

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФЕДЧУК ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94:27](477.82)«1945/1964»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВОЛИНСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ В УМОВАХ
РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (1945–1964 РР.)**

07.00.01 – історія України

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. М. Федчук

Науковий керівник – Карліна Оксана Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент

Луцьк – 2018

АНОТАЦІЯ

Федчук О. М. Волинська духовна семінарія в умовах радянської тоталітарної системи (1945–1964 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2018.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2018.

На підставі виявлених та опрацьованих джерел проведено комплексне дослідження функціонування Волинської духовної семінарії (далі – ВДС) в умовах радянської тоталітарної системи із 1945 р., коли відкрилися Луцькі богословсько-пастирські курси, що стали предтечею семінарії, до 1964 р., коли ВДС припинила роботу.

Після звільнення Волинської області від німецько-фашистської окупації радянський режим було відновлено протягом січня – липня 1944 р. «Радянізація» краю супроводжувалася репресіями з боку нової влади. Вони були поширені й на православне духовенство, звинувачуване у зв'язках із гітлерівцями та українськими націоналістами. Одним із елементів «радянізації» стало підпорядкування Московській патріархії місцевих православних парафій, які в період окупації увійшли до створених тоді Української Автономної чи Української Автокефальної Православної Церкви.

Керувати новозаснованою Волинсько-Ровенською єпархією патріархія призначила єпископа Миколу (Чуфаровського). Однією із найперших його турбот стало заміщення чималої кількості вакантних парафій, що з'явилися після втечі частини духовенства разом із німцями та через радянські репресії. Саме з цих причин в архієрея виникла думка відкрити навчальний заклад для підготовки священницьких кадрів у Луцьку – єпархіальному центрі.

Наголошено, що реалізація такого задуму стала можливою після отримання Руською Православною Церквою (далі – РПЦ) у вересні 1943 р. дозволу від центральної влади розпочати в СРСР відновлення осередків богословської освіти. Радянське керівництво сподівалося, що у нововідкритих навчальних закладах будуть готувати священиків нової формації, здатних до обслуговування інтересів тоталітарного режиму. Після схвалення Священним Синодом РПЦ проекту організації богословської освіти, восени 1945 р. вдалося розпочати роботу дворічних Луцьких богословсько-пастирських курсів. Рішенням Навчального комітету РПЦ у серпні 1946 р. вони були перетворені повноцінну чотирирічну духовну семінарію.

У дослідженні показано, що у перші повоєнні роки радянська влада була зацікавлена у відкритті богословських курсів. Підтвердженням цього слугує сприяння єпископу в організації роботи навчального закладу. Було надано приміщення, виділено будматеріали на його ремонт, забезпечено викладачів та курсантів продуктовими картками тощо. Витрати, пов'язані з відкриттям та функціонуванням курсів і потім ВДС, тривалий час несло Волинсько-Рівненське єпархіальне управління. У 1952/1953 навчальному році семінарія перейшла на утримання Московської патріархії, що позитивно вплинуло на подальший розвиток закладу. Були проведені значні будівельні роботи, завдяки чому у декілька разів вдалося збільшити навчальні, житлові та господарські приміщення ВДС. Усіх студентів було забезпечено стипендією, харчуванням, уніформою та навчальними посібниками. Поліпшення матеріальної бази ВДС залежало від позиції радянської влади, яка до 1958 р. загалом сприяла семінарії у вирішенні різних побутових питань.

Встановлено, що навчально-виховний процес у ВДС, як і в інших тогочасних семінаріях, був спрямований на підготовку духовенства радянського типу – лояльного до системи і залежного від неї. З цієї причини до традиційних для богословської освіти дисциплін у навчальний план було введено предмет «Конституція СРСР», програма якого містила неабияку

ідеологічну складову. Прорадянське спрямування навчання у ВДС посилювалося переведенням на російську мову викладання, що не відповідало потребам україномовних семінаристів, а було покликане знизити національну самосвідомість західноукраїнської молоді. Переходу на російську мову викладання у ВДС вимагав Навчальний комітет РПЦ, який уніфікував навчальні програми в усіх семінаріях СРСР. Оскільки студенти ВДС майже не володіли російською мовою і через це не могли успішно засвоїти необхідні навчальні предмети, адміністрація закладу загострювала увагу на поглибленому вивченні російської мови, а не богословських дисциплін.

Показано, що у семінарії методами виховання «радянського священика» було проведення лекцій на політичні теми, організована участь викладачів і семінаристів у виборах до органів влади і в загальноміських мітингах, заохочення до читання агітаційних друкованих матеріалів та співу пісень комуністичного змісту. Таке копіювання у духовній семінарії радянської моделі навчально-виховної роботи також свідчить про намагання Церкви інкорпоруватися у суспільні процеси, що відбувалися в СРСР, і позиціонувати себе як органічну частину існуючого ладу.

Опрацьовані матеріали дали змогу встановити, що за всі роки функціонування семінарії в ній навчалося понад п'ятсот семінаристів, 293 з яких її закінчили. Викладачами ВДС працювало 36 осіб, більшість із яких були священнослужителями Волинсько-Ровенської єпархії. Серед усіх керівників навчального закладу виділявся її перший ректор прот. М. Тучемський, котрий очолював семінарію від 1945 до 1959 р. Саме він зумів належним чином організувати навчально-виховний процес у ВДС. Серед вихованців семінарії вихідці з Волині переважали тільки у перші роки функціонування ВДС, а надалі до неї вступали, головним чином, мешканці інших західних областей України, більшість із яких були колишніми уніатами.

Відзначено, що світська влада велику увагу приділяла педагогічним кадрам та вихованцям семінарії. Уповноважений Ради у справах РПЦ добився звільнення із роботи кількох викладачів, а також відрахування тих семінаристів, котрі у тій чи іншій формі виявляли непокору системі. Прикладами нелояльності серед викладачів вважалося викладання українською мовою, активність у заохочуванні молоді вступати у семінарію, окремі факти з біографії. Причиною відрахувань семінаристів були звинувачення в участі їх самих чи близьких родичів у національно-визвольному русі, критичні висловлювання про існуючий режим. Виявлення таких випадків не складало труднощів радянським спецслужбам. Встановлено, що деякі викладачі та студенти ВДС були завербовані органами безпеки.

Протягом усіх років функціонування ВДС владні органи контролювали усі процеси, що відбувалися у семінарії. Обов'язок такого контролю був покладений на уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області, посаду якого у досліджуваній період послідовно займали М. Діденко, С. Богданов та А. Федулов. У виконанні службових обов'язків вони керувалися інструкціями Ради у справах РПЦ. Аналіз цих документів свідчить про поетапне посилення контролю з боку влади за мережею богословських закладів СРСР.

Досліджено, що курс на скорочення мережі існуючих у СРСР церковних навчальних закладів відкритим став у 1959 р. Це виявилось у почерговому закритті п'яťох духовних семінарій країни. Останньою припинила свою роботу ВДС, представники якої протистояли тиску системи протягом п'яти навчальних років. Ліквідувати її за короткий час владним органам не вдавалося через велику кількість семінаристів, міцну матеріальну базу та підвищену, порівняно з іншими регіонами, релігійність населення Волині.

Реалізуючи план ліквідації ВДС, органи влади діяли шляхом незаконного вилучення у неї навчальних та житлових приміщень, зриву вступних кампаній, шельмування представників семінарії у пресі тощо, що

мало сформувати серед місцевої громадськості негативне ставлення до ВДС та змусити викладачів та студентів залишити її.

Уникаючи прямого адміністрування, влада, як і у випадках закриття інших семінарій, змусила Навчальний комітет РПЦ ліквідувати ВДС власним рішенням, прийнятим 15 серпня 1964 р. Формальне об'єднання Волинської духовної семінарії із Одеською на базі останньої завершило болісний для Церкви процес звуження мережі навчальних закладів РПЦ до трьох семінарій.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше здійснено комплексний аналіз функціонування ВДС в умовах тоталітарної радянської системи; показано навчально-виховний процес у семінарії, спрямований на формування радянського типу духовенства; відтворено хід поетапної русифікації ВДС. Основні положення дисертації можуть бути використані у процесі дослідження проблем діяльності Православної Церкви в Україні у середині ХХ століття як складової частини духовного життя у радянський період. Наведені у роботі приклади церковно-державних відносин можуть використовуватися у наукових розвідках з історії радянського тоталітаризму. Дисертація буде корисною при написанні монографій, методичних посібників і статей, проведенні краєзнавчих досліджень, а також при підготовці лекцій, нормативних курсів і спецкурсів з історії освіти, зокрема богословських навчальних закладів.

Ключові слова: Московський патріархат, Навчальний комітет РПЦ, Рада у справах РПЦ, уповноважений Ради, Волинсько-Ровенська єпархія, Волинська духовна семінарія, русифікація, протоієрей Микола Тучемський.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Федчук О. Волинська духовна семінарія (1945–1964). Луцьк : ПП Іванюк, 2013. 260 с.
2. Федчук О. Луцькі богословсько-пастирські курси в 1945/1946 навчальному році. Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2015. Вип. 5 (306). С. 92–97.
3. Федчук О. Іншоепархіальні студенти у Волинській духовній семінарії (1945–1964 рр.). Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. 2015. Вип. 7 (308). С. 68–73.
4. Федчук О. Русифікація Волинської духовної семінарії у роки радянської влади (1945–1964 рр.). Краєзнавство. Київ, 2015. Вип. 3–4 (92–93). С. 139–143.
5. Федчук О. Динаміка змін у викладацькому складі Волинської духовної семінарії (1945–1964 рр.). Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. 2016. Вип. 13 (338). С. 86–92.
6. Федчук О. Вплив радянської влади на формування студентського складу Волинської духовної семінарії. Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. 2017. Вип. 5 (354). С. 73–79.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Федчук О. Музичне виховання та кліросний послух у Волинській духовній семінарії (1945–1964). Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали IV науково-практичної конференції (Луцьк, 15–16 листопада 2012 р.). Луцьк, 2013. С. 158–163.

8. Федчук О. Ректор ВДС протоієрей Микола Тучемський. Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали IV науково-практичної конференції (Луцьк, 12–14 листопада 2013 р.). Луцьк, 2013. С. 144–151.

9. Федчук О. Закриття Волинської духовної семінарії у 1964 році. Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції (Луцьк, 11 листопада 2014 р.). Луцьк, 2014. С. 113–120.

10. Федчук О. Волинська духовна семінарія (1945–1964) у наукових дослідженнях. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Науковий збірник. Випуск 52. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (Луцьк, 20 листопада 2014 р.). Луцьк, 2014. С. 129–133.

11. Федчук О. Архієреї – викладачі та учні Волинської духовної семінарії (1945–1964). Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник. Вип. XI: матеріали XI наук. конф. «Любартівські читання», присвяченої 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку (м. Луцьк, 22 травня 2015 р.). Луцьк, 2015. С. 438–446.

12. Федчук О. Бібліотека Волинської духовної семінарії у 1945–1964 роках. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років. Вип. 54 : матеріали LIV Волинської наукової історично-краєзнавчої конференції, присвяченої 75-річчю ВДОУНБ ім. Олени Пчілки. Луцьк, 2015. С. 21–23.

13. Федчук О. Представники Закарпаття у Волинській духовній семінарії (1945–1964). Наукові записки богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. архімандрита Василя (Проніна). Мукачеве, 2015. № 4. С. 546–555.

14. Федчук О. Виховна робота у Волинській духовній семінарії (1945–1964 pp.). *Cerkiewny Wiestnik*. Warszawa, 2016. № 2. S. 56–63.

ABSTRACT

Fedchuk O. M. Volyn Orthodox Theological Seminary in the Conditions of the Soviet Totalitarian System (1945–1964) – Qualification research work on right for a manuscript.

Dissertation on the receipt of Scientific Degree of Candidate of History Sciences (Philosophy Doctor) on the specialty 07.00.01. «History of Ukraine» (032 – History and Archeology). – East-European National University named after Lesya Ukrainka, Lutsk, 2018.

Complex research of the Volyn Orthodox Theological Seminary (further VOTS) functioning in the Conditions of the Soviet Totalitarian System was held on the basis of the founded and investigated historical documents since 1945, when Lutsk theological-pastoral courses were opened which became the forerunner of the Seminary up to 1964, when VOTS stopped its activity.

After Volyn Region liberation from the german-fascists occupation the soviet regime has been renewed during January – July 1944. The region's «sovitanization» was accompanied by the new power repressions. They also affected the orthodox clergy, accused in the relations with hitlerites and Ukrainian nationalists. One of the «sovitanization» elements was subordination of the local orthodox parishes to the Moscow Patriarchy, which entered during the war the Autonomous or Autocephalous Orthodox Church.

The Patriarchy ordered Bishop Nikolay (Chufarovsky) to govern the Volyn-Rivne Eparchy. One of his first concerns was the substitution of a great number of vacant parishes, which appeared after some clergy escaping together with Germans and because of soviet repressions. And just because of these reasons the Bishop came to the idea of opening of educational institution for preparation of clergy in Lutsk-Eparchy center.

It is marked, that realization of this project became possible after getting of permission from the central power for the beginning in the USSR the theological education renewing by Rus Orthodox Church (further ROC). The soviet government hoped that the new formation priests would be prepared in those

newly opened educational institutions, which would serve the totalitarian regime interests. After the ROC Holy Synod approval the project of the theological education organization, two-year Lutsk theological-pastoral courses luckily started activity in 1945. According to the ROC Educational Comity decision they were reorganized into the true four-year Orthodox Theological Seminary.

It is noted in the research, that during the first after-war years the state power was interested in opening of theological courses. As the confirming of the fact can serve the assistance to the Bishop in the educational institution work organization. The place and building materials for repairing were given, tutors and students were given the productcards. The costs for opening and functioning of the courses and later of the Seminary were of the Volyn-Rivne Eparchy Administration concern. In 1952–1953 school year the Seminary became financed by the Moscow Patriarchy, that had a very positive influence on the further Seminary development. Important building works were done, that gave a possibility to increase the number of educational, dwelling and economic areas in VOTS. All the students were guaranteed with scholarship, food, uniform and textbooks. The VOTS material base improvement depended on the soviet power, which up to 1958 assisted the Seminary with different household problems decisions.

It is set that educational process in VOTS, as in other seminaries of that time, was aimed on the clergy preparation of the soviet type – loyal to the system and dependent on it. Because of this reason such subject as «Constitution of the USSR» was added to the traditional theological ones, the program of which contained real ideological propaganda. Prosoviet direction in the VOTS education was forced by the teaching transferring into Russian, that didn't correspond the Ukrainianspeaking students demands. But it was aimed to decrease the national consciousness of the West-Ukrainian youth. Teaching transferring into Russian demanded ROC Educational Comity, that unified the teaching programs in all the USSR seminaries. As nearly all the VOTS students didn't speak Russian, and because of it they couldn't assimilate necessary educational subjects, the establishment

administration paid much attention to the mastering Russian but not to the theological subjects.

It is shown, that in the Seminary the methods of the soviet priest bringing-up were holding the political lectures, the students and teacher organized participation in the elections to the bodies of power and city meetings, encouraging the reading of the agitation publications and singing of the communist songs. Such copping of the soviet educational work model in the Seminary shows the Church's attempts to incorporate into the society processes, which took place in the USSR, and possess themselves as an organic part of the existed system.

The studied materials allowed to find out that during the years of the Seminary existence above 500 seminarists studied there and 293 of them graduated it. There were 35 teachers in the VOTS, most of them were clergymen of the Volyn-Rivne Eparchy. Among its headmasters should be noted the first Rector Archpriest M. Tuchemsky, who headed the Seminary from 1945 up to 1959. Just he was succeeded to organize the educational process in the VOTS in a right order. The native volynians were in major among the seminarists only during the first years of the Seminary functioning, further the inhabitants of other West-Ukrainian regions entered there, most of them were former uniates.

It is marked, that the secular power paid great attention to the teachers and students of the Seminary. The Soviet Representative in the affairs of the ROC won the release of some teachers and exclusion of those students who declared the disobedience to the system in these or those form. The examples of the teachers' disloyalty was teaching in Ukrainian, activity in the youth encouraging to enter the Seminary, some biography facts. The reason of the students exclusion was their or their relatives accusation in the national-liberation movement, critical saying about existed regime. Such case detection was not a problem for the soviet security services. It is set that some of the teachers and students of the VOTS were enlisted by the security bodies.

During all the years of the Seminary functioning authorities controlled all the processes, that took place there. Such controlling duty was put on the Soviet

Representative in the affairs of the ROC in Volyn Region, that position during the investigated period took M. Didenko, S. Bohdanov and A. Fedulov. In the performance of their duties they were guided by the Soviet in the affairs of the ROC instructions. These documents analysis shows the constant power control strengthening after the theological establishments of the USSR.

It was found, that the course to increasing of existed in the USSR theological educational institutions started in 1959. It was expressed by closing of five seminaries in the country. The last one that stopped its activity was Volyn Seminary, the representatives of which had been resisting to the system pressure for five school years. The power bodies couldn't eliminate it in short time because of great number of seminarists, strong material base and great religiosity of Volyn population unlike other regions.

Realizing the VOTS elimination plan, power bodies did their work by withdrawing educational and dwelling places, entrance complain failure, stumbling the Seminary representatives in MAs media. All these should form negative attitude to the VOTS among local public and make the teachers and students to leave it.

Avoiding direct governing, the power, like in the cases of other seminaries closing, made the ROC Educational Comity to eliminate the VOTS by its own decision, adopted on August 15, 1964. The formal union of the Volyn Seminary with Odesa Seminary on the bases of the last one put the end of the painful process of increasing of the ROC educational institutions number to three.

The scientific originality of the research work is in that fact, that the complex analysis of the VOTS functioning in the conditions of the Soviet totalitarian system was done for the first time; the Seminary educational process aimed to the formation of the soviet type clergy is shown; the process of the gradual VOTS russification is reconstructed.

The main dissertation items can be used in the exploration process of the Orthodox Church problems activity in Ukraine in the middle of the XX century as a constituent part of the spiritual life during the soviet period. The examples of the

church-state relations given in the dissertation can be used in the scientific investigations of the soviet totalitarianism. The dissertation will be useful for writing monographs, textbooks, articles, conducting the Local History excavations, and also for lectures preparations, normative and special courses on the History of Education, especially theological educational institutions.

Keywords: the Moscow Patriarchy, the ROC Educational Comity, the Soviet in the affairs of the ROC, the Soviet Representative, the Volyn-Rivne Eparchy, the Volyn Orthodox Theological Seminary, russification, Archpriest M. Tuchemsky.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
1.1. Стан наукового вивчення теми.....	21
1.2. Джерельна база.....	35
1.3. Методологія дослідження.....	44
Висновки до розділу 1.....	49
РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ.....	51
2.1. Відновлення церковної структури Московської патріархії на Волині.....	51
2.2. Відкриття богословсько-пастирських курсів у Луцьку та їх реорганізація у Волинську духовну семінарію.....	64
2.3. Матеріально-технічна база ВДС.....	77
Висновки до розділу 2.....	89
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ....	92
3.1. Навчальна і виховна робота.....	92
3.2. Викладацький склад.....	106
3.3. Колектив семінаристів.....	121
Висновки до розділу 3.....	136
РОЗДІЛ 4. КОНТРОЛЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЗА РОБОТОЮ СЕМІНАРІЇ.....	138
4.1. Методи і способи стеження.....	138
4.2. Обмеження роботи закладу та його закриття.....	157
Висновки до розділу 4.....	179
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	190
ДОДАТКИ.....	228

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
- ВДС – Волинська духовна семінарія
- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ВЛКСМ – Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді
- КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
- КДБ – Комітет державної безпеки
- КДС – Київська духовна семінарія
- ЛБПК – Луцькі богословсько-пастирські курси
- ЛДА – Ленінградська духовна академія
- ЛДС – Ленінградська духовна семінарія
- МДА – Московська духовна академія
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
- НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
- о. – отець
- Облліт – обласне управління у справах літератури
- ОДС – Одеська духовна семінарія
- ОУН – Організація українських націоналістів
- прот. – протоієрей
- РМ – Рада міністрів
- РПЦ – Руська Православна Церква
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква
- УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква
- УПА – Українська повстанська армія
- УПЦ – Українська Православна Церква
- УПЦ КП – Українська Православна Церква Київського Патріархату
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність теми. Для радянського періоду в історії України характерна монополія на формування офіційної державної ідеології. Розповсюджуючи свій вплив на всі прояви суспільного життя, Комуністична партія прагнула опікуватися й духовним розвитком народу. Для поширення ідеологічного впливу на віруюче населення СРСР вона вважала за необхідне контролювати його духовних наставників. Для досягнення цієї мети влада використовувала всі можливі засоби для підготовки у богословських закладах Руської православної церкви (далі – РПЦ) лояльних до системи кадрів, готових беззаперечно виконувати настанови партійного і радянського керівництва. Особи, які прагнули стати священнослужителями, опинялися перед необхідністю узгодження своїх релігійних переконань із нав'язуваним їм ззовні комуністичним світоглядом, що практично було неможливо. Бажання влади спрямувати навчальні заклади РПЦ на обслуговування своїх інтересів не відповідало завданням, які Церква ставила перед духовними семінаріями, однак керівництво РПЦ було змушене враховувати їх, щоб убезпечити ці заклади від закриття. Тому система богословської освіти РПЦ у радянські часи містила у собі низку суперечностей, дослідженню яких ще не приділялася належна увага.

Ці суперечності були особливо помітними в діяльності Волинської духовної семінарії (далі – ВДС) – одного з трьох в УРСР навчальних закладів РПЦ. У ній викладало та навчалося чимало осіб, котрі співчували українському національно-визвольному рухові. Всебічний аналіз функціонування цієї, як і будь-якої іншої духовної семінарії за часів радянського тоталітаризму, відсутній в історичній науці, що зумовлює значимість теми роботи. Її опрацювання дає змогу повніше висвітлити історію суспільно-політичного та духовного життя українського народу, глибше зрозуміти суть радянської антирелігійної політики та визначити особливості її реалізації у Волинській області. Актуальність розробки теми

спричинена також браком уваги дослідників освіти радянського періоду до богословських закладів, хоча їх теж слід вважати складовою освітнього простору.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової теми «Україна за нової та новітньої доби: суспільство, політика культура», що її розробляє кафедра нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Мета дослідження: комплексно дослідити функціонування ВДС в умовах радянської тоталітарної системи.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань:**

- з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми в історіографії, охарактеризувати її джерельну базу та визначити методологічні засади дослідження;
- показати процес відновлення на Волині церковно-парафіяльної структури Московського патріархату після визволення краю від німецької окупації;
- простежити підготовку до відкриття ВДС;
- висвітлити становлення та розвиток навчально-методичного забезпечення ВДС;
- проаналізувати організацію навчально-виховного процесу у семінарії;
- охарактеризувати викладацький та господарсько-адміністративний склад навчального закладу;
- розкрити формування колективу семінаристів;
- визначити методи контролю за діяльністю семінарії з боку органів влади;
- прослідкувати вплив ідеологічних чинників на роботу семінарії та її закриття.

Об'єкт дослідження: Православна Церква на Волині та релігійна політика радянської влади у 1945–1964 рр.

Предмет дослідження: функціонування ВДС в умовах радянської дійсності.

Географічні межі дослідження визначаються місцем знаходження ВДС – м. Луцьк, а також включають західні області УРСР, з яких походили вихованці семінарії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1945 до 1964 р. Нижня межа обумовлена роком відкриття пастирсько-богословських курсів, які у 1946 р. було перетворено у духовну семінарію – повноцінний церковний навчальний заклад. Верхня ж межа визначена часом закриття семінарії. Для з'ясування окремих аспектів теми допускався вихід за хронологічні межі дисертації.

Методи дослідження. Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, критичного підходу до аналізу джерельного матеріалу, а також проблемно-хронологічному, структурно-системному, порівняльно-системному, порівняльно-історичному, логічного аналізу, класифікації і систематизації, узагальнення та статистичному методах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

- здійснено комплексний аналіз функціонування ВДС в умовах тоталітарної радянської системи;
- показано навчально-виховний процес у семінарії, спрямований на формування радянського типу духовенства;
- відтворено хід поетапної русифікації ВДС;
- до наукового вжитку введено значну кількість неопублікованих раніше документів, що розкривають становище ВДС в умовах радянської дійсності.

У дисертації *уточнено*:

- особові відомості про викладачів та семінаристів;
- методи контролю за навчальним закладом уповноваженого Ради у

справах РПЦ (далі – уповноваженого Ради).

Подальшого розвитку отримали питання щодо:

- репресій проти викладачів та семінаристів;
- обставин закриття ВДС.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення й узагальнення дисертації можуть бути використані у процесі дослідження діяльності Православної Церкви в Україні у середині ХХ ст. як складової духовного життя у радянський період. Одержані результати стануть у нагоді дослідникам історії богословської освіти. Наведені у роботі приклади церковно-державних відносин можуть використовуватися у наукових розвідках з історії радянського тоталітаризму. Дисертація буде корисною при написанні комплексних праць, монографій, методичних посібників і статей, проведенні краєзнавчих досліджень, а також при підготовці лекцій, нормативних курсів і спецкурсів з історії освіти, зокрема богословських навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи доповідалися на дев'яти наукових конференціях: III науково-практичній конференції «Історія та сучасність Православ'я на Волині» (м. Луцьк, 15–16 листопада 2012 р.); IV науково-практичній конференції «Історія та сучасність Православ'я на Волині» (м. Луцьк, 12–14 листопада 2013 р.); V науково-практичній конференції «Історія та сучасність Православ'я на Волині» (м. Луцьк, 11 листопада 2014 р.); 52-й Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Луцьк, 20 листопада 2014 р.); LIII Всеукраїнській історико-краєзнавчій науковій конференції, присвяченій 24-й річниці Незалежності України (сmt Стара Вижівка Волинської області, 20 травня 2015 р.); XI науково-практичній конференції «Любартівські читання» (присвяченій 930-й річниці першої писемної згадки про місто Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника в місті Луцьку) (м. Луцьк, 22 травня

2015 р.); Волинській науковій історично-краєзнавчій конференції, присвяченій 75-річчю Волинської обласної універсальної бібліотеки ім. Олени Пчілки (м. Луцьк, 28 травня 2015 р.); міжнародній науковій конференції до 1000-ліття давньоруського чернецтва на Афоні «Малий Афон – монастирі та чернецтво на Закарпатті: традиції і сучасність» (м. Мукачеве, 3–4 жовтня 2015 р.); міжнародній науковій конференції «Київський митрополит сщмч. Володимир (Богоявленський) і початок гонінь на Православну Церкву у ХХ столітті» (м. Київ, 7–8 лютого 2018 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені у тринадцятьох публікаціях, п'ять із яких поміщено у фахових виданнях, одна – у зарубіжному, сім – в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій, а також у монографії.

Структура дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом та складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (422 позиції) та трьох додатків: словник термінів; біограми керівництва ВДС; біограми архіереїв – випускників ВДС. Загальний обсяг дисертації – 251 сторінка, з яких 176 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми

Історії Православної Церкви в СРСР та її взаєминам із владою присвячено чимало наукових праць, однак у центрі уваги дуже небагатьох із них були богословські навчальні заклади. До того ж, такі роботи як правило не виходили за межі тезових повідомлень, надрукованих у наукових збірниках, або ж це були брошури з коротким історичним оглядом функціонування тієї чи іншої семінарії [1; 31; 334; 411; 412].

Сукупність наукових праць із зазначеної теми можна поділити на п'ять груп за проблемним принципом. До першої відносяться історичні розвідки, що досліджують ступінь радянзації західних областей України, у першу чергу – Волині. Другу складають загальні дослідження з історії повоєнного періоду РПЦ, в яких висвітлюється становлення і розвиток богословської освіти в СРСР. Третя група об'єднує наукові роботи, присвячені функціонуванню Волинсько-Ровенської єпархії, невід'ємною складовою якої була ВДС. Четверту групу складають розвідки, основною темою яких стала історія ВДС. У п'ятій групі зібрані біографічні дослідження, присвячені викладачам та колишнім вихованцям семінарії.

Без вивчення суспільно-політичної ситуації у західних областях України в повоєнний період неможливо зрозуміти особливості взаємин Церкви і влади у цей же час. Великий історіографічний спадок із питань розвитку Західної України після Другої світової війни залишили радянські дослідники. Однак ця література носила здебільшого пропагандистський характер і замовчувала негативні процеси, про які не було прийнято говорити на той час. Саме таке спрямування мають колективна монографія «Історія Волині» [209] та присвячений Волинській області том «Історії міст і сіл Української РСР» [210]. У цих універсальних працях значна увага приділена становленню

і функціонуванню партійних та радянських органів у краї, розвитку народного господарства в області. Заідеологізованими слід визнати й інші праці з питань соціально-економічного розвитку Західної України, що виникали у радянський період. Зокрема, становлення колгоспної системи у регіоні досліджували В. Масловський [247] та М. Івасюта [203], Г. Ковальчак вивчав індустріальний розвиток західного регіону УРСР [222], у праці І. Кошарного [229] описане культурне будівництво у західних областях УРСР.

Методологічна переорієнтація дослідників суспільних процесів у західноукраїнському середовищі пов'язана зі здобуттям Україною незалежності. Праці з цієї тематики, підготовані наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., вирізняються, у порівнянні з попереднім періодом, більшою об'єктивністю та різноплановістю. Це було визначено ліквідацією обов'язкового ідеологічного контролю за змістом і напрямком досліджень, а також отриманням доступу до раніше закритого масиву архівних матеріалів.

Серед наукових робіт сучасних українських істориків, присвячених становленню та розвитку владних органів у Західній Україні у повоєнний період, варто звернути увагу на праці С. Монченка [255] та В. Бортнікова [22]. Перший дослідив формування та функціонування органів державної влади в західноукраїнських областях у 1944–1953 рр., а другий зробив докладний аналіз історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині від 1944 р. до поч. ХХІ ст.

У своїй ґрунтовній монографії «Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки)» Ю. Сорока [342] звернув всебічну увагу на різні етнографічні процеси у західних областях України – мобілізаційні акції та репресивно-каральні заходи влади в умовах відновлення радянського ладу, вплив зовнішньополітичних чинників на населення регіону, причини та напрямки міграційних процесів тощо. Соціально-політичним процесам на західноукраїнських землях у перше повоєнне десятиріччя присвятив своє дослідження В. Ткачук [349].

Чимало сучасних історичних праць вітчизняних дослідників присвячені селянському питанню. Зокрема, селянство західноукраїнських земель радянського періоду розглянуто у двотомній «Історії українського селянства», де було узагальнено дослідницьку роботу у даній галузі за перше п'ятнадцятиріччя від часу суверенності України [213]. У монографії Я. Шабали «Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки» серед іншого акцентовано увагу на проблемах волинського села у повоєнний період [408]. Радянізація економічного і духовного життя західноукраїнського села у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. стала темою дисертаційного дослідження О. Гаврилюка [61].

Новим, у порівнянні із радянським періодом, напрямом у вітчизняній історіографії стали дослідження радянського тоталітаризму та народної боротьби проти нього. Зокрема, вивченням національно-визвольного руху західноукраїнського населення проти сталінського режиму одразу після визволення від німецьких загарбників займався О. Ленартович [241]. У монографії «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект)» [420] Б. Ярош доводить, що у процесі інтеграції західноукраїнських земель тоталітарний режим опирався перш за все на силу і репресії, але широко використовував і засоби масової пропаганди. Дослідник переконаний, що намагання звести духовне життя під впливи однієї ідеології збіднювало культурні процеси і підпорядковувало їх тоталітарному контролю.

Слід відзначити, що історіографія історії Західної України стала предметом і спеціальних досліджень. Так, Ю. Сорока проаналізував досягнення сучасної української історіографії у висвітленні історії західноукраїнських земель у 1939–1959 рр. [343], М. Сеньківу належить дослідження з історіографії колективізації західноукраїнського села у середині ХХ ст. [336], а І. Мищак проаналізував історіографію суспільно-політичних перетворень у Західній Україні у цей же період [253].

Об'єктивність досліджень, що входять до групи робіт з повоєнної історії РПЦ, теж великою мірою залежала від часу їх появи. Зокрема, вкрай ідеологізовані роботи К. Дмитрука, котрий звинувачував значну частину духовенства у націоналізмі [196–198]. З такої ж позиції написані праці Ю. Римаренка [328] і О. Вовка [56]. Атеїстичні погляди на релігію відстоювали також дослідники Є. Варичев [34], Є. Грекулов [73], М. Красніков [231], М. Філоненко [367]. Отже, у радянський період дослідники висвітлювали церковну історію переважно з антирелігійних позицій, акцентуючи всю увагу на різних негативних моментах. Об'єктивні умови для вивчення історії РПЦ в СРСР були відсутні, тому в радянській історіографії ця проблема фактично не розкрита.

Такий стан речей не вдавалося виправити й за рахунок робіт, підготованих Московською патріархією, адже релігійні видання в СРСР проходили жорстку цензуру, через що у них не знаходило відображення дійсне становище Церкви у соціалістичному суспільстві. Першою і єдиною релігійною працею, в якій розкрито особливості становлення богословської освіти в СРСР, стало підготоване ще у 1947 р. видання «Патріарх Сергій і його духовний спадок» [279]. Тут ґрунтовно проаналізовано принципи влаштування інституту та богословських курсів у Москві, що стали взірцем для роботи інших навчальних закладів РПЦ, у тому числі й Луцьких богословсько-пастирських курсів, відкритих через рік після московських. Водночас, у вказаній книзі жодним чином не зазначено причини зникнення системи богословської освіти РПЦ у довоєнний період, як не зауважено й вплив радянської влади на формування названих навчальних закладів. Стан тогочасної богословської освіти у країні показаний також у виданій в 1980 р. збірці нарисів «Руська Православна Церква» [332], але її упорядники оминули увагою закриття владою більшості із відкритих після закінчення Другої світової війни духовних семінарій.

У той же час становище Православної Церкви в СРСР, у тому числі й розвиток там богословської освіти, аналізували деякі зарубіжні дослідники,

переважно вихідці з України. Так, Я. Білінський [18] зробив висновок, що питання кадрів гостро постало перед РПЦ у зв'язку із закриттям духовних семінарій. Автор, зокрема, спирався на звернення до Л. Брежнєва [331, с. 141–155] з цього ж приводу архієпископа Полтавського Феодосія (Дикуна), котрий викладав у Волинській духовній семінарії до часу її закриття у 1964 р. З. Соколюк [341], вказуючи на відкриття у країні восьми духовних семінарій, зробив висновок, що до 1958 р. тривав «найвільніший період існування РПЦ за часів радянської влади», а вже з часу проведення XXI партійного з'їзду на початку 1959 р. антирелігійна пропаганда загострилася. Внаслідок цього п'ять із восьми семінарій, у тому числі й Волинську, було закрито [341, с. 814]. У статті А. Захаровича «Сучасний стан Православної церкви в Україні», котра подана у двох номерах журналу українців у Німеччині «Український самостійник» [201], теж зроблена спроба проаналізувати українське релігійне життя. Дослідник приділив певну увагу Волинській єпархії й окремо зауважив стан богословської освіти в УРСР. В цілому, треба визнати, що у радянський період саме зарубіжними дослідниками зроблені найбільш об'єктивні оцінки становища РПЦ та, зокрема, стану богословської освіти у ній, хоча джерельна база цих робіт невисока.

З розпадом тоталітарної системи інтерес до аналізу церковних проблем значно зріс, що зумовило появу чималої кількості ідеологічно незаангажованих наукових робіт, проведених із використанням недоступних раніше документів. Характеристика духовного життя народу зайняла вагоме місце у загальних працях із історії України. Зокрема, у 1996 р. вийшла у світ монографія В. Барана «Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи», де автор звертає увагу на особливості розвитку богословської освіти у радянський період [14]. Ще раніше з'явилася повністю присвячена релігійним проблемам праця цього автора «Влада і Церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках». Аналізуючи значну кількість архівних документів, дослідник висвітлив життя релігійних організацій УРСР у перше повоєнне

двадцятиліття [13]. Про ВДС та вплив на її розвиток тоталітарної системи В. Баран зауважував і у ґрунтовному дослідженні «Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)» [16].

Суттєвим досягненням вітчизняної історіографії першого десятиліття незалежності України стала монографія О. Лисенка «Церковне життя в Україні. 1943–1946» [242]. Автор комплексно дослідив релігійне життя у республіці з часу її визволення від німецьких окупантів до ліквідації Української Греко-католицької Церкви у 1946 р. Велику увагу О. Лисенко приділив особливостям відродження богословської освіти в СРСР. Він вказав на заслуги Волинсько-Ровенського єпископа Миколая у справі відкриття богословсько-пастирських курсів у Луцьку, а також на нав'язливу увагу до цього навчального закладу місцевого уповноваженого Ради у справах РПЦ М. Діденка.

Значний внесок у дослідження новітньої історії Церкви в Україні належить В. Пащенку, котрий підготував двотомну монографію «Православ'я в Новітній історії України» [281]. У центрі уваги дослідника – розвиток політики КПРС та держави щодо Православної Церкви в УРСР у 1920-х – 1950-х рр. У дослідженні «Російська православна церква наприкінці хрущовської “відлиги”» цей науковець показав спроби радянської влади ліквідувати ВДС [280].

Чималий інтерес становить монографія В. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс» [58]. Автор детально дослідив моделі політики Комуністичної партії і радянської держави до головних релігійних конфесій України, у тому числі й Православної Церкви. Зокрема, він проаналізував напрямки політичної лінії щодо кадрового корпусу РПЦ в Україні, а також окремо висвітлив систему державно-адміністративного контролю у сфері професійної богословської освіти. Тут зібрано певний матеріал, що стосується діяльності Волинської духовної семінарії. Автор звернув увагу на особливе бачення Волинсько-Ровенським єпископом

Миколаєм (Чуфаровським) принципів організації у 1945 р. богословської освіти [58, с. 261]. Також дослідник торкнувся проблеми відкриття на Західній Україні ще одного навчального закладу Церкви – у Львові. Аналізуючи стан богословської освіти у роки хрущовського посилення гонінь на Церкву, В. Войналович зауважив, що у процесі ліквідації Волинської духовної семінарії органи влади зіштовхнулися із тими труднощами, яких вони не відчували під час ліквідації інших семінарій [58, с. 283]. Аналіз документальних джерел дозволив автору зробити висновок, що діапазон завдань та функцій державних відомств з контролю за діяльністю духовних навчальних закладів з середини 1950-х рр. істотно розширився, набравши системного й тотального характеру. Загалом треба відзначити, що у цій праці чи не найвдаліше проаналізовано богословську освіту в радянській Україні.

Досліджуючи історію радянських спецслужб, Д. Веденєєв неодноразово звертався до проблеми впливу органів держбезпеки на священнослужителів в УРСР. У ґрунтовній праці «Атеїсти в мундирах: Радянські спецслужби і релігійна сфера України» автор помістив розділ «Духовні школи України як об'єкт інтересу спецслужб», де охарактеризував методи контролю за трьома духовними семінаріями України [39]. Зокрема, в архівах СБУ Д. Веденєєв знайшов матеріали, які свідчать про стеження за викладачами та учнями ВДС. Оперативна розробка радянськими спецслужбами релігійних діячів була в центрі уваги ще кількох наукових розвідок цього дослідника [40–43].

У колективній монографії за редакцією В. Даниленка «Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин» [327] проаналізовано духовне життя у зазначений період. У зв'язку із релігійною політикою влади у «хрущовську» добу висвітлено спроби тиску на духовні семінарії України. Автори вказали на особливості останньої вступної кампанії у ВДС, кількість її учнів та викладачів у цей час, а також на методи впливу на неї місцевого уповноваженого [327, с. 28–29].

Взаємозв'язок стану богословської освіти в УРСР з ідеологічним курсом влади прослідковано у посібнику «Історія релігій в Україні» під редакцією А. Колодного [211]. Законодавчу базу, на підставі якої проводилася антирелігійна кампанія радянської влади, у тому числі й щодо діяльності в СРСР духовних семінарій, проаналізовано у роботах С. Мочкіна [257] та Н. Потапової [289]. У монографії П. Бондарчука наведено дані про кількість наявного у середині 1950-х рр. духовенства, яке здобуло освіту у духовних семінаріях СРСР [21].

Достатньо багато уваги богословській освіті в СРСР та впливу на неї тоталітарної системи присвятили й сучасні російські дослідники. Одним із загальноновизнаних спеціалістів із церковної історії є М. Шкаровський, який у ґрунтовній монографії «Руська Православна Церква у ХХ столітті» [412] звернув увагу на причини та обставини закриття ВДС. Про відновлення богословської освіти у 1940-х рр. та про вплив на неї Ради у справах РПЦ писали О. Васильєва [37], О. Катаєв [219] та О. Онищенко [272]. Дослідження П. Кашеварова [220] та Л. Сосковця [345] присвячені стану РПЦ і її освітньої системи у період «хрущовської відлиги», а Д. Конюхов [223] акцентував увагу на богословській освіті РПЦ протягом усього часу існування СРСР.

З-посеред російськомовних праць варто звернути увагу й на роботу канадського історика волинського походження Д. Поспеловського, монографія якого «Руська Православна Церква у ХХ столітті» [288] містить ряд фактів з історії ВДС. Автор склав порівняльну таблицю кількості учнів у всіх семінаріях СРСР у другій половині 1950-х рр., яка засвідчує, що ВДС у цей час була найбільшим навчальним закладом РПЦ в Україні і одним із найпотужніших в СРСР загалом.

Окреме місце у пострадянській історіографії досліджуваної проблеми займають праці церковного походження. Треба визнати, що конфесійна приналежність авторів таких робіт в окремих випадках впливала на об'єктивність викладення матеріалу у них. Водночас, перевага церковних дослідників нерідко відчувається у кращому розумінні ними специфіки

релігійного життя, мала обізнаність у чому подекуди спричиняла певні огріхи у працях світських науковців.

У навчальному посібнику «Історія Руської Православної Церкви (1700–2005)» [405] прот. В. Ципін виклав систематичний опис історії РПЦ. Окрему увагу автор звернув на взаємини Церкви і держави у роки правління державою Й. Сталіна та М. Хрущова. Також дослідник проаналізував стан богословської освіти в СРСР, описавши комплекс заходів органів влади, спрямованих на звуження мережі навчальних закладів РПЦ в СРСР.

Священик С. Гордун у дослідженні про РПЦ періоду її керівництва патріархами Сергієм (Страгородським) та Олексієм (Симанським) [71; 72] (1944–1970 рр.) вказав увагу на те, що у ВДС вступали особи, пов'язані із напівпідпільним рухом, адепти якого називали себе членами Істинно-Православної Церкви. Цю ж обставину у своїй монографії зауважив і С. Шумило [415].

У своєму дослідженні прот. О. Марченко [246], не акцентував уваги на історії визначеного навчального закладу Церкви, а на проаналізував політику радянської влади щодо богословської освіти загалом. Вартими уваги видаються статистичні дані про кількість вступників до різних семінарій та приклади тиску на ці навчальні заклади в радянський період.

Чимало уваги впливу Ради у справах РПЦ на розвиток богословської освіти в СРСР у своєму дослідженні присвятив диякон С. Матюшин [248]. Автор показав особливості роботи Інспекторського відділу при Раді у справах РПЦ, який контролював діяльність духовних академій та семінарій. Дослідник наголосив на спробах влади звужити мережу навчальних закладів Церкви.

У дослідженнях прот. Р. Яреми [419] та єпископа Філарета (Гавріна) [62] йдеться про розвиток Православної Церкви в Україні одразу після її визволення від німецьких загарбників, у тому числі й про відкриття в УРСР мережі навчальних закладів РПЦ. У праці прот. М. Лагодича йдеться про

невдалі намагання церковних структур відкрити духовну семінарію у Львові [238].

У вищезазначених працях з повоєнної історії РПЦ функціонування ВДС знайшло тільки фрагментарне відображення. Тут згадувалися, переважно, події, пов'язані із обставинами відкриття та закриття семінарії, зауважувалися окремі методи тиску на навчальний заклад.

Ряд авторів торкаються теми ВДС у контексті загальних досліджень церковного життя у Волинсько-Ровенської єпархії та суспільних відносин на Волині у повоєнні роки. Чимало праць історії Православної Церкви на Волині у ХХ столітті присвятив В. Борщевич, не оминувши тему богословської освіти. У фундаментальному дослідженні «Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція» [24] дослідник звернув увагу на рівень освіти волинського духовенства. На його думку, наявність у Луцьку духовної семінарії не зняла перед місцевим архієреєм кадрової проблеми, оскільки навчальних закладів було недостатньо. Також автор слушно зауважив, що коливання динаміки кількості випускників у різні роки залежало від посилення чи послаблення державної антицерковної політики.

В іншій монографії [29] В. Борщевич звернув певну увагу на перші роки функціонування ВДС. Оцінюючи рівень контролю влади над Церквою, дослідник зробив висновок, що інтелектуальний рівень викладацького колективу та навчальний процес у семінарії штучно послаблювався для створення освітньої неконкурентноспроможності майбутніх священиків у протистоянні з комуністичними агітаторами. В. Борщевич переконаний, що на прикладі семінарії у Луцьку можна прослідкувати формування православних священиків радянського зразка.

У статті «Православна духовна верства Волині в добу радянського тоталітаризму» [28] цей же дослідник вказав на особливу увагу, яку тоталітарний режим звертав на ВДС, на насадження у ній радянського впливу шляхом підбору викладацьких кадрів і створення відповідної

атмосфери через відзначення радянських свят. Ще одним засобом впливу на ВДС стали репресії, на підтвердження чого В. Борщевич навів відомості про вихованців семінарії, відрахованих із неї з політичних мотивів. Також дослідник вказав на поступове зменшення у семінарії кількості вихідців із Волинсько-Ровенської єпархії і збільшення представників із Галичини та Закарпаття.

Предметом дослідження А. Моренчука була антицерковна кампанія, розгорнута в СРСР за керівництва М. Хрущова, коли держава взяла курс на закриття духовно-освітніх закладів. Цитуючи фрагменти листування функціонерів КПУ, автор показав, що влада не довіряла викладачам та вихованцям ВДС і сприймала цей навчальний заклад як небезпечний розсадник націоналістичних поглядів [256].

О. Суцук зробила висновок, що ВДС була створена «під контролем вищого партійного керівництва», а тому була «повністю направлена на служіння інтересам радянської Руської православної церкви». Через це «протягом усього періоду існування навчального закладу простежується активне намагання зі сторони Ради у справах РПЦ створити навчальний заклад за московським зразком» [348].

Л. Третяк також досліджувала освітній рівень духовенства Волинсько-Ровенської єпархії [352]. На її думку, ВДС стала основною базою для підготовки священницьких кадрів на Волині. О. Ворон описала заходи місцевої влади задля відриву їх від навчання у цій семінарії [60].

З-посеред робіт церковних авторів слід відзначити дослідження протоієреїв М. Моліса [254] та П. Влодека [53]. М. Молісу належить одна з перших робіт з церковної історії Волині, що з'явилися після розпаду радянської держави. У своєму дослідженні він стверджував, що тільки за єпископа Варлаама (Борисенка) семінарія у Луцьку почала функціонувати як повноцінний навчальний заклад. П. Влодек поверхово описав розвиток Православ'я на Волині у радянський період. Хоча цей священнослужитель мав безпосереднє відношення до ВДС, у його книжці навчальному закладу

приділено небагато уваги. Недоліком обох видань є слабка джерельна база, відсутність архівних матеріалів.

З-посеред історичних розвідок, присвячених суто досліджуваному навчальному закладу, варто у першу чергу назвати працю В. Милуся «Волинська духовна семінарія в Луцьку (1946–1964 рр.)» [250]. Автор не звернув увагу на функціонування у 1945/1946 навчальному році Луцьких богословсько-пастирських курсів, хоча зробив огляд історичного минулого семінарії від її заснування у 1796 р. У роботі В. Милуся відсутній вичерпний аналіз будь-якого аспекту функціонування ВДС, однак у загальних рисах дослідник охарактеризував навчально-виховний процес у ВДС, описав фінансово-господарську діяльність у ній, а також звернувся до викладацького і учнівського складу у семінарії. Хоча чимало важливих аспектів діяльності семінарії й залишилися поза увагою В. Милуся, саме його роботу слід визнати найповнішим донині дослідженням про ВДС радянського періоду.

Слід зауважити, що зібрані В. Милусем матеріали, опубліковані у вищезгаданій праці, увійшли і у його монографію «Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках ХХ століття» [252]. Тут дослідник звернувся до аналізу впливу місцевих органів радянської влади на церковне життя у Волинській єпархії в середині ХХ ст., а також навів приклади переслідування духовенства. Також В. Милусь описав єпархіальну структуру на Волині, охарактеризувавши духовенство і з'ясувавши стан місцевих парафій.

Серед опублікованих у різних виданнях матеріалів можна зауважити ще декілька робіт. У дослідженні священника П. Чамахуда розкрито обставини закриття семінарії [406]. Вищезгаданий В. Милусь опублікував матеріал «З історії Волинської духовної семінарії» [251], де зробив загальний огляд функціонування навчального закладу. Таку ж ціль поставив перед собою автор матеріалу «Волинська духовна семінарія в радянський період (1945–1964)». В. Свистун [335]. У статті М. Ветрової «Волинська Духовна Семінарія у 50–60-х роках ХХ століття: закриття навчального закладу в

контексті антирелігійної кампанії М. Хрущова» проаналізовано комплекс заходів радянської влади, спрямованих на ліквідацію ВДС [38].

Історично-краєзнавчий нарис В. Рожка «Волинська духовна семінарія» [329] охоплює історію ВДС від її заснування до початку ХХІ ст. Один із розділів цього нарису присвячений семінарії, котра діяла у Луцьку в 1945–1964 рр. Автор тільки поверхово відтворив процеси, що відбувалися у семінарії в 1945–1964 рр., ставлячи перед собою мету показати «вічно живий дух українського православ'я», а не провести всебічне дослідження історичного розвитку семінарії. Відтак, вказаний історичний нарис, як й більшість інших робіт цього автора, перенасичений суб'єктивними і часто, на нашу думку, несправедливими оцінками подій, що відбувалися у Православній Церкві у середині ХХ століття та пізніше. Одним із прикладів заангажованості В. Рожка у нарисі «Волинська духовна семінарія» є його штучне ідеологічне протиставлення фактично усіх викладачів і більшості вихованців ВДС 1945–1964 рр., перші із яких для автора є «слугами московського церковного імперіалізму» та представниками «окупаційних московсько-більшовицьких структур», а серед других було чимало майбутніх священиків-патріотів.

У стінах сучасної ВДС підготовано ювілейний фотоальбом-довідник про навчальний заклад [59], але він містить низку неточних відомостей.

Інформацію про особливості розвитку навчального закладу в досліджуваний період можна знайти у біографічних дослідженнях про окремих викладачів та учнів ВДС 1945–1964 рр. Перш за усе тут слід відзначити роботи протоієрея М. Цапа, котрий писав про ректора ВДС протоієрея Миколу Тучемського [369], її викладача протоієрея Стефана Грушка [370] єпископа Миколу (Чуфаровського) [372], який стояв біля витоків ВДС, а також єпископа Мефодія (Мензака) [371], при якому ВДС було ліквідовано. Життя викладача семінарії Євгена Богуславського досліджував В. Борщевич [27], С. Патлань – життєвий шлях вихованця та викладача ВДС протоієрея Валентина Негоди [278], О. Сохацька – інспектора

духовної семінарії ігумена Філагрія (Камінського) [346]. У згаданих працях акцентовано увагу і на репресіях проти цих осіб у зв'язку із їх викладацькою діяльністю в семінарії. Натомість Н. Кот, яка відтворила біографію першого викладача конституції у ВДС Іллі Хорунжого [228], зупинилась тільки на його діяльності на чолі Луцького інституту післядипломної освіти і зовсім не звернулася до факту викладання у семінарії.

Заслуговують на увагу й окремі дослідження про випускників ВДС радянського періоду. Зокрема, Ю. Данилець описав життєвий шлях вихідців із Закарпаття, котрі навчилися у ВДС [76; 77]. Цей дослідник вивчав також і біографію архієпископа Варлаама (Борискевича), який опікувався ВДС протягом 1946–1948 рр., коли очолював Волинську єпархію [75].

У біографічній роботі Д. Зінкевич «Протоієрей Ярослав Антонюк» [202], випущеній окремим виданням, цікавими є насамперед свідчення про намагання радянської влади перешкодити продовжити навчання в семінарії тим її вихованцям, котрі були призвані до лав Радянської армії. Про це ж йдеться і у нарисах про прот. Ростислава Трепачука [69], прот. Миколу Васечка [17], прот. Івана Романюка [276] та прот. Степана Середнього [217]. Участь юнаків, майбутніх вихованців ВДС, у національно-визвольній боротьбі висвітлена у матеріалах про прот. Михайла Павка [259] та прот. Мирона Сас-Жураківського [46], які належали до ОУН. У статті про прот. Михайла Федішина [266] описане ставлення громадськості до фактів вступу у ВДС після початку хрущовських гонінь. Варто відзначити і дослідження Я. Стоцького [347], у котрому підняте питання про перехід православних священнослужителів Тернопільщини у лоно Української Греко-католицької Церкви. Тут йдеться і про ряд випускників ВДС, які, як виявилось, за роки навчання у семінарії не змінили своїх переконань.

Таким чином, хоча в історіографії неодноразово висвітлювалися питання, пов'язані із функціонуванням у радянський період ВДС, чимало важливих питань досі не знайшли належного висвітлення. Зокрема, мало уваги приділялося методам формування у ВДС радянського типу

духовенства, слухняного до системи. Не проаналізовано причини й етапи русифікації навчального закладу, не достатньо зрозумілим залишається масштаб репресій проти представників семінарії та не до кінця з'ясовано міру впливу уповноваженого на її роботу. Поглибленого вивчення потребують проблеми розвитку матеріально-технічної бази ВДС та навчально-виховної системи у ній. Значних уточнень вимагають питання кадрових змін у семінарії. Можна стверджувати, що у сучасній історіографії поки відсутні ґрунтовні праці, у яких комплексно досліджено обставини відкриття й особливості роботи ВДС, вплив на її роботу тоталітарного режиму, ставлення до системи викладачів та вихованців ВДС тощо. Отже, дослідження історії функціонування ВДС у радянському суспільстві не втратило своєї актуальності.

1.2. Джерельна база

Дослідження навчально-виховного процесу у Волинській духовній семінарії в радянські роки та впливу на її функціонування органів радянської влади не можливе без аналізу відповідної джерельної бази. Опрацьований та використаний матеріал можна поділити на такі види: офіційне листування органів влади, статистичні звіти уповноваженого Ради у справах РПЦ, діловодна документація семінарії, джерела особового походження (спогади та листи колишніх викладачів і учнів ВДС), матеріали періодичних видань 1945–1964 рр.

Основу джерельної бази дослідження становлять архівні документи. Завдяки тотальному контролю радянською владою за роботою духовної семінарії великий пласт різноманітних матеріалів про неї зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевому державному архіві СБУ (ГДА СБУ), Державних архівах Волинської та Рівненської областей. Ряд документів, що так чи інакше стосуються функціонуванню ВДС, збережено у

поточних архівах Луцько-Волинського єпархіального управління УПЦ КП, Волинського єпархіального управління УПЦ та серед колекції документів Волинської духовної семінарії УПЦ.

У ЦДАВО увагу привертає фонд Ф-4648 «Уповноважений Ради у справах Руської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР». Тут зібрані різноманітні статистичні дані, річні звіти, протоколи педрад, плани занять ВДС. Основну документацію, пов'язану з навчальним закладом, уповноважений Ради по УРСР отримував від її ж уповноваженого по Волинській області.

Особливу цінність тут становлять підписані ректором річні звіти семінарії, у яких відображено фактично усі основні статистичні дані, що стосуються навчального закладу. Структура таких звітів, що поділялися на сім розділів, залишалася незмінною. Звіти дають змогу з'ясувати розподіл предметів між викладацьким складом, кількість інших посадових осіб, які працювали в семінарії. Ці документи містять інформацію про вихованців ВДС: їх вік, освіту, соціальне походження, рід занять перед вступом на навчання, склад семінаристів по єпархіях, національність, кількість звільнених із військової служби. Такі відомості подавалися по кожному курсу окремо, а також у про навчальний процес: річні оцінки з усіх предметів, кількість письмових робіт з різних предметів. У третьому розділі звіту давався короткий огляд усіх педагогічних нарад, що відбувалися протягом навчального року й повідомлялося про кількість розпорядчих засідань, де вирішувалися господарчі питання. Четвертий розділ річних звітів стосувався розпорядку дня семінаристів, тем і якості письмових робіт. У п'ятому розділі йшлося про організацію та підсумки екзаменів, а також про усіх тих осіб, які закінчили ВДС протягом усіх років, починаючи із першого повоєнного випуску й завершуючи звітним навчальним роком. Тут же було зазначено про осіб, які закінчили семінарію, але ухилилися від церковної роботи, а також про тих, які не завершили своє навчання, але прийняли священний сан. У шостому розділі містилися короткі звіти усіх викладачів

про викладений навчальний матеріал і подавалися пропозиції щодо вдосконалення навчального процесу. Сьомий розділ стосувався поведінки семінаристів та виховним заходам, що проводилися у семінарії. Тут подавалися теми й дати усіх позалекційних доповідей й бесід для учнів, перераховувалися виписані на навчальний заклад періодичні видання й усі переглянуті семінарстами кінофільми. Також у цьому розділі повідомлялося про участь навчального закладу у різних пропагандистських заходах радянської влади, у які була втягнута ВДС.

Важливим джерелом є збережені майже за усі роки функціонування ВДС у радянській період протоколи педрад у ній. З цих документів можна почерпнути інформацію про підстави зарахування на роботу та звільнень викладачів, причини відрахувань вихованців. У вказаних протоколах запротокольоване й обговорення питань навчально-виховного процесу у семінарії (наприклад, встановлення правил поведінки учнів, зауваження з приводу роботи викладачів), а також окремих господарчих проблем (нестача навчальних та житлових приміщень, харчування семінаристів).

Цінними слід визнати збережені у ЦДАВО щоквартальні та щорічні інформаційні звіти по Волинській єпархії. У частині із них містилися докладні відомості про ВДС. Якщо статистичну інформацію можна було знайти й у вищеописаних річних звітах семінарії, то пояснення уповноваженим різноманітних процесів, що відбувалися у навчальному закладі, не повторюється більше ніде. Наприклад, тільки з інформаційних звітів стають зрозумілими справжні причини відрахувань окремих семінаристів.

У фонді Ф-1 «Центральний комітет Комуністичної партії України» ЦДАГО зосереджено матеріали з питань віросповідань та науково-атеїстичної пропаганди, листування ЦК КПУ із радянськими та партійними органами Волинської області щодо функціонування ВДС. Тут зберігаються справи, в яких зберігаються відомості про втручання Комуністичної партії у

різні сфери духовного життя в Україні. Саме вони дають змогу глибше розкрити суспільно-політичні умови, в яких працював навчальний заклад.

Матеріали ЦДАГО переконують, що партійні органи ретельно контролювали роботу ВДС, а особливу зацікавленість навчальним закладом почали проявляти наприкінці 1950-х рр., коли в СРСР було посилено антирелігійну пропаганду. Збережені листи та інструкції ЦК КПУ дозволяють встановити, що органи радянської влади працювали над ліквідацією семінарії біля п'яти років. Такі документи також показують причини, що спонукали систему закрити ВДС, та з'ясовують методи, за допомогою яких влада наближала цю мету.

У листах уповноважених Ради у справах РПЦ, секретарів Волинського обкому і міськкому КПУ, голови облвиконкому містяться повідомлення про націоналістичні переконання викладачів та учнів семінарії, їх висловлювання з цього приводу. Звідси стає зрозуміло, що саме це було причиною звільнень з роботи окремих викладачів та відрахувань деяких вихованців ВДС. У цих матеріалах є й відомості про формування негативної громадської думки щодо діяльності у Луцьку навчального закладу РПЦ.

Значний пласт документів, які розкривають функціонування ВДС, містить фонд Р-393 «Відділ у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації» Державного архіву Волинської області. Тут зосереджено матеріали уповноваженого Ради у справах РПЦ, котрий регулярно отримував від адміністрації семінарії чималу кількість різноманітних статистичних документів, а також систематично вів листування з центральним апаратом Ради у справах РПЦ та обласними партійними й радянським органами з приводу роботи навчального закладу.

Якщо у документах, підготованих канцелярією семінарії, міститься детальна інформація про хід навчально-виховного процесу у навчальному закладі, але вплив влади на нього тут майже не помітний, то вхідна й вихідна кореспонденція уповноваженого дає змогу дослідити саме це.

Щорічно уповноваженому надходили вступні анкети усіх абітурієнтів семінарії. Ці документи, збережені у фонді уповноваженого, дають змогу вияснити територіальне походження вступників у ВДС, а також соціальний склад абітурієнтів, їх освіту та рід занять перед вступом у семінарію.

Крім цього, від керівництва семінарії уповноваженому надходили характеристики на її випускників, анкети викладачів, навчальні плани, зарплатні відомості, повідомлення про підготовку до нового навчального року та про стан навчальних та житлових приміщень тощо. Деякі з цих документів не збереглися, але автобіографії абітурієнтів та характеристики на них уповноважений використав для підготовки доповідей для свого керівництва.

Протягом досліджуваного періоду уповноважений отримував різні інструкції Ради у справах РПЦ, що регламентували його відносини із духовною семінарією. У цих документах відображалися поступові зміни ставлення радянської влади до Православної Церкви загалом та до її навчальних закладів зокрема. Також центральний апарат Ради надсилав своєму волинському представнику зауваження з приводу його окремих дій щодо ВДС.

Уповноважений регулярно готував для Ради загальні звіти про функціонування ВДС, а також відповідав на конкретні запити влади. Такі звіти були призначені для службового користування, тому у них містилося чимало інформації, відсутньої в інших джерелах. Ознайомлення із листуванням уповноваженого з Радою наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр. дає змогу відстежити етапи антицерковної кампанії в СРСР, однією зі складових якої було звуження мережі навчальних закладів РПЦ.

Інформаційно насиченим є листування уповноваженого із його колегами з інших областей. Відомості про абітурієнтів ВДС волинський уповноважений надсилав представникам Ради із тих областей, з яких прибували ці вступники. Деякі документи дають змогу виявити, яким чином

волинський уповноважений зривав вступну кампанію у семінарію, не допускаючи до навчання осіб із Волинської області.

Еволюцію ставлення комуністичної системи до Церкви та її інституцій, серед яких і духовні семінарії можна прослідкувати також на підставі аналізу листування уповноваженого із партійними та радянськими органами влади на Волині. З нього добре помітно, що до останньої чверті 1950-х рр. Рада загалом сприяла матеріальному укріпленню семінарії і клопоталася перед місцевою владою про забезпечення тих чи інших потреб ВДС. Проте із активізацією антирелігійної боротьби в СРСР подібна підтримка почала втрачатися, і надалі Рада об'єднала свої зусилля з партійними органами задля якнайшвидшої ліквідації семінарії.

Доволі інформативними є й фонди П-1 «Волинський обком КПУ» та П-32 «Луцький міськком КПУ» Держархіву Волинської області. У них збережені окремі автобіографії перших викладачів, листи в ЦК КПУ із обговоренням майбутнього семінарії, протоколи пленумів обкому та міськкому партії, де йшлося про навчальний заклад. Серед матеріалів ідеологічного сектору обкому є відомості про плани антирелігійної роботи на Волині, у тому числі й з метою обмеження впливу та закриття семінарії.

У фонді Р-204 «Уповноважений Ради у справах Руської Православної Церкви при Раді Міністрів УРСР у Рівенській області» Державного архіву Рівненської області зберігаються матеріали, що стосуються контролю над семінаристами – уродженцями Рівненської області, а також листування про необхідність працевлаштування на парафіях окремих викладачів ВДС.

Діяльність ВДС контролювалася й органами держбезпеки. У ГДА СБУ зосереджено матеріали оперативного спостереження за викладачами та учнями ВДС, а також кримінальні справи на трьох арештованих у другій половині 1940-х рр. представників семінарії – викладачів Є. С. Богуславського та о. Івана Брука й семінарста П. Ковальчука. Із цих документів стає зрозуміло, що радянські спецслужби не тільки уважно

стежили за навчальним закладом, але й вербували її представників. Також органи безпеки були втягнуті у процес припинення роботи семінарії.

Беззаперечний інтерес викликає колекція документів Волинської духовної семінарії УПЦ. Окремі фінансові документи, господарчі папери та бібліотечні каталоги розкривають матеріально-технічний стан семінарії. Інструкції Навчального комітету РПЦ, навчальні плани, класні журнали повідомляють про хід навчально-виховного процесу у ВДС. Листування адміністрації досліджуваного навчального закладу з абітурієнтами засвідчує тиск, який органи радянської влади чинили на осіб, які прагнули навчатися у семінарії.

Багато унікальних матеріалів знаходиться у відомчому архіві Луцько-Волинського єпархіального управління УПЦ КП. Листування адміністрації семінарії з Московською патріархією, протоколи засідань педагогічної ради, різні звіти і статистичні матеріали, особові справи ряду викладачів та випускників ВДС важливі для повноти розкриття теми дослідження. Декілька особових справ знаходиться у відомчому архіві Волинського єпархіального управління УПЦ. У колекції документів Луцької Покровської церкви знаходяться документи про використання будівлі біля цього храму та церковної бібліотеки для потреб ВДС.

Архівні джерела доповнюють документи, опубліковані у різних збірниках. Так, видавництвом РОССПЭН було надруковано датовані 1940-ми – 1960-ми рр. листи Московського патріарха Олексія (Симанського) у Раду у справах РПЦ, а також відповіді на них голови Ради. Нерідко темою такого листування ставали питання функціонування богословських навчальних закладів РПЦ, у тому числі й ВДС [282; 283].

У редактованих М. Одинцовим збірниках «Влада й релігія у роки війни (Держава і релігійні організації в СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр.)» [268] та «Влада й церква в СРСР і країнах Східної Європи. 1939–1958 (Дискусійні аспекти)» [51] вперше опубліковані деякі документи, що стосувалися періоду відновлення богословської освіти у країні у 1940-х

рр. У журналі «Історичний архів» надруковано програмну доповідь голови Ради у справах РПЦ В. Куроєдова на Всесоюзній нараді уповноважених у 1960 р., у якій цей чиновник зупинявся на необхідності подальшого звуження мережі навчальних закладів РПЦ [325].

Ще у 1948 р. Московська патріархія видала перший том збірки промов та статей патріарха Олексія [338]. Тут містяться матеріали, що проливають світло на особливості відновлення системи навчальних закладів РПЦ.

Декілька листів Волинського обкому партії, які висвітлюють політику обмеження діяльності ВДС, містяться у двох томах науково-документального видання «Реабілітовані історією. Волинська область» [326].

Матеріали з періодичних видань другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ ст. дають змогу повніше відтворити як внутрішнє життя ВДС, так і суспільно-політичну обстановку того часу.

Офіційний часопис РПЦ «Журнал Московської Патріархії» вісім разів публікував повідомлення про початок навчального року у ВДС чи випускні урочистості у ній [32; 33; 214; 216; 264; 265; 270; 271], а в журналі Українського Екзархату РПЦ «Православний вісник» за весь час, не рахуючи некрологів, з'явився тільки один матеріал про ВДС – надруковане у 1956 р. повідомлення, присвячене святкуванню десятиліття семінарії [323].

Приділяли увагу навчальному закладу й світські періодичні видання. Усі ці публікації носять яскраво виражений антирелігійний характер, але змогу відтворюють складні взаємини між державною та Церквою у досліджуваній період. Якщо республіканські видання звертали увагу на ВДС не часто [233], то у місцевій пресі публікації про семінарію з'являлися регулярно. Так, протягом 1958–1962 рр. в друкованому органі обкому партії газеті «Радянська Волинь» було надруковано біля двадцяти статей, покликаних сформуванню у громадськості негативне враження про ВДС [20; 47; 70; 74; 78; 225; 227; 284; 286; 287; 316; 339]. У цих матеріалах акцентувалася увага на поведінці окремих викладачів та вихованців, у негативних рисах змальовувалося повсякденне життя семінаристів.

Неодноразово зі шпальт вказаного часопису лунали заклики до закриття ВДС, котрі приписувалися місцевим трудящим. Також «Радянська Волинь» опублікувала відкриті листи кількох колишніх учнів ВДС, які зреклися Бога й відкрито заявили про це. Такі матеріали, переважно, були передруками із деяких районних газет Волині, Рівненщини, Тернопільщини, у яких перш за все з'являлися повідомлення про «зречення» місцевих вихідців. Матеріали про відмову від віри у Бога випускників ВДС друкувалися і у московських виданнях [243; 409].

Вадим Симакович писав не тільки окремі статті на антицерковну тематику, але й на початку 1960-х рр. випустив декілька книжок такого ж змісту. Видана видавництвом «Каменярь» у 1960 р. книга В. Симаковича «Духовні отці та їх вихованці» [337] складалася із фейлетонів, у центрі уваги більшості з яких були особи, пов'язані із ВДС. Нові антирелігійні памфлети цей же автор планував опублікувати в у збірці «Без бога ясна дорога», де теж знайшлося місце для семінарії [186].

Про масштаби антирелігійної пропаганди в області свідчить й той факт, що протягом 1958 – першої половини 1960-х рр. у Луцьку виходив журнал «Атеїст». Зважаючи на спеціалізацію цього видання, частина його публікацій мусила стосуватися ВДС [12]. Хоча матеріали такого характеру тут з'являлися регулярно, але фактично усі вони були передруком з «Радянської Волині».

Повніше зрозуміти ті процеси, що відбувалися у духовному житті Волині радянського періоду, дають змогу спогади духовних осіб. Учасники тогочасних подій звертали увагу як на специфіку повсякденного буття ВДС, так і на особливості відносин із владою. Періоду викладання у ВДС присвячена шоста частина спогадів [273] протопресвітера Василя Осташевського – першого інспектора семінарії. У спогадах прот. Івана Кравчука акцентовано увагу на контролі за семінарією з боку влади, внаслідок чого у навчальному закладі панувала не зовсім здорова атмосфера [230]. У спогадах прот. Сергія Мельничука-Мартинюка йдеться про

причини його неприйняття у ВДС і допомогу ректора семінарії прот. Миколи Тучемського у влаштуванні майбутнього священика у Ставропольській семінарії [249].

Незаперечну цінність становлять інтерв'ю осіб, пов'язаних із семінарією у досліджуваний період. Варто відзначити опубліковані інтерв'ю з протоієреєм Петром Влодеком, який навчався у семінарії протягом 1946–1948 рр., а із 1952 по 1964 р. викладав у ній. Отець Петро звертав увагу на побутові труднощі у повоєнний час, матеріальний розвиток семінарії у 1950-і рр., репресії проти учнів та спроби закриття навчального закладу під час хрущовських гонінь [47–49]. Про роки викладання чи навчання у ВДС згадували у своїх інтерв'ю прот. Никодим Єрмолатій, прот. Сергій Черномир, прот. Степан Середній [20; 199; 292].

У процесі роботи над текстом дисертації автор особисто зустрічався із колишнім викладачем ВДС прот. Валентином Негодою, її вихованцем прот. Миколою Рибчинським, вдовою викладача Р. М. Вислоцькою, а також листувався із викладачем семінарії прот. Никодимом Єрмолатієм та її випускником прот. Іоанном Вучканом [204–208].

Отже, заявлена джерельна база дозволяє зробити комплексний аналіз функціонування ВДС у радянський період. Основну групу джерел для дослідження навчально-виховного процесу у семінарії та взаємин навчального закладу із владою складають архівні документи, багато із яких вводяться в науковий вжиток уперше. Водночас до уваги взято й опубліковані матеріали із церковних та світських періодичних видань, а також інтерв'ю та спогади осіб, пов'язаних із ВДС.

1.3. Методологія дослідження

Будь-які складові історії Української Православної Церкви та її структур вітчизняними науковцями розглядалися та й нині розглядаються як окремий напрям в історичній науці, до якого використовують і окремішню методологію. Основи методології дослідження історії Церкви почали

формуватися давно. Для неї було характерним застосування загальних методів, зокрема: процес пошуку та добору документів, їхнє вивчення, систематизація та узгодження фактичного матеріалу, аналіз і синтез історичних фактів і явищ, критичний підхід до конструювання й відтворення, якщо й не цілком реальної, то хоча б наближеної до реальності загальної картини подій або явищ. У поєднанні з такими науковими методами, як описовий, історичний, порівняльний та іншими, це мало слугувати гарантією об'єктивності оприлюднених результатів дослідження.

На сьогодні дана галузь історичних знань доволі репрезентована багатьма авторами та численними монографіями, статтями і повідомленнями, які об'єднані відповідним об'єктом дослідження. Тепер вся ця маса наукових напрацювань не тільки слугує базою для подальшого вивчення повсякденного життя та діяльності УПЦ, але й сама вимагає невідкладного і всеосяжного теоретичного осмислення та не менш повного обґрунтування вичерпності, достатності й достовірності джерельної бази для різних авторських концепцій. Тим більше, це важливо й тому, що за попередні два-три десятиліття сформувалися різні методологічні погляди та підходи істориків Церкви. Оскільки останні є представниками різних наукових шкіл та напрямів, то, зрозуміло, що і для них, не в останню чергу, властиві ті ж самі загальні суб'єктивно-індивідуальні риси, які детерміновані потребами теоретичного обґрунтування кожної конкретної концепції. Тому, обмежившись посиланням на наші, до певної міри, також суб'єктивні оцінки та висновки, представлені в параграфі «1.1. Стан наукового вивчення теми», зауважимо, що весь масив досліджень та публікацій з даної тематики, в свою чергу, вимагає ретельного вивчення й узагальнення теоретичного та методологічного досвіду попередніх поколінь істориків, зрозуміло, з його відповідною диференціацією стосовно конкретних концептуальних завдань.

Подальший розвиток історичної науки неможливий без використання дослідниками всього досвіду попередніх наукових надбань і відповідного методологічного інструментарію та категоріального апарату. Для кожного

неупередженого науковця незаперечною і зрозумілою повинна бути теза про те, що історична наука «ґрунтується на певних методологічних засадах, застосовує специфічний методологічний інструментарій, має свій понятійний апарат» [218, с. 25]. Після тривалого використання в історичній науці лише марксистсько-ленінської методології вітчизняні науковці спішно намагаються створити й застосувати альтернативні підходи для досягнення своєї конкретної мети та вирішення поставлених ними або перед ними завдань. База наукових досліджень з проблем методології постійно зростає. Все частіше появляються окремі наукові праці, що безпосередньо присвячені проблемі методології досліджень історії Церкви та релігії [239; 245; 366].

Що ж стосується власне дослідження становища та діяльності Волинської духовної семінарії в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., то воно було б неможливим без застосування системного й належного міждисциплінарного підходу на перетині таких наук, як історія, релігієзнавство, краєзнавство, політологія, соціологія і філософія. З урахуванням даного фактору висвітлення даної теми головним чином базувалося на принципах історизму, об'єктивності, системності.

Застосування у дослідженні принципу історизму зумовило розгляд конкретних подій та явищ у динаміці їх розвитку та тісному взаємозв'язку та врахуванням конкретних історичних умов. Виходячи із цього, функціонування ВДС у 1945–1964 рр. розглядалося у контексті загального розвитку богословської освіти в СРСР, змін релігійної політики у країні. Важливим елементом принципу історизму є відображення закономірності перебігу подій, пов'язаних із Волинською духовною семінарією, оскільки всі вони відбувалися відповідно до існуючих політичних реалій, як зовнішніх, так і внутрішніх. Також тут бралися до уваги здобутки богословської освіти Церкви у попередні історичні етапи, адже відновлення богословської освіти в СРСР спиралося саме на дореволюційний досвід.

Принцип об'єктивності вимагає правдивого висвітлення усіх процесів, що відбувалися у ВДС, уникаючи при цьому упереджених суджень чи висновків, базованих, зокрема, на особистому ставленні автора до релігії та Церкви. Автор враховує той факт, що в сучасній вітчизняній історичній науці нині побутує думка про наявність небезпеки «клерикалізації» історичних досліджень [366]. Об'єктивне дослідження не може бути побудоване без залучення якомога ширшого масиву різноманітних джерел та врахування наявних історіографічних напрацювань із теми. Водночас, специфіка обраної тематики змушує до обережності у використанні джерел, з огляду на різну інтерпретацію одних і тих же фактів Церквою та органами влади.

Застосування принципу системності дозволило дослідити Волинську духовну семінарію не тільки як окрему церковну інституцію, але як елемент суспільства, що особливо важливо, з огляду на необхідність виявити вплив тоталітарної системи на її функціонування.

При написанні дисертації автор також послуговувався загальнонауковими, міждисциплінарними та спеціальними історичними методами дослідження. Так, з числа загальнонаукових методів у дисертації застосовано використано методи аналізу і синтезу, періодизації, логічний. Із групи міждисциплінарних методів використано порівняльно-статистичний, соціологічний методи та метод класифікації і типології. У ході підготовки дослідження застосовувалися спеціальні історичні методи, зокрема: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний, історичної реконструкції. Написання дисертації базувалося на використанні набутого попередниками відповідного категоріально-понятійного інструментарію, який сприяв суттєвому розумінню й розкриттю проблеми.

Важливим у процесі дослідження був метод аналізу і синтезу. Аналіз являє собою процес розкладання цілого на складові задля їх детального вивчення, а синтез – поєднання різних елементів у єдине ціле. Так, наприклад, як окремі складники навчально-виховного процесу у ВДС розглядалися такі феномени, як його русифікація, уніфікація з іншими

семінаріями, позалекційна робота. Це дало змогу глибше вивчити особливості системи навчання і виховання у семінарії. Водночас, поєднання таких елементів дозволяє зробити загальні висновки про богословську освіту в СРСР.

Метод періодизації корисний для встановлення моментів важливих змін у функціонуванні ВДС, спричинених різними чинниками. Логічним методом можна шляхом простеження певних закономірностей прийти до певних узагальнень і висновків. Застосування цього методу підтверджує не випадковість закриття семінарії у 1964 р. Статистично-аналітичний метод дозволив простежити динаміку змін у викладацькому складі та учнівському колективі семінарії, а також показати місце ВДС у серед інших подібних навчальних закладів РПЦ. Це останнє можна визначити і за допомогою порівняльно-історичного методу. Соціологічний метод застосовано при з'ясуванні ставлення різних соціальних груп до факту існування ВДС. Метод класифікації і типології дає змогу поділити досліджувані об'єкти і явища на певні групи – викладачі і семінаристи, навчання і виховання тощо. Проблемно-хронологічний метод спонукав поділити дослідження на декілька вузких проблем, що розглядалися у хронологічній послідовності. Історико-генетичний метод дав змогу дослідити витoki створення ВДС та зрозуміти природу багатьох явищ, котрі відбувалися у навчальному закладі. Метод історичної реконструкції допоміг усвідомити історичні обставини, що вплинули на функціонування ВДС.

Разом із тим, методологія історії Церкви та її структур, на наш погляд, окрім всього іншого, повинна включати в себе низку засобів, властивих лише для цієї галузі історичної науки, що зумовлюється специфікою предмету дослідження. До них ми, зокрема, відносимо:

- акцентування уваги на специфіці об'єкта і предмета дослідження;
- застосування специфічного категоріально-понятійного апарату, а також використання своєрідного за походженням та змістом документального матеріалу;

- врахування історіографічної традиції;

- вияв особистого ставлення автора до релігії та Церкви, зокрема: активна участь у церковно-релігійному житті, дотримання атеїстичних поглядів і т. ін.

Для «клерикалізації» сучасної світської (як вітчизняної, так і зарубіжної) історичної методології як науки характерними є, на нашу думку, наступні риси:

- тенденційність, надання тих чи інших переваг якійсь одній із багатьох конфесій;

- відстоювання історичної концепції певної конфесії, дотримання її ідеології;

- відвертий захист інтересів певної конфесії;

- дотримання ідеї провіденціалізму;

- використання наукового понятійно-категоріального апарату, сформованого у церковному середовищі.

Всі перераховані вище методологічні прийоми і методи, в тій чи іншій мірі, слугували для автора вагомим теоретичним підґрунтям і були використані при підготовці даної дисертації.

На наше глибоке переконання, тільки врахування та використання всього комплексу методологічних засобів дозволяє досліднику найбільш виважено підійти до вирішення поставлених ним чи перед ним мети і завдань. І, навпаки, надання переваги лише певним складовим або окремим категоріям методології неминуче призводить до однобічності в судженнях або висновках та до описовості і фрагментарності висвітлення теми.

Висновки до розділу 1

Особливості функціонування Волинської духовної семінарії 1945–1964 рр. належного висвітлення у науковій літературі не знайшли.

Історіографія із вказаної тематики почала наповнюватися тільки із розпадом комуністичного ладу, коли в суспільстві значно зріс інтерес до

церковної історії і зникли перепони для її об'єктивного аналізу. У перше пострадянське десятиліття з'явилося чимало наукових праць, присвячених духовному життю українського народу у середині ХХ ст. Частина із них знайомить і з впливом тоталітарної системи на систему богословської освіти в СРСР, у тому числі й на ВДС. Опрацювання таких робіт дало змогу відтворити умови розвитку семінарії у радянському суспільстві. Більше уваги роботі в Луцьку семінарії приділили автори, котрі конкретно досліджували суспільні процеси на Волині, у тому числі й становище тут релігії. Такі праці допомогли з'ясувати різні аспекти функціонування семінарії у 1945–1964 рр.

Джерельну базу дослідження склали неопубліковані архівні матеріали, що зберігаються у фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державного архіву Волинської області, Державного архіву Рівненської області, ГДА СБУ та у поточному архіві ВДС. Найбільший пласт використаних у дисертації джерел міститься у фонді Р-393 «Відділ у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації» ДАВО, в якому зосереджено архів Волинського уповноваженого Ради у справах РПЦ. Частина документів, що стосуються процесу відновлення богословської освіти та впливів партійних і радянських органів на ВДС опублікована. Використання спогадів пов'язаних із семінарією осіб дає змогу уточнити ряд деталей, не до кінця розкритих у документах. З аналізу тогочасної періодики можна скласти висновок про ставлення до ВДС у радянському суспільстві.

Методологія дослідження теми дисертації зумовила структуру й логіку викладу матеріалу у ній. Робота проведена з урахуванням принципів історизму, об'єктивності та системності. Серед загальнонаукових методів, використаних при підготовці дослідження – аналізу і синтезу, періодизації, логічний. До спеціальних історичних методів відносяться проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний, історичної реконструкції. Використання під час написання дисертації вказаних принципів і методів наукового пізнання дало змогу комплексно проаналізувати обставини функціонування ВДС протягом 1945–1964 рр.

РОЗДІЛ 2

СТВОРЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ

2.1. Відновлення церковної структури Московської патріархії на Волині

Визволення Волинської області від німецьких загарбників розпочалося у січні й завершилося у липні 1944 р. До 14 березня тривали бої біля м. Луцька [235, с. 148], але ще раніше в обласному центрі Волині було відновлено роботу органів радянської влади. Зокрема, в січні 1944 р. М. Слонь був призначений першим секретарем Волинського обкому Компартії України, а головою виконкому обласної ради депутатів став П. Решетняк. Партійне і радянське керівництво області прибуло у м. Луцьк 8 лютого 1944 р., але вже у березні М. Слоня переведено у м. Станіслав, а його місце в обкомі партії зайняв І. Профатілов [22, с. 221].

«Радянізація» Волині та інших західноукраїнських областей України наштовхнулася на нестачу перевірених кадрів, через що до середин квітня 1944 р. сюди прибуло 3 027 партійців зі східних областей УРСР та інших республік СРСР [16, с. 32]. Саме ці особи зайняли ключові посади у партійних, радянських, комсомольських та господарських організаціях Волині.

Недовіра влади до місцевого населення пояснювалася не тільки фактом його тривалого перебування в окупації, але й активною участю в антирадянському підпіллі. Так, ще на початку березня 1944 р. у Ровенській та частині Волинської області органи НКДБ-НКВС виявили 34 озброєні групи УПА [342, с. 233]. З метою знищення націоналістичного підпілля у Волинській області було розміщено дивізію НКВС, три полки й одну бригаду у складі 5 285 осіб [240, с. 66]. До листопада 1945 р. каральні загони ліквідували біля ста тисяч західноукраїнських повстанців, ще більше захопили у полон. Крім полонених, репресіям за цей же час було піддано понад 92 тис. осіб, серед яких – запідозрені у співпраці з націоналістами чи

окупантами і ті, хто ухилявся від військового призову [407, с. 572]. Одним із різновидів репресивної політики радянської влади на Західній Україні були й депортації місцевого населення. У затвердженій 5 квітня 1944 р. «Інструкції про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР» вказувалося, що примусовій депортації підлягають всі члени сімей учасників націоналістичного підпілля, у тому числі й убитих. Майно виселених підлягало конфіскації. Загалом до 1952 р. із Західної України було депортовано 203 662 особи, у тому числі з Волинської області – 21 966 осіб [342, с. 247, 257].

Одним із перших кроків радянської влади на визволених територіях була також військова мобілізація чоловічого населення. Ю. Сорока переконаний, що «організація масової тотальної мобілізації до лав Червоної армії в західноукраїнському регіоні, окрім чисто військової, мала ще й політичну мету: знекровити соціальну базу УПА, підірвати і остаточно ліквідувати національно-патріотичні настрої місцевого населення» [342, с. 218].

Серед пріоритетів комуністичної влади було й відновлення контролю над духовним життям мешканців Волинської області, більшість із яких сповідували православну віру. У роки німецької окупації тут діяли дві окремі православні церковні структури – керована митрополитом Полікарпом (Сікорським) Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) із центром у м. Луцьку та очолювана митрополитом Олексієм (Громадським) Українська Автономна Православна Церква із центром у м. Кременці. Обидві були утворені у другій половині 1941 р., але якщо Автономна Церква заявила про збереження свого підпорядкування РПЦ, то в Автокефальній заперечували проти канонічних прав Московської патріархії на українські території. Взаємини між керівництвом обох юрисдикцій були доволі складними, напруги додавало й примусове обслуговування духовенством інтересів окупантів. У зв'язку з останньою обставиною, а також через неприйняття комуністичної ідеології майже всі автокефальні і ряд автономних єпископів, а також чимало українських священників, серед яких і

близько трьох десятків волинських, були змушені разом із німецьким військом виїхати на Захід [94, арк. 25]. Тому одразу після звільнення радянськими військами Волині духовне життя у краї виявилось дезорганізованим. Через відсутність ієрархії рядове духовенство, позбавлене управління, мусило самостійно пристосовуватися до нових реалій життя. Чимало православних парафій взагалі залишилося без священників та псаломщиків і з інших причин. Протягом 1942–1944 рр. було вбито близько п'ятдесяти духовних осіб Волинської області [102, арк. 229–233], а ще тринадцять священників померли природною смертю за ці роки [94, арк. 36].

Чималої шкоди зазнали й храми Волині, частина яких було значно пошкоджено чи навіть знищено під час окупації та в ході боїв за визволення Волині [94, арк. 10, 22, 47; 157, арк. 16, 31, 38]. Влітку 1943 р., готуючись до ймовірного відступу, окупанти наказали священнослужителям познімати з храмів дзвони, щоб вивезти їх у Німеччину. Так було втрачено сотні дзвонів із волинських церков наприкінці 1943 р. Під час відступу окупанти також пограбували волинські храми, а деякі знищили [94, арк. 33; 158, арк. 6].

У Московській патріархії, яка взялася відновлювати свою церковну юрисдикцію у звільнених регіонах СРСР, повною інформацією про стан справ у церковному житті Західної України не володіли. Однак там були переконані, що під час війни Церква в Україні, а особливо та її частина, яка входила до автокефальної юрисдикції, опинилася у розколі, і виправити такий стан справ зможуть тільки вірні радянському режиму ієрархи. Тому у лютому 1944 р. на посаду митрополита Київського і Галицького, екзарха України був призначений Іоанн (Соколов), який жодного дня не служив в Україні [221, с. 131].

Для вивчення ситуації й прийняття необхідних заходів, направлених на ліквідацію розколу, на Волинь був посланий архієпископ Курський Пітирим (Свиридов), який протягом березня – червня 1944 р. об'їздив Волинську та Ровенську області, затверджуючи на парафіях духовенство [50]. Священнослужителі, які отримали посвяту від архієреїв УАПЦ, за вказівкою

патріархії були рукопокладені архієпископом Пітиримом повторно, а псаломщики приймалися у молитовне спілкування з патріархією через покаєння [3].

Повернувшись із Волині, архієпископ Пітирим підготував звіт, у якому звернув увагу на те, що наприкінці німецької окупації «церковне життя повністю завмерло», адже «люди боялися відвідувати церкву, а священники боялися служити, бо німці часто оточували церкви, ловили людей і вивозили у Німеччину, а більше розстрілювали» [215]. Публікуючи в офіційному часописі РПЦ тільки ту частину звіту ієрарха, що стосувалася звірств фашистів-окупантів та їх впливу на розлад церковного життя, у Московській патріархії ніби натякали, що з відновленням на Волині радянської влади припинилися страждання, які довелося пережити усім мирним мешканцям краю, у тому числі й віруючим.

Завдяки такому заграванню із комуністичною системою РПЦ отримала можливість значно зміцнити свою структуру. Позитивні тенденції для Церкви розпочалися після двогодинної зустрічі Й. Сталіна з митрополитами Сергієм (Страгородським), Олексієм (Симанським) та Миколаєм (Ярушевичем), що пройшла у Кремлі 4 вересня 1943 р. з ініціативи керівництва радянської держави. РПЦ отримала право на обрання патріарха, повернення до церковної роботи раніше репресованих священнослужителів, відкриття нових парафій тощо [333, с. 198].

Подібні дії церковних ієрархів робили Церкву повністю залежною від режиму, що прагнув контролювати її і використовувати у своїх цілях. Якщо російське духовенство за роки війни виявило достатньо лояльне ставлення до державної системи, то західноукраїнські священнослужителі набули негативної репутації в очах влади, що відновлювалась. Тому одразу після поступового визволення Волині від німецької окупації радянські органи безпеки почали репресії проти священнослужителів, звинувачених у зв'язках із німецькими окупантами та українським націоналістичним рухом. Наприклад, уже через декілька днів після звільнення волинського райцентру

м. Рожище і прилеглих сіл армійською контррозвідкою було арештовано священика с. Топільно Рожищенського р-ну Івана Ліхнякевича, а ще через якийсь час взяли під варту й колишнього благочинного Рожищенської округи прот. Олексія Сатаневича [80, арк. 2, 99]. Загалом тільки протягом 1944 р. у Волинсько-Ровенській єпархії було арештовано декілька десятків священно- і церковнослужителів. За деякими підрахунками, у Ровенській області, що входила разом із Волинською областю до однієї єпархії, протягом 1944–1951 рр. було убито чи репресовано 133 священно- і церковнослужителі [30].

Хоча й відомі факти арештів священиків, які у роки окупації стояли на автономістських позиціях, більшість підозр радянської влади падала на духовенство, яке входило на той час в Автокефальну Церкву. Відчуваючи це, деякі священнослужителі автономної орієнтації вимагали усунути із благочинницьких місць тих отців, які раніше входили в УАПЦ. Так, у червні 1944 р. з таким проханням до місцеблюстителя патріаршого престолу звернувся один із ровенських священиків, який одночасно добивався надання йому, як автономісту, однієї з кращих парафій [23, с. 58].

Отже, у 1944–1945 рр. поміж духовенством ще залишалися деякі непорозуміння, що ґрунтувалися на різних церковних юрисдикціях у роки окупації. Якщо прибічники Автономної Церкви фактично одразу із визволенням Волині визнали свою приналежність до Московської патріархії, то серед колишніх «полікарпівців» знаходилися й такі священнослужителі, які деякий час ще продовжували називати свої парафії автокефальними. У Локачинському районі, наприклад, тільки парафії у сс. Конюхи, Колпитів і Кути на момент приходу радянської влади перебували у патріаршій юрисдикції. За якийсь час більшість волинських парафій приєдналися до Московської патріархії. На 1 серпня 1944 р. автокефальними себе вважали парафії у сс. Любитів та Гішин Ковельського р-ну, Гнідава Луцького р-ну, Новосілки Маціївського р-ну тощо [157, арк. 24, 27–30, 46]. Однак на 1 січня 1945 р. усі 328 діючих на той момент парафій Волинської області уже були патріаршими [157, арк. 69].

Зацікавленість кількістю наявних на Волині храмів органи центральної влади стали проявляти тоді, коли значна частина області ще перебувала під німецькою окупацією [157, арк. 1]. Надаючи потрібні дані, райвиконкоми повідомляли й про недіючі місцеві храми. Виявилось, що наприкінці літа 1944 р. із 24-х храмів Берестечківського району у сімох не було священика, а в десятих – псаломщика. Сімох священиків бракувало у Колківському районі, двох – у Вербському, по одному – у Ківерцівському, Маціївському, Порицькому і Торчинському р-нах. У Любомльському р-ні на 1 серпня 1944 р. діяла тільки Свято-Георгіївська церква районного центру, ще у шести богослужіння не проводилися у зв'язку із тим, що «священик виїхав», а в с. Штунь настоятель о. Микола Покровський був убитий ще у 1943 р. [157, арк. 11, 13–14, 16, 18, 20, 24–25, 36, 39]. Голова Голобської районної ради звітував 6 липня 1944 р., що з п'ятнадцяти православних храмів району діє тільки п'ять; ще вісім не функціонували «з причин евакуації», а два «знищено німецькими окупантами цілком». Сім «невпорядкованих церков» було у Сенкевичівському р-ні.

Ще у 1944 р. радянська влада поставила під свій контроль фінансову діяльність Церкви. Духовенство зобов'язали здати у Держбанк залишки української та німецької валюти, що зберігалася у церковних касах. Парафії мали сплачувати податки за використання землі та державного майна, вносити кошти на страхування приміщень. Наприклад, від Покровської церкви м. Луцька до держбюджету у 1944 р. було перераховано 976 руб. Восени того ж року міський фінвідділ поцікавився у настоятеля цієї ж парафії прот. Іоанна Давидовича від кого він отримує свічки [311].

У процесі позбавлення Православної Церкви на Волині національних рис радянська влада добре усвідомлювала необхідність мати на чолі Волинської єпархії контрольовану нею особу. Одразу після визволення м. Луцька органами безпеки був завербований єпископ Фотій (Тимошук), який мав широкі зв'язки у церковних колах і встиг побувати як в автокефальній, так і в автономній юрисдикції. Саме його НКДБ планувало

залишити у Луцьку як правлячого архієрея, однак серед місцевого духовенства Тимошук мав неоднозначну репутацію. Компрометуючі єпископа Фотія факти повідомили архієпископу Курському Пітириму, котрий передав їх патріарху, і кандидатура Тимошука як правлячого єпископа Волинської єпархії затверджена не була [63, арк. 17].

Ще під час перебування на Волині архієпископа Пітирима 13 травня 1944 р. на єпископа Луцького в Москві був висвячений Максим (Бачинський). Його інколи помилково вважають першим повоєнним архієреєм на Волині. Насправді ж до виконання своїх обов'язків він не приступив, бо з нез'ясованих причин уже 23 травня був призначений єпископом Вінницьким і Кам'янець-Подільським. Того ж дня єпископом Волинським і Луцьким став 59-річний Миколай (Чуфаровський), за два дні до цього рукопокладений у сан єпископа Полтавського і Кременчуцького [260]. Показово, що на Волинську кафедру Московська патріархія затвердила архієрея, котрий зовсім не був знайомий з особливостями церковного життя у Західній Україні, адже усе своє священицьке служіння він провів у Росії. Єпископ Миколай народився у сім'ї псаломщика Ярославської губернії у 1884 р., закінчив Ярославську духовну семінарію та два курси Варшавського університету. Від 1910 р. служив священиком у різних єпархіях Росії, а у 1943 р. овдовів і прийняв чернецтво [221, с. 346].

Владика прибув у Луцьк тільки у липні 1944 р., тобто після повного визволення Волині від німецької окупації. На цей час тут знаходився ще один визнаний Московським патріархатом архієрей – єпископ Іов (Кресович), який в роки війни належав до автономістів і очолював Кременецько-Дубенську кафедру. Він був одним із небагатьох архієреїв, що не евакуювалися разом із окупантами, але до кінця залишилися зі своєю паствою. Владика Іов став вікарієм єпископа Миколая, однак реальної участі в управлінні єпархією не брав, не будучи прихильником жорстких заходів правлячого архієрея щодо колишніх автокефалістів. Крім цього, єпископа Іова підозрювали у зникненні частини архіву митрополита Олексія (Громадського) з особистими даними

духовенства, з якими не встигли ознайомитися співробітники НКДБ. В умовах тиску на нього владика Іов подав прохання про переведення на іншу кафедру і 14 лютого 1945 р. був призначений єпископом Ізмаїльським [274].

Єпископу Миколаю за короткий час вдалося завоювати довіру радянської влади та церковного керівництва, адже він прагнув чітко виконувати ті вказівки, що отримував зверху. Продовжуючи виконувати розпочату єпископом Пітиримом справу, тільки протягом другої половини 1944 р. Чуфаровський перевисвятив близько двадцяти рукопокладених у 1942–1943 рр. священників Волинської єпархії [187, арк. 22–24].

Архієпископ Пітирим (Свиридов) виконував на Волині завдання, не пов'язані з відновленням єпархіальної інфраструктури. Тому суто церковні турботи повністю лягли на плечі єпископа Миколая (Чуфаровського). Йому в Луцьку було виділено частину приміщень у колишньому братському домі біля Хрестовоздвиженської церкви. Наданих площ виявилось замало для єпархіального управління та архієрейської квартири. Влітку та наприкінці 1944 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченко звертався до секретаря виконкому Волинської облради із проханням надати єпископу приміщення, «пристойне його рангу» [93, арк. 6].

Загалом, у 1944–1945 рр. Рада у справах РПЦ сприяла організаційному становленню єпархій Московського патріархату. Водночас Церква опинилася під жорстким контролем цієї владної структури, утвореної у вересні 1943 р. У Волинську область уповноважений Ради був призначений лише на початку грудня 1944 р. [158, арк. 2]. Цю посаду зайняв Михайло Діденко, котрий народився у 1897 р., із 1919 р. був членом ВКП(б), мав вищу освіту [163, арк. 172].

На той час на Волині працювало 282 священника, 18 дияконів, 250 псаломщиків та шість архієрейських іподияконів. Через декілька тижнів після призначення уповноважений так писав про волинське духовенство: «Майже усі вони перебували на окупованій території, під керівництвом єпископа Полікарпа – цього агента гестапо, і, безсумнівно, у тій чи іншій

формі вели ворожу роботу проти Радянського Союзу» [158, арк. 3]. Не краще оцінював М. Діденко й священників та дияконів, рукопокладених єпископом Миколаєм у 1944–1945 рр. На його думку, це були «зовсім молоді і здорові люди», які таким чином «ухиляються від призову в Червону Армію» [158, арк. 24].

Одним із перших кроків М. Діденка на посаді уповноваженого був огляд 22 грудня 1944 р. Луцького Свято-Троїцького кафедрального собору. Там М. Діденко виявив послання митрополита Полікарпа (Сікорського) антирадянського змісту, надруковану промову рейхскомісара, книги та газети окупаційного періоду [157, арк. 70]. Про знайдені матеріали уповноважений повідомив органи безпеки [158, арк. 21]. Незабаром він перевіряв і Покровську церкву м. Луцька, де теж знайшов чимало газет і книг за 1935–1939 рр., які настоятелю парафії прот. І. Давидовичу рекомендував знищити [158, арк. 24].

Проаналізувавши зібрані дані, уповноважений у січні 1945 р. звітував, що у Волинській області налічується 328 діючих і 35 – недіючих храмів. Із діючих церков 50 містилися у пристосованих приміщеннях, оскільки культові будівлі були спалені під час бойових дій. Ще наприкінці 1944 р. настоятелі таких парафій звернулися до уповноваженого з проханням дати дозвіл на будівництво нового храму [157, арк. 69]. Деякі недіючі храми до весни 1945 р. відновили богослужіння, тому на 1 березня в області уже було відкрито 344 церкви [158, арк. 26]. Їх усіх поділено на тридцять благочинь, кожне із яких охоплювало межі наявних на той час районів Волинської області.

Також у Волинській області функціонували два монастирі – Милецький Свято-Миколаївський чоловічий із шістьма насельниками та Зимненський Свято-Успенський жіночий, в якому перебувало 34 монахині й послушниці. Уповноважений спершу не знав, як йому вчинити з цими обителями, про що й повідомив Раду у справах РПЦ [157, арк. 73–74]. У квітні 1945 р. голова Волинського облвиконкому П. Решетняк пропонував не перешкоджати

ченцям у служінні Богу [158, арк. 28]. Уповноважений вважав існування на Волині монастирів недоцільним, тому в 1945 р. пропонував «остаточно вирішити питання» про них [159, арк. 47].

Протягом першої половини 1945 р. М. Діденко зареєстрував майже усі діючі в області храми та наявний у них клір, що було формою контролю влади над Церквою. Окремі священнослужителі всіляко уникали як державної реєстрації, так і будь-яких контактів із правлячим єпископом. Тривалий час ігнорували архієрея й продовжували звершувати богослужіння як автокефалісти священники Данило Штуль та Федір Зай із Заболоттівського р-ну. Про них, а також про священника с. Метельно Олицького р-ну Андрія Лукашевича, котрий відмовився у храмі читати звернення уряду УРСР та ЦК КПУ про амністію особам, які перебували у націоналістичному підпіллі, М. Діденко повідомив своєму керівництву [158, арк. 40]. В органах держбезпеки також дізналися про керівника єпархіальної канцелярії Б. Г. Урбанського, який, за інформацією уповноваженого Ради, в роки окупації «не тільки зводив наклеп на Радянську владу, але й ображав її, у той же час всіляко славлячи німецьку армію» [158, арк. 23–24].

Від часу реєстрації храмів та священнослужителів архієрей фактично втратив можливість на власний розсуд призначати духовенство на парафії єпархії, оскільки остаточне затвердження відтепер залежало від уповноваженого, який із перших місяців роботи впливав на кадрові перестановки в єпархії. Протягом 1945–1946 рр. у Луцьку втратили парафію настоятелі Свято-Троїцького собору та Свято-Покровського храму. Їх уповноважений вважав націоналістами. Навесні 1945 р. М. Діденко повідомив П. Ходченка про те, що з Німеччини повернулося декілька священників, котрі втекли раніше разом із окупантами. Одного з них архієрей уже встиг поставити настоятелем церкви у м. Мацієві та благочинним. Не бажаючи допускати до пастви таких священників, обласний уповноважений прохав П. Ходченка дати йому вказівку з цього питання [158, арк. 37].

У середині 1945 р. М. Діденко радив архієрею «поставити благочинними тих людей зі священників, які мають хоча б якісь заслуги перед Батьківщиною у дні Вітчизняної війни і т. д.» [158, арк. 69]. Одним із таких священників був прот. Григорій Коршун, переведений із м. Любешова настоятелем Луцького кафедрального собору навесні 1946 р. [45]. Він заслужив довіру радянської влади тим, що під час війни «зі своїми любешівськими парафіянами допомагав партизанам продовольством і одягом» та «переховував партизан у своєму будинку» [161, арк. 141], за що й був нагороджений медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.».

Загалом в області таку відзнаку отримало 35 отців за те, що «із 1944 р. лютого місяця по 1945 р. до закінчення Вітчизняної війни вели патріотичну роботу, що виражалась у збиранні пожертв, виступах із патріотичними промовами під час Вітчизняної війни та закликах громадян допомогти Червоній Армії для розгрому німецьких фашистів» [161, арк. 141–147]. На початку 1945 р. М. Діденко порахував, що у фонд Червоної армії православні парафії області зібрали 308 523 руб., у фонд сиріт і сімей воїнів – 96 994 руб., продуктів та речей – на суму 80 080 руб. [157, арк. 71; 147, арк. 11]. За весь 1945 р., враховуючи підписку на четверту Держпозику, від парафій Волинської області держава отримала 730 022 руб. Уповноважений Ради звернув увагу на те, що Камінь-Каширський, Берестечківський, Любешівський, Турійський, Торчинський, Озютічеський, Цуманський, Маневицький р-ни області значно відстають у збиранні матеріальної допомоги. М. Діденко вважав, що «єпископ своїм мовчанням відсутність патріотичної роботи заохочує» [159, арк. 45].

Назвавши таке благодійництво Православної Церкви «патріотичною діяльністю», держава знайшла спосіб використовувати церковні гроші на свої потреби, не вдаючись до практики примусових вилучень. Духовенству дали зрозуміти, що цим визначається лояльність священно- і церковнослужителів до радянського режиму. Уповноважений навіть хотів рекомендувати

єпископу скликати нараду благочинних єпархії для того, щоб розповісти про їхні обов'язки щодо патріотичної роботи [157, арк. 74].

Нерідко вимоги активізації співпраці з державною владою завершувалися для волинських священнослужителів трагічно, адже в області продовжувало діяти чимало антирадянських підпільних збройних формувань. Так, священник с. Мизин Седлищанського р-ну був убитий на другий день після того, як підписався на військову позику, а благочинного Заболоттівського р-ну побили після виголошення проповіді із закликами до парафіян працювати на відновлення господарства країни [158, арк. 57].

За рік, що минув з часу звільнення області від німецьких загарбників, волинське духовенство, переважно, зуміло підлаштуватись до радянської дійсності. Попри очевидність атеїстичних переконань представників влади, священнослужителі нерідко демонстрували своє захоплення нею, прагнучи не виділятися серед інших громадян СРСР. Навіть уповноважений, котрий мало довіряв місцевому духовенству, відзначав, що більшість священнослужителів «щиро вітали перемогу Червоної Армії над гітлерівською Німеччиною». Наприклад, настоятель Володимир-Волинського собору і місцевий благочинний називав Й. Сталіна великим стратегом та геніальним збирачем слов'янських земель; благочинний Горохівської округи заявляв, що за радянську владу Церква зобов'язана молитися, «щоб остаточно роздавити німецьку расу». У багатьох храмах області 9 травня 1945 р. було відслужено молебень на честь перемоги. У Луцьку того ж дня декілька годин поспіль лунали дзвони, понад двадцять священнослужителів взяли участь у міському мітингу з нагоди завершення війни [158, арк. 54].

Таке вимушене пристосування Церкви до нової політичної реальності не спонукало владу до беззаперечної підтримки всіх церковних починань. Погоджуючись на певну співпрацю, партійно-державне керівництво СРСР не було налаштоване на значне посилення РПЦ та збільшення її впливу в радянському суспільстві. Протягом першого року перебування єпископа

Миколая (Чуфаровського) на Волинській кафедрі обласні чиновники не дозволили йому та підлеглому духовенству реалізувати цілий ряд заходів, покликаних укріпити релігійне життя в області. Так, архієрей отримав відмову у виданні єпархіальних відомостей [158, арк. 36], друку матеріалів зборів благочинних [158, арк. 69], проведенні хресних ходів на поля [158, арк. 49], реєстрації єпархіальних братств [93, арк. 57].

У 1945 р. було закрито церковну крамницю [158, арк. 24, 72], в якій можна було придбати ладан, свічки, ікони, надруковані у попередні роки церковні книги українською та церковнослов'янською мовами [94, арк. 20]. Єпархія також втратила право виробляти свічки [157, арк. 73].

Проти проведення зборів духовенства місцева влада не заперечувала. Вперше провести нараду благочинних Волинської області, участь у якій взяло близько тридцяти священиків, владика зумів тільки 10 травня 1945 р. Розпочалися збори виступом єпископа, котрий привітав усіх із перемогою у війні та висловив вдячність Червоній армії та особисто Й. Сталіну. Серед запрошених на збори був і М. Діденко, котрий обговорив з їх учасниками надруковану у газеті «Радянська Волинь» спрямовану проти католицизму статтю Я. Галана «З хрестом чи мечем» [158, арк. 49–50].

Влітку 1945 р. органи центральної влади повідомили уповноваженого про утворення у Львові ініціативної групи греко-католицького духовенства, яка задекларувала своє приєднання до РПЦ. М. Діденку пропонувалося доповісти про це місцевій владі та зорієнтувати архієрея, «надаючи йому, коли з'явиться потреба, та ініціативній групі, сприяння щодо роботи в справах возз'єднання уніатів» [158, арк. 60]. З цього часу уповноважений Ради виявляв неабияку зацікавленість процесом ліквідації в області кількох унійних парафій – у сс. Гнойно Вербського р-ну, Гумнище Берестечківського р-ну, Жджари Порицького р-ну [244]. У ці села послали єпархіальних місіонерів, які разом із місцевими благочинними мали переконувати унійних священиків та парафіян перейти у Православ'я. Навідріз відмовився від усіх пропозицій настоятель греко-католицької церкви у с. Гумнище Маркел

Височинський. Тоді уповноважений запропонував єпископу Миколаю зареєструвати у цьому селі православну громаду і підібрати для неї «культурного та тверезого священика» [158, арк. 86–87]. За допомогою влади на Волині уніатські парафії були ліквідовані ще до Львівського собору 1946 р. [159, арк. 46]

Таким чином, у 1944 р. радянська влада відновила свій контроль над Волинською областю, що супроводжувалось чималими репресіями. У цей же час на Волині відбулася значна реорганізація єпархіальної структури, пов'язана з її підпорядкуванням Московському патріархату. Новим для священнослужителів області став контроль над Церквою утвореної у 1943 р. Ради у справах РПЦ, що здійснювався через її місцевого уповноваженого, яким став М. Діденко. Загалом, держава у ті роки не перешкоджала функціонуванню церковних осередків, однак прагнула впливати на кадрові призначення та не допускати значного посилення Церкви.

2.2. Відкриття богословсько-пастирських курсів у Луцьку та їх реорганізація у Волинську духовну семінарію

Займаючись впорядкуванням єпархіального життя, єпископ Миколай (Чуфаровський) добре усвідомлював, що питання кадрового забезпечення Церкви на Волині слід вважати першочерговим, зважаючи на втрати духовенства під час війни, репресії та відкриття нових парафій. Тому архієрей розпочав активно висвячувати священиків, заповнюючи вакантні парафії. Хоча кандидатів на священство мала екзаменувати відповідна комісія, утворена при єпархіальному управлінні із досвідченого духовенства [160, арк. 6–7], священики старого покоління вважали, що архієрей «засмічує кадри священства» [207]. Владика Миколай добре усвідомлював, що у такій великій єпархії, як Волинсько-Ровенська, потреба у нових священицьких кадрах буде постійною. Вирішення цієї проблеми архієрей вбачав у відкритті навчального закладу, де на постійній основі можна було би готувати майбутніх священнослужителів для єпархії.

Відновлення освітньої мережі РПЦ стало однією з тем зустрічі у Кремлі Йосипа Сталіна з трьома митрополитами 4 вересня 1943 р. Уже тоді Й. Сталін запропонував Церкві відкрити духовні семінарії в усіх єпархіях, де це необхідно, однак архієреї переконували його, що для організації таких закладів потрібна підготовка, і це питання допоможе вирішити досвід роботи з богословсько-пастирськими курсами, які вони вважали доречно відкрити в першу чергу [333, с. 198]. Дослідниця О. Васильєва справедливо зауважує, що у богословських курсах не було «показної солідності представництва Руської Православної Церкви» [37, с. 111]. Вочевидь, православні архієреї тоді не до кінця розуміли, що за усі уступки Церкві їм доведеться заплатити виконанням імперських запитів тоталітарного режиму, який прагнув використати Церкву для поширення свого впливу у світі.

8 вересня 1943 р. у Москві зібрався Собор єпископів РПЦ, який обрав патріархом Московським і всієї Русі митрополита Сергія (Страгородського) [195]. 9 листопада голова Ради у справах РПЦ при Раді Народних Комісарів СРСР Г. Карпов повідомив Й. Сталіна, що для узгодження з урядом патріарх надав прийнятні Священним Синодом РПЦ «Положення про Православний Богословський інститут у Москві та інструкцію до нього» і «Положення про курси в єпархіях», розроблені архієпископом Саратовським Григорієм (Чуковим). Православний богословський інститут із трирічним терміном навчання планувалося відкрити як вищий церковний навчальний заклад у підпорядкуванні патріарха для підготовки священників та викладачів для майбутніх навчальних закладів Церкви. Дворічні богословсько-пастирські курси мали працювати при єпархіях під керівництвом місцевих архієреїв. 28 листопада 1943 р. Рада Народних Комісарів прийняла постанову «Про затвердження пропозиції Ради у справах Руської Православної Церкви при Раднаркомі Союзу РСР про дозвіл відкриття Православного богословського інституту та богословсько-пастирських курсів» [333, с. 262].

Не всі ієрархи РПЦ вважали втілюваний Церквою проект архієпископа Григорія (Чукова) оптимальним. До прикладу, єпископ Волинський і

Ровенський Миколай (Чуфаровський) вважав, що кандидат на священство необхідні знання міг отримати в добре організованому богословському закладі. Таким йому видавалася духовна семінарія з трирічним терміном навчання, до якої зараховували б юнаків із повною середньою освітою, а також інших – за умови успішного складання вступних іспитів. Для священників із недостатнім рівнем освіти можна було би при семінаріях відкрити заочні відділення [375, арк. 31–34].

Уже напередодні закінчення Другої світової війни держава готувала приєднання до РПЦ греко-католицьких парафій Західної України, планувала посилити вплив Московської патріархії за кордоном та використовувати Церкву у боротьбі із Ватиканом. Було очевидно, що у повній мірі такі завдання зможе виконувати тільки православне духовенство нової формації, виховане в душі повної лояльності до радянської влади. Тому на необхідності відкриття богословсько-пастирських курсів Г. Карпов нагадав у доповідній записці Й. Сталіну 15 березня 1945 р. [51, с. 314], а через декілька днів він звернувся у Раднарком СРСР у зв'язку із клопотанням Московської патріархії про організацію дворічних богословсько-пастирських курсів, одночасно повідомляючи про свою принципову згоду на це. 22 березня постановою Раднаркому СРСР патріархія отримала дозвіл на організацію богословсько-пастирських курсів із дворічним терміном навчання у Ленінграді, Мінську, Києві, Ставрополі, Луцьку, Львові та Одесі [333, с. 391], а ще раніше такий дозвіл було дано Саратовській єпархії [333, с. 295].

Такі курси не були відкриті тільки у Львові. Прот. В. Ципін помиляється, коли пише про їх відкриття [405, с. 595], прот. М. Лагодич аргументовано доводить, що навчальний заклад так і не запрацював у Львові [238]. Влітку 1945 р. у зв'язку із тим, що місцевого православного духовенства на Галичині майже не було, республіканський уповноважений Ради у справах РПЦ П. Ходченко пропонував обласним уповноваженим «виявити серед монашества та духовенства осіб, що мають вищу богословську чи світську освіту, яких можна було би використовувати у

Львові» [419, с. 37], а решту все ж знайти з-поміж місцевого духовенства [396, арк. 155]. У січні 1947 р. у львівському єпархіальному часопису навіть було надруковане оголошення про те, що «у Львові при катедрі св. Юра має бути відкрита Православна Духовна Семінарія» [267].

На Галичині залишався значний вплив нелегальної Греко-католицької Церкви. Можливо, саме через цей вплив у Львові так і не було утворено семінарію, хоча Священний Синод РПЦ робив спроби відкрити її у Львові аж до 1956 р. [58, с. 262]. Прот. М. Лагодич переконаний, що вони не були реалізовані через небажання галицького духовенства бачити у Львові «політичне сито, через котре тогочасні урядовці мали намір пропускати кандидатів на майбутніх душпастирів» [238]. Таким «ситом» можна було назвати Волинську семінарію, в якій влада хотіла бачити виховання слухняних священників. Загалом, не можна не погодитися з думкою В. Барана та В. Даниленка, які вважають, що ВДС стала своєрідним плацдармом «для підготовки нових кадрів для Галичини» [15, арк. 107].

В усіх інших зазначених у постанові Раднаркому містах навчальні заклади розпочали свою роботу, однак не одночасно. Так, в Одесі навчання розпочалося 1 вересня 1945 р. [324], у листопаді 1945 р. запрацювали курси у Ленінграді [351, с. 105], Луцьку та Мінську [224, с. 31]. В інших містах навчальні заклади розпочали функціонування дещо пізніше, уже як чотирирічні семінарії: у Ставрополі – в листопаді 1946 р. [411], у Києві – в лютому 1947 р. [31, с. 66], у Саратові – у листопаді 1947 р. [334, с. 26–27]

Відкриття богословсько-пастирських курсів у Луцьку стало ініціативою єпископа Миколая (Чуфаровського). Якщо архієпископ Саратовський і Сталінградський Григорій (Чуков), який мав у своїй єпархії всього п'ятнадцять парафій, скаржився на нестачу священників, то набагато більше не вистачало священнослужителів в Україні. На 1 липня 1945 р. в республіці діяли 6 133 православні храми, а священників, за даними Ради у справах РПЦ, було лише 4 863 [62]. Тільки у Волинській області у липні 1944 р. було зареєстровано 335 парафій, а у Ровенській – 373 [187, арк. 3–4]. Загалом у

другій половині 1940-х рр. Волинсько-Ровенська єпархія була однією з найбільших у СРСР за кількістю діючих храмів [353, с. 255].

Згадуючи обставини відкриття богословсько-пастирських курсів у Луцьку, єпископ Миколай писав: «У надії на Божу допомогу і на розуміння Патріархії я підійшов із клопотанням до Святішого Патріарха про відкриття у Луцьку семінарії. Навчальну програму згідно з моїм дорученням склав настоятель кафедрального собору протоієрей Стефан Грушко. Її долучили до прохання про відкриття. В очікуванні відповіді з Патріархії я став потрохи збирати викладацьку корпорацію» [335, с. 12].

Ще до отримання дозволу на відкриття курсів владика Миколай звернувся до місцевої влади з проханням про виділення для них приміщення, але Рада у справах РПЦ оцінювала це, як своєрідний тактичний хід єпископа: «Він турбується про приміщення, щоб таким чином мати підставу підняти питання перед Радою про дозвіл на відкриття курсів» [91, арк. 21]. Після отримання такого дозволу [158, арк. 32] єпархіальне управління приступило до ремонту напівзруйнованих під час війни і фактично непридатних до використання будівель біля Свято-Троїцького собору, виділених облвиконкомом для єпархії постановою Луцького міськвиконкому 19 вересня 1944 р. (будинки №№ 3 і 5 по вул. Плеханова поблизу собору) [179, арк. 12]. Очевидці згадували, що перший поверх будівлі №5, де спершу розмістився навчальний заклад, був цегляний, а другий – дерев'яний, в якому стеля підпиралася кілками для того, щоб не завалилася [207]. На час передачі Церкві у будинку №5 знаходилася громадська вбиральня і він взагалі підлягав знесенню [190, арк. 12].

Одночасно єпископ Миколай планував відкрити у Луцьку псаломницько-регентські курси [378, арк. 3], однак реалізувати задумане не вдалося.

Вирішувати питання про майбутніх викладачів єпископу Миколаю, у завідуванні якого курси перебували, довелося самотужки, бо жодних пропозицій із патріархії не надходило. Архієрей не узгоджував кандидатури

викладачів ні з духовною владою у Москві, ні з місцевою владою. Кандидатура прот. Миколи Тучемського на ректора була безальтернативною, адже він протягом 1925–1939 рр. очолював Віленську духовну семінарію [96, арк. 57–58]. Для роботи на курсах архієрей запросив також прот. Стефана Грушка, прот. Василя Осташевського, прот. Олексія Соколовського, ієрея Івана Брука та світських осіб Євгена Богуславського і Миколу Самохваленка [96, арк. 55]. Курс конституції СРСР погодився викладати Ілля Хорунжий [228].

В єпархії були й інші священники з вищою богословською освітою; ймовірно єпископ Миколай розглядав і ці кандидатури. Під час підготовки до перших вступних екзаменів уповноважений Ради М. Діденко, зауважуючи склад підібраних викладачів, назвав клірика кафедрального собору прот. Івана Матюху [158, арк. 70], але серед викладачів його не виявилось. Можна припустити, що І. Матюху не допустили до викладання у зв'язку з тією увагою, яку до нього почали виявляти органи безпеки. У лютому 1946 р. цього священника було заарештовано і засуджено до десяти років виправних таборів [330, с. 372].

Уповноважений Ради достатньо скептично сприйняв запропоновані кандидатури викладачів, бо кожен із них перебував на окупованій території, і практично усі, на його думку, «вороже налаштовані до Радянської влади». Проте М. Діденко визнавав, що «інших навряд чи можна підібрати в умовах Волині, які нічим не заплямовані щодо Радянської держави» [158, арк. 80 «а»].

Особливо негативне враження на чиновника справили прот. С. Грушко і Є. Богуславський, котрих, як він вважав, взагалі не можна допускати до викладання. Згодом уповноважений Ради зазначив, що о. Стефана Грушка допущено до викладацької роботи «тимчасово, до підшукування прийнятної кандидатури». Є. Богуславський теж був «допущений поки що тимчасово», адже він «не один десяток років працював проти Радянської держави, націоналіст, допомагав польським панам боротися з людьми, які

симпатизували Радянській державі». Майбутнє інших викладачів, у тому числі й ректора, мав показати час [158, арк. 80 «а»].

Крім викладачів, на курсах працювали ще завгосп, куховарка та прибиральниця. На ці посади теж були призначені люди із церковного середовища: завгоспом став прот. Аркадій Білоцерківський, куховаркою – дружина репресованого радянською владою старости Свято-Троїцького кафедрального собору Пелагія Бандуляк, а прибиральницею – вдова убитого в червні 1945 р. [102, арк. 231] виконувача обов'язків настоятеля Милецького монастиря Степанида Вихор [96, арк. 35].

У своїй діяльності навчальний заклад мав керуватися затвердженим патріархією «Положенням про Богословсько-пастирські курси Волинсько-Ровенської єпархії у м. Луцьку» [303]. Цей документ майже копіював «Положення» аналогічних курсів, відкритих у Москві, але містив деякі доповнення. Зокрема, у «Положенні» курсів у Луцьку йшлося про те, що мова викладання на них – українська.

Згідно з «Положенням» завданням курсів була «підготовка кадрів богословськи освічених пастирів, переконаних, котрі горять любов'ю до Святої Православної Церкви і вірністю до Батьківщини». Чималі права отримував ректор курсів, котрого мав призначати архієрей зі священнослужителів із вищою богословською освітою, які мають не менше, як десятирічний педагогічний стаж. Усі питання, що виникали у процесі роботи курсів, ректор мав право вирішувати самостійно і тільки особливо важливі справи був зобов'язаний виносити на розгляд педагогічної ради чи доповідати архієрею. Викладачами курсів могли бути особи з вищою богословською освітою, переважно духовного сану. Обов'язки бібліотекаря виконував хтось із викладачів [303].

Відкриття курсів затягувалося через непідготовленість приміщення для розміщення навчального закладу [159, арк. 35–37]. Лише 30 жовтня 1945 р. М. Діденко повідомив республіканському уповноваженому Ради П. Ходченку про те, що будівля відремонтована, вмебльована, до неї проведено

електроенергію та воду [378, арк. 8]. У двох кімнатах двоповерхового приміщення мали проходити заняття, одна призначалась для канцелярії (вона ж мала поки слугувати учительською та кабінетом ректора), ще у двох розмістили спальню і в останній – їдальню [158, арк. 70].

Ще до початку вступних екзаменів єпископ Миколай (Чуфаровський) розпорядився вивісити на будівлі табличку з написом «Волинська духовна семінарія», мотивуючи тим, що семінарська освіта більше відповідала традиціям Волині і що це сприятиме зростанню авторитету кандидатів на священство, підготовлених у такому навчальному закладі [376, арк. 9–10]. Такий вчинок не сподобався М. Діденку, який зробив запит у Київ, звідки 5 листопада 1945 р. отримав відповідь: «Богословсько-пастирські курси можуть бути названі “Духовне училище” чи “Православно-богословські курси”, назвати курси “ВДС” не дозволяємо» [159, арк. 12–14].

Оголошення про відкриття курсів, про що через благочинних було сповіщено кожному парафії єпархії, викликало чималий резонанс серед парафіян: зацікавленість у навчанні виявили 111 осіб, переважно з Волинсько-Ровенської єпархії. З-поміж абітурієнтів, які надали усі необхідні документи, волинян було 38, а ровенчан – 32. Серед волинян більшість склали представники Луцького р-ну – дев'ять, із Горохівського та Сенкевичівського р-нів приїхало по п'ять осіб, із Луцька – троє. Серед р-нів Ровенської області тривалий час кількістю бажаючих навчатися виділявся Межирицький р-н, з якого у 1945 р. надійшло одинадцять заяв від вступників [159, арк. 2]. Документи надіслали та прибули на екзамени 72 особи, а прийняти планувалося сорок осіб. Для порівняння варто зауважити, що у період організації інституту та курсів у Москві у 1944 р. всього було подано 78 заяв [333, с. 313].

Вступні іспити розпочалися 29 жовтня 1945 р. Тоді перевіряли знання в 27 абітурієнтів. Серед екзаменаторів-викладачів знаходилися владика Миколай та уповноважений М. Діденко, котрий залишився вкрай невдоволеним абітурієнтами через їхню «кричущу неграмотність»: «Диктант

п'ятеро написали на 3, у декого від 10 до 30 помилок. [...] Відомостей з історії СРСР, географії, російської мови, арифметики, російської літератури ніяких не мають. Одначе історію Польщі, польську мову, деякі питання історії України, її географії пояснюють з позицій фашистських. [...] Із російської мови та російської літератури також нічого не знають. Молитви більшість знають і читають тільки українською мовою, слов'янською ніхто не знає. Все це підказує такий висновок. Вступники майже усі без винятку і ті, які будуть прийняті, нашпиговані польсько-українським фашистським сурогатом і не мають хоча б елементарної уяви про дійсну культуру Радянського Союзу. Тримати людей з такими уявленнями та викладати тільки догми суто ідеалістичного порядку, суто протилежні науці – це означає випустити людей не тільки й в найменшій мірі не корисних, але й шкідливих для суспільства» [87, арк. 27].

Уповноважений також був присутній на вступних іспитах другої і третьої груп абітурієнтів, що відбулися 9 та 23 листопада, і знову залишився невдоволеним ідеологічною підготовкою вступників. Його вразили слова одного з них про те, що «українська нація існує з часів князя Володимира, за якого з'явився і тризуб» [159, арк. 16]. У межах своїх можливостей М. Діденко прагнув не допустити до навчання осіб із таким світоглядом. Через декілька місяців після закінчення вступної кампанії мешканець Ровенської області, котрий не був прийнятий на навчання, скаржився місцевому уповноваженому Ради на те, що М. Діденко його та інших осіб «зрізав з предмету російської історії». Усі такі абітурієнти звернулися за підтримкою до єпископа Миколая, але той відповів, що не може прийняти їх на навчання, якщо вони не склали іспит в уповноваженого [160, арк. 14]. Однак не всі, хто не сподобався М. Діденку, втратили можливість вступити на Луцькі богословсько-пастирські курси (далі – ЛБПК). Був прийнятий і А. Мискевич, котрий говорив на іспитах про древність української нації та тризуба. Отже, вплив уповноваженого на формування учнівського колективу в цей час не був визначальним.

На переконання М. Діденка, ЛБПК були покликані не стільки поповнювати кадровий потенціал Церкви, скільки прищеплювати їй матеріалістичну ідеологію, неприбутанну релігії. Ознайомившись із навчальними програмами, уповноважений писав: «Там стверджують, наприклад, що [...] не більше 70–80 років було потрібно Церкві Христовій для того, щоб за виразом нашого великого літописця “землю взорати, умягчити, рекше крещением просветив, насея книжными словесы сердца верных людей, а мы пожинаяем, учение приемлюще книжное”. Хіба церкві Христовій належить головна роль насадження писемності і взагалі культури у Древній Русі, як стверджують служителі культу, використовуючи літопис Нестора. Ця концепція неправдива і шкідлива» [159, арк. 36]. У перші ж дні роботи навчального закладу уповноважений вилучив в одного з викладачів видану у 1936 р. брошуру «Існування Бога у світі». М. Діденку не сподобалося, що у ній робилася спроба спростувати матеріалістичне вчення комуністів і встановити, що Бог дійсно існує [159, арк. 16]. Також його обурювало те, що наявні на ЛБПК книги Священного Писання були «видані за польських панів» [98, арк. 35], хоча в СРСР Біблія на той час не видавалася.

Перші слухачі розпочали своє навчання на ЛБПК 1 листопада 1945 р., а напередодні у Хрестовоздвиженському храмі Луцька єпископ Миколай у співслужінні ректора й викладачів у священному сані та у присутності зарахованих на курси осіб звершив молебень перед початком занять [96, арк. 164]. Пізніше до них приєдналося ще дві групи зарахованих на навчання, що разом склало сорок слухачів, семеро з яких протягом першого навчального року з тих чи інших причин залишили навчання [96, арк. 26]. Для порівняння можна зазначити, що на аналогічні курси при Мінській єпархії, що діяли у Жировицькому монастирі, тоді ж прийняли на навчання тільки дванадцять осіб, за свідченням В. Антоніка, «похилого віку» [1]; двадцять осіб із тридцяти, які прибули на вступні іспити, було прийнято у Ленінграді [344, с. 8], хоча інформацію про початок роботи курсів було розіслано у парафії

чотирьох єпархій – Ленінградської, Новгородської, Псковської та Олонецької [412, с. 334]; 28 слухачів розпочали навчання в Одесі [324]. Порівняно велика кількість слухачів у ЛБПК свідчить про нагальну потребу функціонування такого навчального закладу саме на Волині. Привабливість духовного стану для місцевого населення мусив відзначити і М. Діденко [28, с. 176].

Із сорока слухачів, прийнятих на курси, двадцять походили із Волинської області, дев'ятнадцять – із Ровенської і один – із Тернопільської області. Найбільше слухачів було 1925–1927 рр. народження – 31 особа, ще семеро народилися у 1920–1924 рр., а двом виповнилося понад сорок років [96, арк. 28–30].

Волинсько-Ровенський єпископ був переконаний, що за два роки здобути необхідну для священнослужителя освіту важко, тим паче, якщо взяти до уваги загальний розвиток та шкільну освіту наявних на курсах слухачів. Тому 26 листопада 1945 р. дванадцять учнів, визнаних педагогічною радою достатньо підготованими, були зараховані у перший богословський клас, а решта 28 залишились у духовно-училищному, тобто підготовчому класі [96, арк. 164]. Таким чином на православних богословських курсах у Луцьку за прикладом курсів у Москві було утворено підготовче відділення, і всі, хто був зарахований на нього, мусив вчитися три роки.

Якщо курси у Москві були вечірніми, то у Луцьку навчання розпочиналося о 9:30 ранку. Кожного дня проводилося по п'ять лекцій. Предмети та навчальні програми у двох класах частково відрізнялися. У програму духовно-училищного класу входило дев'ять дисциплін: коротка історія Старого Завіту, коротка історія Нового Завіту, катехізис, вчення про Богослужіння, історія християнської Церкви, історія Руської Церкви, конституція СРСР, церковнослов'янська мова та церковний спів. Богословський курс, програма якого налічувала дванадцять предметів, передбачав ґрунтовне вивчення книг Старого та Нового Завітів, догматичного богослов'я, основного богослов'я, гомілетики та практичного

керівництва для пастирів. Як і вихованці підготовчого класу, «богослови» вчили історію Руської та християнської Церков, літургіку, конституцію СРСР, церковнослов'янську мову та церковний спів [96, арк. 89].

Через брак приміщень та фінансування адміністрація навчального закладу не змогла забезпечити усіх учнів гуртожитком та повноцінним харчуванням. У гуртожитку поселили тільки двадцять слухачів, переважно тих, хто не мав у Луцьку родичів чи приїхав здалеку; майже усі вони спали на збитих власними силами з дощок тапчанах.

Як педагог із великим досвідом, ректор був невдоволений, що курси залишалися без вихователя, посада якого не була передбачена. Формально, ці обов'язки у перший рік навчання було покладено на викладача співу М. Самохваленка, але він не переймався позааудиторним життям слухачів. Микола Олександрович більш-менш регулярно відвідував вечірні молитви, а в інший час його поява у гуртожитку носила, за словами ректора, випадковий характер. Проте майже весь час у будівлі курсів проводив М. Тучемський, який стежив за порядком у гуртожитку [96, арк. 122–123].

Протягом першого навчального року слухачі курсів були обтяжені побутовими проблемами, майже повною відсутністю навчальних посібників. Бібліотека курсів у цей час складалася із кількох сотень випадкових видань, що вдалося знайти в місті [356, с. 21]. Дошкуляло постійне відключення у Луцьку електроенергії, через що в осінньо-зимовий період вихованці часто були позбавлені можливості зайнятися самопідготовкою. Зважаючи на це, у грудні 1945 р. прот. М. Тучемський став турбуватися про закупівлю карбїду та карбїдових ламп для освітлення гуртожитку. Серед низки інших питань, які слід було негайно врегулювати, ректор виділяв ще звільнення слухачів від військової служби та надання навчальному закладу статусу юридичної особи [96, арк. 164].

Зважаючи на відсутність педагогічного досвіду у більшості викладачів та необхідність посиленої роботи з малопідготовленими слухачами, ректор у перші місяці навчання слідкував за тим, щоб викладачі старанно готувались

до лекцій. Його спостереження показали, що усі викладачі ставилися до своїх обов'язків відповідально. Протягом перших місяців навчання адміністрація курсів докладала чималих зусиль для того, щоб привчити вихованців до порядку, чистоти, ввічливості [96, арк. 86, 97].

Незабаром після відкриття курсів там було організовано хор із тридцяти слухачів, планувалося утворення власного струнного оркестру. Про централізовану закупівлю музичних інструментів поки не йшлося, але деякі курсанти мали власні [364, с. 158]. З 1 грудня 1945 р. у приміщенні ЛБПК організовано читальню, де можна було ознайомитися з пресою, яку передплачували для курсів [96, арк. 98].

Як радянські громадяни, протягом першого навчального року викладачі та вихованці курсів були втягнуті у суспільне життя країни. До прикладу, 6 лютого 1946 р. слухачі богословсько-пастирських курсів мусили взяти участь у загальноміському передвиборчому мітингу, а 10 лютого – у самих виборах. У день першої річниці перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні усі були присутні на урочистому богослужінні у Луцькому Свято-Троїцькому соборі [96, арк. 98]. У закладі регулярно проводилися лекції на суспільно-політичні теми.

За підсумками навчального року, який закінчився 29 червня 1946 р., адміністрація курсів мусила визнати, що успіхи слухачів виявилися посередніми. З більшості предметів вони отримали «задовільно», відмінних оцінок майже не було, а з конституції СРСР понад третину вихованців отримали річну «двійку», що особливо турбувало уповноваженого. Він укотре зауважив: «Програмний матеріал засвоюється слабо. Учні не знають історії нашої Батьківщини. Географію дуже погано знають і слабо знають радянську літературу. Це відбивається на засвоєнні Конституції» [96, арк. 90]. Загалом, зважаючи на ті проблеми, з якими довелося зіштовхнутися ректору, викладачам і слухачам під час навчання, можна стверджувати, що досвід функціонування богословсько-пастирських курсів у Луцьку був достатньо вдалим.

26 серпня 1946 р. Навчальний комітет РПЦ прийняв рішення про реорганізацію богословського інституту у Москві в духовну академію, а існуючих курсів – у духовні семінарії. 31 серпня патріарх Олексій затвердив це своєю резолюцією. Виходячи з вищезазначеного, 4 вересня 1946 р. прот. М. Тучемський провів педраду, на якій прийнято постанову про зміну назви навчального закладу на «Волинська духовна семінарія». Таким чином, слухачі, які закінчили перший богословський клас, стали третьокурсниками ВДС, а інші – її другокурсниками [306].

Отже, відкриття у Луцьку богословського навчального закладу було ініційоване єпископом Миколаєм (Чуфаровським) і спричинене необхідністю підготовки священиків для Волинсько-Ровенської єпархії, яка під час Другої світової війни втратила багатьох священнослужителів. Відкрити у Луцьку дворічні богословсько-пастирських курси стало можливим після зустрічі Й. Сталіна з трьома митрополитами у вересні 1943 р. Восени 1945 р. на Луцьких богословсько-пастирських курсах розпочався навчальний рік, після закінчення якого вони були перетворені у повноцінну духовну семінарію. Відновлення мережі навчальних закладів РПЦ узгоджувалося з планами держави використовувати Церкву у власних інтересах. Радянська влада сподівалася, що у семінаріях будуть готуватися слухняні їй духовні кадри, тому й погодилася на їх відкриття.

2.3. Матеріально-технічна база ВДС

Найбільшою побутовою проблемою навчального закладу у перші роки його існування ректор прот. Микола Тучемський вважав відсутність належної матеріальної бази. Не було вільних кімнат для розміщення кабінету ректора, викладацької, медпункту [96, арк. 120].

Після проведення у 1946 р. нового набору семінаристів стало на декілька десятків більше. З'явилася необхідність у додатковій аудиторії, а площа навчального закладу не змінилася. Відтепер адміністрація ВДС могла виділити під гуртожиток у будівлі семінарії лише одну кімнату [98, арк. 78].

У ній поселили всього тринадцять осіб [96, арк. 167]. Через відсутність місць у гуртожитку і неможливість оплачувати приватну квартиру деякі семінаристи у 1940-х рр. змушені були покинути навчання [150, арк. 97].

Навесні 1947 р. у розпорядження семінарії було передано одну кімнату квартири викладача ВДС прот. Михайла Варжанського у церковному будинку при Луцькій Свято-Покровській церкві [100, арк. 37; 312]. У кімнаті, що була, за словами ректора, «достатньо просторою, сухою і світлою» [98, арк. 78], поселили шістьох семінаристів. Восени 1947 р. до приміщення біля Покровської церкви тимчасово було переведено весь гуртожиток ВДС. Мешкало там трохи більше двадцяти осіб, що становило третину усіх семінаристів [107, арк. 33].

У 1947 р. ВДС вперше мала чотири курси семінаристів, навчати яких в наявній будівлі було дуже важко. Тому єпархіальне керівництво звернулося до уповноваженого з проханням посприяти у придбанні будматеріалів для прибудови до духовної семінарії та будівництва нового приміщення для єпархіального управління, але той відмовив [163, арк. 97]. Для тимчасового вирішення проблеми з браком приміщень один із курсів навчався в їдальні, а для ще одного виділили кімнату у квартирі архієрея.

Ще до свого переведення з Волинської кафедри, що сталося на початку літа 1948 р., єпископ Варлаам (Борисевич), котрий замінив єпископа Миколу (Чуфаровського) у 1946 р., встиг замовити необхідну проектну документацію та частково закупити цеглу для запланованого будівництва. Проте новий єпископ Панкратій (Кашперук) у зв'язку зі зменшенням єпархіальних надходжень вирішив заплановані будівельні роботи відмінити і навіть скоротити витрати на семінарію [104, арк. 142].

Втім, за якийсь час таки було зведено новий єпархіальний будинок, через що звільнилася будівля, яку єпархіальне управління займало раніше. Туди 1 жовтня 1949 р. перевели гуртожиток ВДС, поселивши 45 осіб. У 1950 р. вперше усі семінаристи отримали змогу мешкати у гуртожитку біля семінарії [108, арк. 39].

Після приходу наприкінці 1952 р. на Волинську кафедру єпископа Палладія (Камінського) було ініційовано капітальний ремонт приміщень семінарії та влаштування двоповерхової прибудови до одного з них [172, арк. 94]. Будівельні роботи розпочалися у травні 1953 р. Єпископ Палладій зазначав, що отримав завдання від патріарха зробити ВДС зразково облаштованою [172, арк. 107].

Проведення реконструкції дозволило значно розширити площу семінарських приміщень. В одному із них розташовувались аудиторії та половина гуртожитку, в іншому – друга половина гуртожитку, ізолятор для хворих та квартири для ректора і помічника інспектора. Однак, на думку керівництва семінарії, аудиторії залишались малими, не вистачало читального залу, квартир для інспектора, економа та допоміжних служб. Гуртожиток, розрахований на 80 осіб, з огляду на перспективи розвитку семінарії, теж вважався замалим [118, арк. 1]. Тому вже у 1954 р. розпочалися нові будівельні роботи, але тоді увагу зосередили на господарських приміщеннях: на будівництві гаражу, сараїв, погребу для зберігання продуктів, лазні із пральнею. Корисна площа нових будівель складала 268,7 кв. м. [118, арк. 32].

Архієрей мав намір побудувати новий корпус для семінарії, щоб, за його ж словами, «зробити семінарію взірцевою та повнокровною» і довести число її вихованців до 120 осіб, забезпечивши також усіх працівників семінарії та єпархіального управління квартирами [172, арк. 190]. Проект такого будівництва був наприкінці 1953 р. представлений патріарху Олексію і переданий на розгляд Господарському управлінню при Священному Синоді РПЦ. Незабаром патріархія задовольнила прохання ВДС, і будівельні роботи були продовжені.

У 1955 р. між будинком №5 та гаражем було збудовано актовий зал площею 131,52 кв. м., а під ним – котельню, майстерню і вбиральню. Через нестачу житлових приміщень (кількість учнів неухильно збільшувалася) у 1956 р. господарчі будівлі, зведені у 1954 р., довелося переобладнати під

житлові приміщення, а зверху добудувати другий поверх площею 253,65 кв. м. [147, арк. 25–26; 175, арк. 168].

Ще у 1954 р. єпископ Палладій піднімав питання про передання єпархії орендованих семінарією приміщень по вул. Плеханова у безкоштовне безстрокове користування у зв'язку з тим, що єпархіальне управління відновило їх за власний рахунок і уже виплатило за оренду суму, що перевищує балансову вартість цих будівель. У разі відмови керуючий єпархією прохав хоча б переглянути існуючу орендну плату і зробити перерахунок за час користування цими будівлями. Передавати приміщення держава відмовилася, але орендна плата була зменшена [179, арк. 14].

У середині 1950-х рр. матеріально-технічна база ВДС значно покращилася. Професор Московської духовної академії та секретар Навчального комітету РПЦ М. П. Доктусов, який інспектував ВДС у 1957 р., зазначив, що Волинська семінарія найкраща в СРСР після Московської та Ленінградської [177, арк. 71].

З кінця 1950-х рр. будівельні роботи у ВДС вже не проводилися, якщо не враховувати будівництво огорожі, сторожки і туалетів у 1958 р. Напевне, припинення будівельних робіт у семінарії не можна пов'язати тільки з переведенням на іншу кафедру єпископа Палладія, який виявився найактивнішим керуючим Волинсько-Ровенської єпархії за весь її радянський період існування (владика виїхав у Львів, а на Волинь повернувся архієпископ Панкратій (Кашперук), котрий такої активності не проявляв). Найважливішою причиною слід визнати санкціонований ЦК КПРС восени 1958 р. курс на послаблення Церкви. Однією з його складових було обмеження активності богословських навчальних закладів та поступове скорочення їхньої мережі.

Наприкінці 1959 р. місцева влада заявила про дострокове припинення оренди будинків №№ 3 і 5 по вул. Плеханова. На початку 1960 р. із забраного приміщення перенесли семінарійну бібліотеку та ізолятор, при цьому

довелося пожертвувати окремими кімнатами для читального залу, помічника інспектора та бухгалтерії [136, арк. 116].

Надалі у ВДС під різними приводами було відібрано більшість приміщень, побудованих за церковні гроші. На серпень 1963 р. у навчального закладу залишилося 409 кв. м., на яких розміщувалися їдальня, канцелярія, кабінет ректора, спальня, бібліотека, кухня, посудомийня, комора, гараж. По кількох приміщеннях розкидані і аудиторії [154, арк. 15–16].

У 1953 р. духовна семінарія стала самостійною господарською одиницею з окремою бухгалтерією та рахунком у банку. Тому у цьому навчальному році вперше у штаті працівників ВДС з'явився бухгалтер Ф. Бутський. Крім нього, у семінарії працювали економ П. Кабаненко (він став вихованцем ВДС), три прибиральниці і три кухарки [115, арк. 29]. Загалом у 1955 р. господарсько-допоміжний штат ВДС налічував шістнадцять осіб [121, арк. 5]. Від початку 1960-х рр. кількість працівників у семінарії стала зменшуватися.

Значну увагу у навчальному закладі приділяли здоров'ю семінаристів. Активне будівництво, що велося у 1950-х рр., дозволило виділити окреме приміщення для ізолятора, де могли перебувати хворі семінаристи. ВДС мала свою аптеку з найважливішими медичними препаратами [118, арк. 31]. Для профілактики захворювань семінаристам час від часу читали лекції відповідного змісту [133, арк. 110–111]. Неодноразово вихованці отримували путівки на санаторне лікування, оплачувані єпархіальним керівництвом [112, арк. 71; 125, арк. 100; 141, арк. 17].

Першим лікарем навчального закладу став В. М. Жолдаков, котрого єпископ Миколай (Чуфаровський) запросив ще у 1945 р. [96, арк. 46–47]. Згодом для лікування хворих запрошували міських лікарів, а постійний нагляд за недужими мав семінарський фельдшер, призначений із вихованців, М. Скарлош, який здобув медичну освіту [153, арк. 37]. У 1956 р., коли він закінчив навчання, на постійну роботу у ВДС було запрошено іншого фельдшера. З листопада 1956 р. лікарем у семінарії працювала М. Мисікова

[129, арк. 9], а через рік її замінив О. Крутюк [133, арк. 7]. Лікар та фельдшер доглядали хворих семінаристів, але у разі потреби ті зверталися в міську поліклініку. Із 1960 р. у ВДС уже не мала своїх медиків [148, арк. 10].

Керівництво семінарії також дбало про належне харчування своїх підопічних. Зважаючи на складні економічні умови, єпископ Миколай (Чуфаровський) ще на початку осені 1945 р. особисто попросив уповноваженого, щоб той посприяв у виділенні продуктових карток для майбутніх викладачів та слухачів, що було задоволено Радою [159, арк. 41].

Беручи до уваги розпорядження Ради Міністрів СРСР від 24 лютого 1947 р. про постачання учнів та викладачів богословських навчальних закладів продовольчими товарами нарівні зі учнями та викладачами світських закладів освіти [162, арк. 2], а також зважаючи на певну допомогу семінарії у придбанні дров для опалення, деяких будівельних матеріалів та іншого обладнання, можна стверджувати, що у 1940-х рр. влада загалом сприяла зміцненню матеріально-технічної бази ВДС, хоча в окремих випадках відмовляла у підтримці ініціатив владики. Наприклад, коли архієрей прохав виділити 5–10 га землі для організації власного підсобного господарства [158, арк. 79], уповноважений Ради отримав принципову згоду облвиконкому, але в Раді у справах РПЦ дали вказівку відмовити єпископу у цій просьбі [159, арк. 12–13, 41]. Також ректорові семінарії неодноразово доводилося переплачувати за будматеріали, оскільки уповноважений стверджував, що «цей будівельний матеріал в умовах Волині є дефіцитним і відпускати його за плановими цінами неможливо» [163, арк. 97].

У 1950-х рр. місцева влада також позитивно вирішувала більшість звернень ВДС. Було надано дозволи на будівельні роботи у навчальному закладі, поставлено на облік автотранспорт семінарії. Восени 1951 р., коли виникли несподівані проблеми з оптовим придбанням хліба, М. Тучемський був змушений звернутися із листом у торгівельний відділ Луцької міськради за отриманням дозволу на щоденну закупівлю 55 кг хліба. Прохання ректора було вирішене позитивно [110, арк. 57]. Ще через чотири роки правління

духовної семінарії прохало у міськторгвідділі дозволу на щоденне отримання в одному з магазинів 103 кг хліба для їдальні семінарії. За словами ректора, через те, що в одні руки відмовлялися відпускати таку кількість хліба, «доводилось із лекцій зривати декілька осіб, щоб вони займали черги у міських магазинах». За дрібнооптовими цінами у державних магазинах семінарія купувала лише частину продуктів (хліб, рибу, крупи та інше), а решту – на колгоспному ринку [55; 174, арк. 78].

Наприкінці 1950-х рр. стали відчутними зміни у ставленні різних радянських установ до задоволення побутових потреб ВДС. Не зважаючи на те, що під час будівництва та введення в експлуатацію прибудов до ВДС у влади не виникало жодних питань з цього приводу, на початку 1960-х рр. семінарії було пред'явлено ряд претензій. ВДС звинувачували у забудові охоронної зони пам'ятки архітектури, в отриманні дозволів на будівництво із порушеннями [139, арк. 151–153]. Це використали як привід для поетапного вилучення у семінарії прибудованих приміщень. На початку 1960 р. уповноважений Ради змусив керівництво єпархії відмовитися від запланованої купівлі для семінарії п'ятикімнатного будинку [179, арк. 8], у тому ж році не було дозволено зробити ще одну добудову [179, арк. 117]. На засіданні Луцького міськвиконкому 14 листопада 1960 р. окремі посадові особи отримали догани за сприяння семінарії у проведенні будівельних робіт, виконаних із порушенням діючого законодавства [138, арк. 3–4].

На початку 1963 р. адміністрація ВДС отримала відмову у прикріпленні закладу до якої-небудь продуктової бази чи магазину для закупівлі продовольства. Автоінспекція відмовлялася повернути на семінарійну автомашину «Победа» зняті з неї номери, вважаючи експлуатацію автомобіля за існуючими правилами неможливою [151, арк. 3].

Подібні обмеження у 1960-х рр. стали перманентними. Такі утиски з боку різних радянських установ не варто вважати ніяк не пов'язаними між собою відголосками загального посилення антирелігійної боротьби в СРСР. Навпаки, можна стверджувати, що проходив контрольований владою процес:

шляхом скорочення матеріально-технічної бази ВДС планомірно послаблювалася семінарія та готувався ґрунт для її майбутнього закриття.

Важливо зрозуміти, що навіть коли ВДС відчувала деяку державну підтримку, то й тоді ця підтримка не поширювалася далі надання дозволів на ту чи іншу господарську діяльність чи технічного сприяння у процесі організації побуту семінаристів. Фінансування навчального закладу відбувалося лише за церковні кошти, а окремі статті видатків якийсь час лягали на плечі самих вихованців. Так, у 1940-х рр., оплачуючи комунальні видатки і ремонтні роботи в семінарії, у єпархіальному управлінні не знаходили можливості виділяти кошти ще й на харчування учнів. Щоправда, з єпархіального бюджету виділялися деякі суми на купівлю картоплі, огірків та капусти для їдальні семінарії [96, арк. 99]. Решту продуктів семінаристи привозили з дому. Колишній вихованець ВДС прот. Петро Влодек так згадував про організацію харчування у семінарії в 1940-і рр.: «Ми на раді встановили, що кожен має раз у місяць здати кілограм сала, п'ять кілограмів круп, пів мішка картоплі. Жили з того, що змогли знести, дещо купували. Були такі студенти, котрі не мали звідки взяти продуктів. Окрім того, у повоєнні роки не було транспорту, і харчі приходилось навіть за дві сотні кілометрів приносити пішки» [55]. З часом харчування семінаристів значно покращилося [115, арк. 29; 158, арк. 6; 179, арк. 44; 193; 272]

У перші роки функціонування ВДС Московська патріархія зовсім не дотувала навчальний заклад. Оскільки ВДС мала готувати священницькі кадри, крім Волинсько-Ровенської, ще й для Житомирської та Кам'янець-Подільської єпархій [109, арк. 35], то патріархія зобов'язала їх брати участь у фінансуванні ВДС. Проте тільки у 1949/50 навчальному році ті вперше зробили деякі відрахування на семінарію: Кам'янець-Подільська єпархія – 70 тис. руб., а Житомирська єпархія – 30 тис. руб. [171, арк. 19]. До цього часу ВДС утримувалася лише за кошти Волинсько-Ровенської єпархії. Наприклад, з 1 вересня 1948 до 1 травня 1949 р. вона витратила на семінарію

208 263 руб. [107, арк. 35]. У 1950/51 навчальному році патріархія вперше виділила для ВДС 85 тис. руб.

Протягом 1945–1952 рр. витрати на одного випускника у ВДС становили 30 тис. руб., тоді як у Київській духовній семінарії цей показник сягав 93 тис. руб., а в Одеській семінарії – 135 тис. руб. [384, арк. 23]. Однак треба розуміти, що ці цифри не можуть бути об'єктивним свідченням того, що фінансування ВДС у зазначений період було гіршим від Київської чи Одеської семінарій. По-перше, у ВДС навчалось більше осіб, а по-друге, до видатків зараховувалися організаційні витрати, різні в кожній семінарії.

Від 1953 р. ВДС утримувалася винятково на кошти Московської патріархії. Бюджет на 1953 р. було затверджено у сумі 913 тис. руб. Крім цього, 50 тис. руб. особисто від себе пожертвував патріарх Олексій. За ці гроші придбали нові меблі [115, арк. 29]. Для порівняння можна сказати, що бюджет семінарії у 1951/52 навчальному році був втричі менший – майже 318 тис. руб., причому на утримання учнів із цієї суми витрачено тільки 69 тис. руб. [113, арк. 29]. Надалі щорічний бюджет семінарії збільшувався. До прикладу, якщо на 1960 р. було асигновано 1 368 912 руб. або 10 480 крб. на одного семінарста, то на 1961 р. виділено 1 334 939 крб., що складало 16 686 руб. на кожного семінарста [180, арк. 91].

Переведенню семінарії на централізоване фінансування сприяв єпископ Панкратій, який через брак коштів (у 1948 р. сума єпархіальних податків сягала два млн. руб., а в 1952 р. – вдвічі менше [172, арк. 81]) прохав патріархію дотувати утримання навчального закладу [171, арк. 203].

Збільшення бюджету ВДС позитивно вплинуло на харчування семінарств [115, арк. 29; 169, арк. 6; 179, арк. 44; 208; 299]. Після переведення духовної семінарії на фінансування з патріархії кожного вихованця було забезпечено щомісячною стипендією, хоча певні матеріальні заохочення почали практикувати раніше. Наприклад, у 1947/48 навчальному році стипендію отримувало чотирнадцять семінарств, які виконували у семінарії певний послух [104, арк. 83, 136]. Семінарсти старших курсів

отримували більшу стипендію [173, арк. 105], а відмінники могли розраховувати на доплати [117, арк. 6, 22–23]. Натомість через погану поведінку чи неуспішність розмір стипендії зменшувалася [117, арк. 12].

Навіть у найважчі для семінарії 1940-і рр. її викладачі отримували високу, порівняно із середньою по країні, заробітну плату. Встановлюючи їх, єпархіальне управління взяло до уваги розмір зарплати співробітників богословського інституту у Москві [310]. У 1947/48 навчальному році із 298 тис. руб., виділених для семінарії, 216 тис. призначалось на зарплату викладачам [104, арк. 136]. Найбільшу зарплату мав ректор, який протягом 1946/1947 навчального року отримав 52 тис. руб., а викладачі – у середньому вдвічі меншу [104, арк. 137]. Уповноважений Ради у справах РПЦ був переконаний, що викладачі стараються набрати молодь у навчальний заклад для того, щоб не втрачати добру зарплату. Він вважав, що «викладачам духовної семінарії зарплата має виплачуватись не більша окладів викладачів середніх масових шкіл» [105, арк. 128]. У 1961 р., після грошової реформи, Луцький міський фінвідділ ввів для усіх викладачів ВДС податок на прибуток за збільшеним тарифом. Деякі з них відверто розцінювали це як посилення тиску на них і навіть гоніння [180, арк. 94].

Ще однією статтею видатків бюджету семінарії було пошиття одягу для семінаристів. Вперше вона з'явилася у 1954 р. Осіб, які перебували у священному сані, забезпечили піджакниками і штанами, а всіх інших – костюмами [122, арк. 87]. Періодично виникали проблеми, пов'язані з відсутністю у Луцьку необхідної тканини для пошиттям семінаристам одягу. Напередодні 1957/58 навчального року адміністрація семінарії сподівалася на допомогу Господарчого управління РПЦ у справі придбання тканини, необхідної на костюми для 140 семінаристів [129, арк. 106].

За абітурієнтів зі своїх єпархій вболівали місцеві архієреї, а єпископи Львівсько-Тернопільський та Станіславський особисто приїздили у Луцьк, щоб влаштувати своїх кандидатів. Кожен архієрей, як заявляло керівництво ВДС, «проявляв велику турботу про учнів зі своєї єпархії» [177, арк. 25; 174,

арк. 6]. Однак Навчальний комітет РПЦ не рекомендував преосвященим вносити дотації на утримання окремих семінаристів, крім затверджених внесків у патріархію на навчальні заклади [135, арк. 84].

Відвідуючи ВДС, архієреї відзначали належне матеріальне забезпечення семінаристів. Так, єпископ Житомирський Володимир (Кобець), який побував у Луцьку в 1955 і 1956 рр., записав у «Книзі почесних гостей ВДС»: «Всюди та у всьому відчувається і очевидна батьківська турбота, яка постійно проявляється як із боку керівництва Семінарією, так і особисто Владики Палладія, спрямована на покращення побуту вихованців і створення усіх умов у справі найкращого засвоєння богословських дисциплін. У всьому видно батьківську турботу викладачів та синівську покірність учнів» [296].

Навчально-виховний процес у семінарії не міг відбуватися без належної бібліотеки. Турбота про її систематичне поповнення складала важливу статтю видатків з єпархіальних надходжень. Бібліотека навчального закладу була сформована на основі церковної літератури, яка зберігалась у Свято-Троїцькому соборі; деякі книги були передані від Луцької Свято-Покровської церкви [313]. Свою бібліотеку могла мати тільки духовна семінарія та єпархіальне управління, а не діючі храми [160, арк. 101]. Наприкінці червня 1946 р. бібліотека налічувала всього 677 книг і журналів [96, арк. 99]. Переважно це були старі церковні журнали та різні дореволюційні богословські видання. У бібліотеці тоді не знайшлося жодного примірника Біблії російською чи слов'янською мовою, як і повного Нового Завіту. В наявності було лише кілька примірників Євангелій українською та російською мовами. Творів української та російської класичної та сучасної літератури у книгозбірні теж не виявилось. Протягом першого навчального року, щоправда, придбали кілька збірок поезій М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана тощо.

27 грудня 1946 р. Луцький міський відділ культпросвітрова зареєстрував семінарійну бібліотеку як установу закритого типу [171, арк. 169]. За короткий час бібліотечний фонд значно зріс. На 30 травня 1947

р. у бібліотеці ВДС нараховувалося 2 528 книг, з яких близько 10 % складала радянська художня література [163, арк. 158]. Єпископ Волинсько-Ровенський Варлаам (Борисевич) розпорядився придбати для семінарії класичні літературні твори [99, арк. 238]. Адміністрація навчального закладу усвідомлювала, що мізерна начитаність семінаристів була причиною їх недостатнього загального розвитку, тому й намагалася забезпечити їх різноплановою літературою. Тільки влітку 1948 р. для семінарії було закуплено 214 нових книг [104, арк. 179]. Вдалося придбати і повний комплект (22 примірники) церковно-богослужбових книг, необхідних для практичного навчання літургії. Бібліотекою користувалися як викладачі, так і вихованці семінарії [105, арк. 124].

У 1953 р. бібліотека ВДС нараховувала 3 126 одиниць зберігання, з яких книг релігійного змісту було 2 542, решта – твори радянських авторів, видані після війни. Книгозбірня постійно поповнювалася новими виданнями патріархії [171, арк. 174–180]. Видань 1920-х –1930-х рр. налічувалося дуже мало, а популярних на Волині у міжвоєнний період журналів «Церква і нарід» та «Воскресное чтение» не було взагалі, як і українських перекладів богослужбової літератури. Завдяки тому, що викладач семінарії священник Олексій Вислоцький умів реставрувати книги і вчив цьому семінаристів, вдалося зберегти чимало старих видань [204].

У 1950-х – 1960-х рр. у семінарійній бібліотеці можна було знайти чимало художньої та наукової літератури. Усі наявні книги були внесені у каталог та пронумеровані. В окремий журнал записувалася література, що видавалася користувачам. У цьому ж журналі містяться помітки про перевірку бібліотеки працівниками облліту та про вилучення деяких книг та журналів за їхнім рішенням [171, арк. 169].

Семінарія щорічно передплачувала чимало періодики, причому із 1954 р. кількість примірників газет та журналів значно збільшилася. Серед видань, що постійно надходили до бібліотеки семінарії, були газети «Радянська Волинь», «Правда», «Радянська Україна», «Известия»,

«Литературная газета», «Труд», «Комсомольская правда», а також журнали «Журнал Московской Патриархии», «Огонек», «Октябрь», «Дніпро», «Звезда», «Перець», «Крокодил», «Україна» [174, арк. 80]. За окремі роки в бібліотеці зберігались й такі часописи, як «Крестьянка», «Работница», «Пионерская правда», «Журнал агитатора».

Дбаючи про організацію дозвілля семінаристів, у лютому 1955 р. адміністрація навчального закладу придбала вузькоплівковий кіноапарат для демонстрування фільмів наукового та художнього змісту [122, арк. 88]. Також у вільний час можна було послухати радіоприймач «Беларусь», діяло дві радіоточки [174, арк. 81]. У 1953 р. було проведено телефон [112, арк. 47].

Отже, у перші роки роботи ВДС формування її матеріально-технічної бази лягло на Волинсько-Ровенське єпархіальне управління. Від 1953 р. семінарію почала утримувати патріархія, завдяки цьому протягом 1950-х рр. до орендованих приміщень ВДС було зроблено декілька добудов, що дало змогу забезпечити належні умови для навчання та побуту учнів. До 1958 р. місцева влада теж сприяла організаційному становленню навчального закладу та його нормальному функціонуванню, що свідчить про відсутність у держави планів щодо закриття семінарії. З кінця 1950-х рр. влада стала вдаватися до спроб послаблення матеріально-технічної бази ВДС, що було зумовлене зміною державної релігійної політики і має розглядатися як один із способів, направлених на згорання активності ВДС та її закриття.

Висновки до розділу 2

У 1944 р., після звільнення Волинської області від німецьких загарбників, Московська патріархія відновила свій вплив і до 1945 р. підпорядкувала собі усі церковні осередки на Волині. Закріплення позицій московського духовного центру супроводжувалося ліквідацією будь-яких автокефалістських проявів і тенденцій, що мали місце в роки окупації. Задля кращого контролю над цим процесом Московська патріархія вирішила не довірятися місцевим єпископам, а призначила керуючим Волинської єпархії

єпископа Миколу (Чуфаровського), якому в цілому вдалося налагодити єпархіальне життя.

Місцева влада, дотримуючись тогочасних принципів віросповідної політики держави, виявляла сприяння у вирішенні деяких матеріальних потреб Волинсько-Ровенської єпархії. У той же час вона намагалася контролювати усі процеси, що відбувалися у церковному житті на Волині. Вплив на Церкву здійснювався через уповноваженого Ради у справах РПЦ М. Діденка.

Необхідність відкриття у Луцьку богословсько-пастирських курсів впливала з кадрових потреб Волинсько-Ровенської єпархії, яка після завершення Другої світової війни відчувала гостру нестачу священнослужителів. Функціонування подібного навчального закладу загалом відповідало інтересам радянської влади, що прагнула поставити Церкву собі на службу. Комуністичний режим, який утверджувався на Волині, не міг сподіватися на духовенство старої формації, тому був зацікавлений у поступовій заміні його лояльним системі священством нового типу. З огляду на це, місцеві органи влади не перешкоджали організації богословсько-пастирських курсів у Луцьку. Однак основний тягар формування матеріальної бази та пошуку викладацьких кадрів для навчального закладу ліг на єпархіальне управління. У перші роки функціонування ЛБПК, реорганізованих восени 1946 р. у духовну семінарію, не дотувалося Московською патріархією.

Єпископу Миколаю (Чуфаровському) належить головна заслуга відкриття навчального закладу, ректором якого став прот. Микола Тучемський – знана в церковному світі особа.

Майже всі слухачі ЛБПК були вихідцями з історичної Волині. Серед них, на думку М. Діденка, не бракувало тих, хто був вихований у націоналістичному дусі. Для того, щоб вплинути на переконання майбутніх священників, уповноважений пропонував розширити навчальну програму за рахунок введення у неї суспільствознавчих дисциплін. Представники навчального закладу прагнули довести свою лояльність до радянської влади участю у різноманітних громадських заходах.

Через слабку матеріальну базу перші роки роботи навчального закладу пройшли у складних умовах. Після того, як семінарія стала фінансуватися з бюджету патріархії, її матеріально-технічне забезпечення значно зміцніло. Розширення матеріальної бази ВДС залежало не тільки від наявності необхідних коштів, але й від позиції радянської влади. Після 1958 р. поступове вилучення семінарійних будівель зіграло не останню роль у тривалому процесі ліквідації ВДС.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

3.1. Навчальна і виховна робота

У 1944 р., під час відкриття богословського інституту та богословсько-пастирських курсів у Москві місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Олексій (Симанський) зауважив, що богословські школи мають виховувати тільки майбутніх пастирів, а не займатися загальноосвітніми питаннями, як навчальні заклади Церкви у минулому [338, с. 163–164]. Відповідно до такої концепції, у навчальну програму богословсько-пастирських курсів не було включено предмети світського характеру, крім конституції СРСР. Наявність у програмі такого предмету свідчить про те, що нововідкриті навчальні заклади РПЦ були покликані готувати служителів Церкви, лояльних до радянського режиму.

Побувавши на вступних екзаменах на ЛБПК восени 1945 р., уповноважений Ради у справах РПЦ М. Діденко залишився невдоволеним рівнем загального розвитку абітурієнтів, тому він пропонував включити у навчальну програму лекції з декількох гуманітарних предметів [148, арк. 4] з метою впливу на переконання майбутніх священнослужителів. Хоча у 1945/46 навчальному році конституція СРСР так і залишилася єдиним світським предметом, що викладався на курсах у Луцьку, уповноважений М. Діденко все ж організував ряд позаурочних лекцій пропагандистського спрямування [84, арк. 98]. Крім того, на лекціях із конституції СРСР можна було отримати відомості з історії СРСР, біографії Й. Сталіна тощо. Викладання всіх інших предметів на курсах мало забезпечити оволодіння кандидатами на священство спеціальними богословськими знаннями [96, арк. 15]. У 1946 р., коли в РПЦ відбулася реорганізація пастирських курсів у духовні семінарії, у навчальну програму вводилися нові дисципліни – основи психології, російська, грецька, латинська та одна з новітніх іноземних мов [99, арк. 1; 282, с. 165].

Ще наприкінці 1945 р., підводячи підсумки перших місяців навчання, ректор прот. М. Тучемський зазначав, що надалі у навчальний заклад будуть зараховувати краще підготовлених осіб, ніж ті, які були прийняті у 1945 р. Тому бажаючі навчатися у семінарії у 1946 р. мусили скласти шість екзаменів, серед яких історія та географія Радянського Союзу [96, арк. 146]. Можна припустити, що такий екзамен з'явився через те, що місцевий уповноважений Ради у справах РПЦ спонукав адміністрацію ВДС під час вступних іспитів звертати увагу на осіб, які мали «правильну» уяву про державний лад СРСР. У 1950 р. Навчальний комітет РПЦ повністю уніфікував правила прийому в усі духовні семінарії. Від абітурієнтів вимагалось знати напам'ять низку церковних молитов, уміти читати церковнослов'янською мовою, грамотно писати російською мовою [314].

У перші роки викладачі ВДС не мали ніяких методичних рекомендацій із патріархії чи екзархату й мусили самі працювати над укладенням навчальних програм, про які звітували перед прот. М. Тучемським. У 1946 р. ректор вимагав, щоб кожен викладач завчасно склав чіткий план та програму свого предмету. Втім, уповноважений, який теж перевіряв навчальні програми, дуже часто залишався невдоволеним їхнім змістом, називаючи його несерйозним і ненауковим [163, арк. 153]. Заяви М. Діденка про те, що релігійні положення нібито суперечать сучасним науковим досягненням, повністю відповідали баченню партійно-державним керівництвом розвитку Церкви в СРСР: позбавлення її зайвого містицизму та переведення на раціоналістичну основу. Однак переписувати навчальні програми для семінарій влада не наважувалася.

Якщо 1945/1946 навчальний рік на ЛБПК через ряд обставин пройшов досить неорганізовано, то вже в наступному році і у викладачів, і у семінаристів з'явилося більше можливостей показати свої знання та здібності. Сітка предметів двох перших курсів ВДС мало чим відрізнялася: на обох вивчали по вісім дисциплін. На третьому курсі опановували аж п'ятнадцять предметів [99, арк. 1]. Лекції тривали по 45 хвилин. Тижневе

навантаження із кожного предмету складало по дві – чотири лекції, причому на всіх курсах було по п'ять – шість лекцій на день.

У «Положенні про Богословсько-пастирські курси» 1945 р. було передбачено українську мову викладання [96, арк. 124], але вже через рік навчальний заклад став перетворюватися на російськомовний. Українська мова в семінарії взагалі не викладалася. Для поглибленого вивчення російської мови адміністрація навчального закладу вводила додаткові лекції за рахунок скорочення годин викладання інших дисциплін. Так, у 1946 р. було зменшено кількість лекцій із предмету «Історія та викриття розколу». У семінарії були переконані, що «через відсутність розколу у Волинсько-Ровенській єпархії немає практичної необхідності у детальному та ґрунтовному вивченні учнями ВДС історії та викриттю розколу» [99, арк. 238]. З російської мови також виконували найбільше письмових робіт [98, арк. 6]. Крім того, уже тоді було вирішено російською мовою викладати близько половини предметів [100, арк. 13]. Хоча російська мова викладання в усіх семінаріях була передбачена «Положенням про православні духовні семінарії» від 1946 р., керівництво ВДС повідомляло Навчальний комітет РПЦ, що повний перехід на неї можна буде здійснити тільки у наступні роки з огляду на «політичну необізнаність місцевого населення через тривалий період окупації Волині Польщею і фашистською Німеччиною, повну непідготовленість кандидатів, які навчалися не у російських школах» [293]. Також не всі викладачі добре володіли російською мовою, хоча уповноважений в інформаційній доповіді про ВДС писав, що ректор М. Тучемський, «не зважаючи на те, що чудово знає російську мову, в семінарії викладає Священне Писання Нового Завіту та грецьку мову лише українською» [163, арк. 152].

У 1947 р. у семінарії розпочали друкувати підготовані викладачами конспекти з різних предметів лише російською мовою, що сприяло остаточному переведенню семінарії на російську мову викладання. Виголошувати проповіді у Свято-Троїцькому соборі семінаристи та викладачі теж були зобов'язані російською мовою. Цією ж мовою велося

діловодство в семінарії. Таким чином, уже до кінця 1940-х рр. українська мова повністю зникла з ужитку у ВДС.

Окремі викладачі ВДС протестували проти витіснення української мови. Зокрема, Є. С. Богуславський відмовлявся спілкуватися із іншими викладачами та семінаристами російською мовою, за що згодом був усунутий із навчального закладу.

Детальний аналіз навчального процесу у ВДС дає змогу стверджувати, що жодному предмету не приділяли стільки уваги, як російській мові. На початку 1950-х рр. у семінарії стали шукати можливість для збільшення кількості лекцій із цього предмету. На одній із педрад поліпшення семінаристами успішності однозначно пов'язали з кращим засвоєнням ними російської мови [108, арк. 45].

Однак, не зважаючи на усі старання адміністрації ВДС, рівень володіння вихованцями російською мовою залишався невисоким. У 1954 р. ректору довелося констатувати: «Особливою проблемою, як завжди, залишалася російська мова. Семінаристи продовжували вставляти багато українських слів, розмовляючи російською, а особливо важко вона давалася закарпатцям» [118, арк. 19]. Зважаючи на те, що у 1954 р. у ВДС ще не працював жоден викладач, який би не знав української мови, а переважна більшість випускників семінарії після прийняття духовного сану отримувала парафії в україномовних регіонах, видається дивним, що хоча би часткове використання семінаристами української мови могло бути для адміністрації семінарії «особливою проблемою». Тому можна зробити висновок, що процес русифікації у ВДС був планомірним і нав'язаним зверху.

Засобами русифікації слугували і навчальні програми деяких дисциплін. Зокрема, програма з історії Руської Церкви майже не передбачала вивчення історії Української Церкви, тоді як церковна історія Північної Русі висвітлювалася детально. Також семінаристи були позбавлені можливості об'єктивного аналізу складних автокефальних процесів в Українській Церкві першої половини ХХ століття, тоді як далекі від потреб українських

душпастирів проблеми російського церковного розколу семінаристи вивчали у межах окремого предмету. Такий підхід до підготовки священиків мав на меті позбавлення Церкви в Україні деяких національних рис.

Крім російської мови, найгірші оцінки вихованці ВДС отримували із конституції СРСР. Аналізуючи успішність за 1947/48 навчальний рік, уповноважений Ради М. Діденко прийшов до висновку, що семінаристи більше цікавляться релігійними предметами, ніж світськими. Він зауважив, що «у семінарії у II класі під час викладання конституції траплялось іронічне ставлення до цього предмету, яке виражалось у тому, що це, мовляв, не предмет науки, а заставляють учити, через те старалися спочатку конституцію не вчити» [166, арк. 26]. Отже, семінаристи скептично ставилися до нав'язаного їм предмету.

На вивчення конституції СРСР відводилося близько п'ятдесяти навчальних годин на рік. Семінаристи були зобов'язані не тільки вивчити політичний устрій СРСР, але й усвідомити, що «Радянський Союз іде до комунізму» (такою була одна із тем навчальної програми предмету). Зважаючи на те, що неодмінним атрибутом комуністичного суспільства вважався й атеїзм, особливого забарвлення таким лекціям у ВДС додавало викладання їх священнослужителем. Слід зауважити, що майбутні пастирі Церкви не вивчали чинне радянське законодавство, яке регулювало взаємини держави і Церкви. Видається цілком логічним, що наголос на відповідні статті конституції СРСР мав би бути яскраво вираженим у ході вивчення зазначеного предмету.

Від 1946 р. у ВДС викладалися грецька та латинська мови. Вони також важко давалися семінаристам. Якщо у 1953 р. викладачі пропонували до мінімуму скоротити програму із цих мов, оскільки вони не мають практичного значення у роботі священика [172, арк. 139], то вже у 1957 р. вважали недостатніми два роки для їх вивчення [133, арк. 102].

Не зважаючи на те, що наприкінці 1950-х рр. у ВДС працювало чимало молодих спеціалістів із вищою богословською освітою, які мали би бути

готовими до викладання будь-якого предмету, коли у 1958 р. у закордонне відрядження виїхав прот. Михайло Варжанський, котрий навчав грецької мови, то ця навчальна дисципліна якийсь час у семінарії не викладалася, оскільки не знайшлося викладача, який добре знав грецьку мову.

Із небогословських предметів у 1946–1948 рр. у ВДС викладали ще основи психології, а також була спроба ввести історію філософії. Однак, у 1948 р. Міністерство вищої освіти СРСР, посилаючись на «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», заборонило викладання загальноосвітніх дисциплін у богословських навчальних закладах, за винятком мов та конституції СРСР [223, с. 53]. Отже, йшлося про збереження вивчення конституції СРСР як предмету, що сприяв формуванню радянського типу духовенства. Знання іноземних мов важливим було для тих священнослужителів, яких планувалося допускати до роботи закордоном.

Усі богословські, церковно-історичні чи церковно-прикладні дисципліни вводилися за зразком колишніх духовних семінарій Російської імперії. Серед предметів були такі: Священне Писання Старого і Нового Завітів, катехізис, літургіка, загальна церковна історія, історія Руської Церкви; догматичне, основне, порівняльне та моральне богослов'я; гомілетика, практичне керівництво для пастирів, сектознавство та вчення про російські розколи, церковнослов'янська мова і церковний спів.

У перші роки функціонування ВДС її керівництво мало змогу вносити зміни у перелік навчальних предметів. Після того, як патріархія за рекомендацією Ради розробила «Статут православних духовних семінарій» та єдині програми для них [57, с. 35], у ВДС отримали дозвіл тільки на перенесення якоїсь дисципліни на інший рік навчання, виходячи з місцевих обставин. Але й це робити Навчальний комітет згодом заборонив, однак для російської мови й надалі допускалися винятки. Восени 1956 р. у зв'язку із великою кількістю першокурсників та слабким знанням ними церковнослов'янської мови ректор ВДС вирішив перший курс для глибшого

вивчення церковнослов'янської мови поділити на дві підгрупи [123, арк. 58]. Навчальний комітет визнав це недоцільним [126, арк. 2], хоча церковнослов'янська мова була для священнослужителів важливішою за російську, зважаючи на те, що саме нею проводилися богослужіння на більшості парафій.

Адміністрації ВДС непотрібним видавався окремий предмет «Розбір російського старообрядницького розколу», адже старообрядництво в Україні не було поширеним, а всі необхідні відомості з нього можна було отримати з історії Руської Церкви [122, арк. 85]. Тільки наприкінці 1950-х рр. цей предмет зник із навчальних планів усіх семінарій.

Оскільки до середини 1950-х рр. понад 60 % серед усіх семінаристів походили із сімей із тривалими унійними традиціями, у ВДС вважали за доцільне збільшити обсяг годин, відведених на викладання порівняльного богослов'я, а особливо тих його питань, що стосувалися аналізу римо-католицького віровчення [129, арк. 106]. Однак, до думки керівництва ВДС у Навчальному комітеті РПЦ не прислухались. Напевно, наявність у семінарійній бібліотеці аж 24-х примірників праці І. Малишевського «Правда про унію» (1889) [171, арк. 174–180] не могла забезпечити глибоке розуміння семінаристами суті церковної унії.

Ще одна пропозиція щодо змін у навчальній програмі стосувалася церковного співу. Викладач цього предмету В. Заміховський у 1955 р. висловив думку щодо заміни вивчення текстів знаменного наспіву наспівом Києво-Печерської лаври, мотивуючи це тим, що серед учнів ВДС чимало вихідців із західних областей УРСР, які після закінчення навчання не зможуть застосувати набуті навички церковного співу на своїх парафіях [122, арк. 41]. Позиція викладача ВДС заслуговувала на увагу, але Навчальний комітет РПЦ, звідки надходили усі програми, не був схильний враховувати місцеві особливості кожної із восьми духовних семінарій, що негативно впливало на якість здобутої богословської освіти, але сприяло усуненню у середовищі священства деяких національних відмінностей.

Незважаючи на певні методичні труднощі, у ВДС із кожним роком зменшувалася неуспішність серед семінаристів, натомість збільшувалася кількість відмінників [172, арк. 135]. Для розвитку мовленевих здібностей у семінарії влаштовували публічне читання творів російських класиків, написання письмових робіт [122, арк. 52]. У 1953 р. педагогічний колектив прийняв рішення «зобов'язати усіх викладачів семінарії чергувати згідно з графіком, складеним о. Інспектором, на вечірніх заняттях від 6 до 9 вечора, наглядаючи за ходом занять і допомагаючи слабким в опрацюванні заданого матеріалу; зобов'язати класних керівників організувати надання допомоги у навчанні кращими за успішністю учнями своїм слабким товаришам» [114, арк. 2]. У 1957/58 навчальному році інспектор окремо займався із семінаристами, які отримували негативні оцінки, а деколи доручав їх опіці кращих однокурсників. Тим, хто з якихось причин пропустив багато лекцій, інспектор давав додаткові завдання на канікули [133, арк. 86]. Не можна не помітити, що така добровільна позаурочна робота викладачів і спонукання до неї кращих вихованців – наслідок впливу радянської системи освіти, у якій подібні методи педагогічної роботи заохочувалися.

На початку 1960-х рр. через зменшення загальної кількості семінаристів кожному із них викладачі могли приділити більше уваги, що сприяло підвищенню успішності. У 1963 р. на третьому курсі усі п'ятеро семінаристів закінчили навчальний рік відмінниками (за першим розрядом), а серед випускників таких було 16 осіб із 21 [152, арк. 77]. Загалом же випускників-відмінників за сімнадцять випусків, за нашими підрахунками, було 109 із 293 осіб, тобто 37 %.

Для участі в богослужіннях у жовтні 1946 р. усіх вихованців ВДС поділили на шість груп, у кожній із них був диякон. Очолював групу «уставник» із числа її членів, який найкраще знав церковний устав [96, арк. 168]. Подібна богослужбова практика визнавалася дуже корисною для семінаристів, які таким чином отримували можливість краще вивчити порядок церковних служб. Для проходження псаломницької практики кожен

семінарист почергово був зобов'язаний нести послух в Іверській каплиці м. Луцька [99, арк. 239].

Додаткова богослужбова практика у середині 1950-х рр. була організована в актовій залі семінарії: у призначені адміністрацією дні на ранкових і вечірніх молитвах усі семінаристи співали молебні та панахиди, вислуховували проповіді, які виголошували вихованці старших курсів. Тут же звершувалось приведення семінаристів до духовної присяги перед хіротонією [125, арк. 109].

В окремі роки у хорі семінарії брало участь майже п'ятдесят учнів. Група семінаристів навчалася грі на народних музичних інструментах, які семінарія придбала у 1954 р. [122, арк. 48]. Відповідно до вказівки Навчального комітету РПЦ, у 1958 р. був організований гурток регентської практики, в якому займалося 24 вихованці різних курсів [133, арк. 50].

Богословські навчальні заклади відрізняються від світських своїми завданнями. Вони ставлять своєю метою за ціль не тільки навчити «професії» майбутніх священиків, але й виховати у них пастирський дух, що у 1944 р. підкреслив митрополит Олексій (Симанський) [340, с. 149]. Саме тому перебування у духовній семінарії залежало не тільки від старанності у навчанні, але й від моральних якостей та дисципліни семінарста.

У щоденному розпорядку дня ВДС було виділено час для ранкових та вечірніх молитов, обов'язкового відвідування богослужінь у Свято-Троїцькому кафедральному соборі у всі недільні та святкові дні. Як зразкові християни, семінаристи декілька разів на рік приступали до сповіді та причастя. Зазвичай, у навчальних закладах Церкви для регулювання духовного життя семінаристів були спеціально визначені духівники, однак у ВДС такий священик був призначений тільки у 1946 р. Ним став настоятель Луцького Свято-Троїцького собору прот. Григорій Коршун [99, арк. 238], але вже у 1948 р. його було переведено у Ровно [45], і надалі ім'я духівника ВДС у документах не згадується.

Поведінка вихованців оцінювалася на рівні з навчальними предметами, і така оцінка вказувалася у дипломі. Якщо семінарист міг отримати будь-яку задовільну оцінку, то поведінка мала бути завжди відмінною [96, арк. 15–16].

Окремі семінаристи усвідомлювали, що помилилися у виборі свого майбутнього. Такі особи надовго у навчальному закладі не затримувалися. У 1946 р. ректор ВДС писав: «Можу сказати, що ті, хто поступив у семінарію з міркувань, які нічого не мають спільного з цілями і задачами цієї школи, швидко її залишають та йдуть в інші школи» [99, арк. 249].

Відповідно до посадових обов'язків, поведінку семінаристів контролював інспектор. Однак у ВДС в позааудиторний час семінарстами, насамперед тими, хто проживав у гуртожитку, опікувався сам ректор, який мешкав поряд. Виховний процес у семінарії, на думку М. Тучемського, почав належно розвиватися тільки із 1950 р., коли усі учні отримали місце у гуртожитку, де була виділена квартира й для інспектора [111, арк. 28].

Займатися виховним процесом інспектору допомагали класні керівники. У 1954 р. було прийнято рішення про ведення кожним класоводом так званого журналу духовного зростання, в якому всі викладачі мали фіксувати свої спостереження за успіхами і поведінкою кожного вихованця протягом всього часу перебування його у семінарії [117, арк. 16]. Відповідно до вказівок Навчального комітету РПЦ, класні керівники призначалися тільки для перших трьох курсів семінарії, а випускниками опікувалися ректор та інспектор [120, арк. 79]. За порядком у семінарії та гуртожитку слідкували й помічники інспектора [117, арк. 17]. Отже, інститут класних керівників у духовній семінарії копіював виховну систему радянської середньої шкільної освіти.

Одна із внутрішніх інструкцій ВДС регламентувала виховну роботу адміністративного та викладацького персоналу. Так, інспектор мав прищеплювати учням любов до праці та вимагати від них належної поведінки. Він також відповідав за моральне та фізичне виховання семінаристів і стежив за їхнім зовнішнім виглядом [120, арк. 62]. На

вихованців, які перебували у священному сані, керівництво навчального закладу звертало особливу увагу. Ще у 1947 р. їх зобов'язали не з'являтися у семінарії та церкві у світському одязі та не голити начисто лице [98, арк. 19].

Ставлячи в обов'язок усім семінаристам постійне відвідування лекцій, адміністрація ВДС неприхильно ставилася до їхнього одруження під час навчального року. До прикладу, 21 січня 1957 р. на засіданні педколективу відхилено прохання семінарста А. Коростильова дати дозвіл на одруження [357, с. 61]. Тоді ж із семінарії був відрахований В. Столярчук через одруження посеред навчального року [126, арк. 6–7]. Керівництво ВДС також вживало заходи для того, щоб вихованці не займалися парафіяльною роботою, не закінчивши своє навчання у семінарії. Втім, деякі семінаристи залишали ВДС та рукопоклалися в інших єпархіях.

Велике значення у формуванні світогляду семінаристів надавалося навчально-практичним і морально-виховним лекціям та бесідам. Особливо інтенсивно їх стали проводити із 1953/54 навчального року, тобто після наради ректорів духовних навчальних закладів, що відбулася у липні 1953 р. Втілюючи рішення цієї наради, педколектив ВДС вирішив проводити на кожному курсі семінарії щотижневі бесіди духовно-морального змісту, а також загальносемінарійні лекції не рідше, як раз на місяць [117, арк. 16].

Практика проведення позалекційних читань зберігалася до часу закриття ВДС [120, арк. 64]. В окремі роки деякі з викладачів проводили по десять і більше лекцій та бесід [133, арк. 111–114]. У 1962/63 навчальному році тільки інспектор о. Петро Влодек провів 26 лекцій із семінарстами [152, арк. 105].

Проведення різноманітних лекцій і читань було дуже поширеним в СРСР, тому й тут не можна не помітити впливу на навчально-виховний процес у духовній семінарії радянського пропагандистського механізму. Разом із тим, немає підстав стверджувати, що у ВДС тільки формально використовували елементи цього механізму для поглиблення професійних знань майбутніх священнослужителів чи профілактики поведінки вихованців. Кожного року у семінарію неодноразово запрошували професійних лекторів

із Волинського відділення Товариства із розповсюдження наукових та політичних знань, які читали лекції на різноманітні політичні теми. Наприклад, у 1957/58 навчальному році тут загалом було прочитано п'ятнадцять лекцій, з яких теми сімох мали яскраве ідеологічне забарвлення: «Про міжнародне становище», «40 років Жовтневої революції», «Радянська конституція – конституція соціалізму, що переміг», «40 років Радянської влади на Україні», «40-а річниця Збройних Сил Радянського Союзу», «В. І. Ленін – засновник першої у світі соціалістичної держави», «Перше Травня – день міжнародної солідарності трудящих». Ще декілька лекцій присвячено окремим періодам радянської та російської історії [300, арк. 110–111]. Лекції подібної тематики були одними із засобів утвердження у семінарії «радянського» духу і мали сприяти вихованню лояльного владі духовенства. Керівництво єпархії та семінарії переконувало уповноваженого Ради, що вони «всю свою програму виховання будують так, щоб майбутніх служителів культу зробити патріотами радянської країни» [383, арк. 27–28].

Типовим радянським засобом виховної роботи було періодичне випускання у ВДС стінної газети «Життя курсанта», що нетривалий час готувалася учнями на початковому етапі функціонування навчального закладу [242, с. 209].

Нагадувати семінаристам про те, що вони – радянські громадяни, були покликані й деякі урочисті заходи, які регулярно проводилися у ВДС з нагоди державних свят. Програма їх відзначення містила відповідні доповіді та музичні твори. Так, 1 травня 1947 р. після вступного слова ректора викладачем конституції СРСР була прочитана доповідь, після чого розпочався концерт, що складався із таких пісень: «Пісня про Сталіна», «Про батька народного, про Сталіна рідного», «Вечер на рейде», «Ой, пушу я кониченька», «Ставок заснув» [98, арк. 11]. На усіх подібних урочистостях семінарійний хор виконував державний гімн СРСР [294]. Також із нагоди державних свят у Свято-Троїцькому соборі звершувався молебень, на якому обов'язково були присутні й семінаристи [382, арк. 93–94]. Такі заходи

називалися «участю у житті Батьківщини» і мали на меті засвідчити лояльність Церкви до радянської держави. Вони відбувалися й в інших навчальних закладах РПЦ [36], що може свідчити про їх координацію Навчальним комітетом РПЦ. Програми таких святкувань, вочевидь, було дозволено складати на місці, однак, можливо, певні рекомендації все ж давалися [355].

Виховний характер носили інші урочисті заходи, що проходили у семінарії у зв'язку зі вшановуванням церковних пам'ятних дат. У ВДС урочисто відзначали день пам'яті святих рівноапостольних братів Мефодія і Кирила, день тезоіменитства патріарха. Крім концертних виступів, семінаристи слухали доповіді, які готували викладачі на церковно-історичну тематику [104, арк. 173]. Час від часу у семінарії проводилися читання, присвячені ювілейним датам письменників-класиків [100, арк. 35–36; 112, арк. 1; 148, арк. 109].

Класних наставників зобов'язували організувати для семінаристів колективне читання книг, а викладач конституції СРСР мав щотижня ознайомлювати їх з оглядом найважливіших подій суспільного та політичного життя у країні та закордоном [114, арк. 44].

Проведені заходи щодо залучення семінаристів до читання літератури здавалися ректору недостатніми. Тому у 1954 р. викладачам церковної історії, догматичного богослов'я і російської мови було доручено скласти список обов'язкової літератури та вимагати, щоб усі вихованці семінарії за час свого навчання прочитали перелічені твори. Треба зазначити, що у цьому списку були тільки твори російської класичної та радянської літератури, а твори українських авторів не пропонувалися [309]. Те, що викладачі ВДС, склавши список із 52-х художніх творів, не знайшли у ньому місця для української літератури, не може бути випадковим. Така вибірковість, з одного боку, свідчить про направленість виховного процесу на нівелювання будь-яких національних проявів серед семінаристів, а з другого – про

налаштованість викладачів ВДС на підготовку радянського типу духовенства.

Рекомендовані для читання твори можна було отримати у бібліотеці ВДС, що своїм наповненням лише частково нагадувала книгозбірню богословського навчального закладу. Серед кількох тисяч різних книг тут можна було знайти чимало радянських пропагандистських видань, зокрема, 35-томне зібрання творів В. Леніна та 13-томне – праць Й. Сталіна [265].

Постійно нагадували викладачам та семінаристам про вождів і їх портрети, що висіли у приміщенні навчального закладу. Відомо, що влітку 1963 р. у ВДС було шість портретів В. Леніна, два портрети зі спільним зображенням В. Леніна та Й. Сталіна, а також п'ять портретів інших комуністичних вождів [292]. Вочевидь, окремих зображень Й. Сталіна у семінарії на той час уже позбулися.

Виховним та пізнавальним цілям служили й кіносеанси, що проводилися у будівлі ВДС із 1953 р. Демонструвалися переважно такі кінофільми, що «ознайомлювали учнів із історією країни та сприяли їх вихованню у патріотичному дусі» [114, арк. 44], як зазначалося у річних звітах ВДС. Йшлося про закріплення у свідомості семінаристів того, що усі вони – радянські громадяни.

Незабаром після відкриття у богословському навчальному закладі організували хор із тридцяти вихованців, який одразу став брати участь у богослужіннях у Свято-Троїцькому соборі [96, арк. 164; 100, арк. 10]. Ще у перший навчальний рік було підняте питання про влаштування власного оркестру. У репертуарі хору були як духовні, так і світські музичні твори, чимало з яких прославляли В. Леніна, Й. Сталіна та Комуністичну партію.

Отож, можна констатувати, що навчально-виховний процес ВДС був підпорядкований цілям підготовки духовенства радянського типу. У цьому ж руслі слід розглядати і русифікаторську політику у ВДС. Значну роль у тому, що навчальний заклад втратив національні риси, зіграв Навчальний комітет РПЦ, який уніфікував навчальні програми всіх семінарій. Загалом,

семінаристи здобували у ВДС належну богословську освіту, доказом чого є чимала кількість випускників-відмінників. Важливе значення у семінарії надавалося вихованню. У процесі морального виховання учнів використовувалися суто церковні методи, але важлива роль відводилася і заходам, які можна вважати запозиченими з радянської системи виховання молоді.

3.2. Викладацький склад

У зв'язку з тривалою відсутністю богословських навчальних закладів в СРСР, Церква не мала кадрів, які можна було би направити на роботу у нововідкриті семінарії. Тому підбором викладачів для них займалися єпархіальні архієреї. Така ж доля випала й єпископу Миколаю (Чуфаровському). Загалом у 1945 р. у його єпархії служило понад тридцять священників із вищою богословською освітою [418, с. 248], здобутою переважно на богословському факультеті Варшавського університету. Деякі з них самі виявляли бажання викладати та зверталися до архієрея з відповідними заявами [107, арк. 136].

Вибір єпископа зупинився на настоятелеві Свято-Троїцького собору прот. Стефану Грушку, секретареві єпархіального управління прот. Олексію Соколовському, Луцькому благочинному прот. Василю Осташевському, єпархіальному місіонері о. Іванові Бруку, а також світських особах Євгені Семеновичу Богуславському і Миколі Олександровичу Самохваленку [96, арк. 85]. Свого часу О. Соколовський та В. Осташевський закінчили богословський факультет Варшавського університету, І. Брук навчався на історичному факультеті Львівського університету. С. Грушко здобув середню духовну освіту у Холмській духовній семінарії, але він викладав на пастирських курсах, що у 1942 р. діяли у Луцьку [329, с. 159–162], а також мав величезний пастирський досвід. Кандидат богослов'я Є. Богуславський закінчив Київську духовну академію, після чого тривалий час працював у гімназіях та учительських семінаріях Російської імперії та міжвоєнної

Польщі, обирався послом до польського сейму [27]. М. Самохваленко здобув професійну музичну освіту, був псаломщиком, тому на нього покладалося викладання церковного співу.

Уповноважений вважав, що нікому з вищеперерахованих осіб не можна доручати викладання конституції СРСР [158, арк. 79], тому запросили Іллю Яковича Хорунжого. У 1944 р. він був командирований на Волинь Народним комісаріатом освіти УРСР й очолив Волинський обласний інститут вдосконалення учителів, а перед цим керував районним відділом освіти на Харківщині [228].

Ректором курсів архієрей призначив настоятеля храму у с. Гориньград, що на Ровенщині, прот. Миколу Тучемського, випускника дореволюційної ВДС. Свій педагогічний шлях у духовно-навчальних закладах той розпочав ще у 1917 р., одразу після закінчення Петроградської духовної академії, коли став помічником інспектора Катеринославської духовної семінарії, невдовзі закритої. Три роки М. Тучемський викладав в Острозькій чоловічій гімназії, ще якийсь час – у ВДС у Кременці. На початку 1925 р. він отримав призначення у Віленську духовну семінарію, де у 1927 р. був затверджений на посаді ректора, яку займав аж до закриття закладу у 1939 р. [369]. Ставши ректором курсів, М. Тучемський залишився настоятелем парафії у с. Гориньград, і тільки у 1948 р. був призначений настоятелем кафедрального Свято-Троїцького собору у Луцьку [114, арк. 132].

Дослідник В. Борщевич, підкреслюючи підпорядкування навчального закладу інтересам радянського тоталітарного режиму, акцентує увагу на тому, що архієрей, підбираючи викладацькі кадри, спирався на священників, які у роки німецької окупації підтримували очолювану митрополитом Олексієм (Громадським) Українську Автономну Православну Церкву, яка стояла на засадах канонічної єдності з РПЦ і, як багатьма вважається, об'єднувала навколо себе осіб, котрі не вболівали за незалежність України та Української Церкви [23, с. 60]. Із цим твердженням не можна цілком погодитися, адже в Автокефальній Церкві, утвореній митрополитом

Полікарпом (Сікорським) та іншим проукраїнським духовенством, на керівних посадах перебував прот. С. Грушко; о. Іван Брук під час війни, за словами уповноваженого Ради, «прислужував духовенству, яке орієнтувалося на німецьких фашистів», був пов'язаний із ОУН; Є. С. Богуславський, на думку М. Діденка, «не один десяток років працював проти радянської держави, націоналіст, допомагав польським панам боротися з людьми, які симпатизували Радянській державі» [158, арк. 80 «а»].

Таким чином, серед першого складу викладачів ЛБПК виявилися особи, яким влада, в особі уповноваженого Ради, не довіряла, хоча той же уповноважений визнавав, що усі запрошені до викладання особи ним ще добре не вивчені, і про доцільність їхнього подальшого перебування у навчальному закладі він буде судити згодом [158, арк. 80 «а»]. Очевидно, що з боку світських владних структур здійснювався контроль над кадрами у богословському навчальному закладі. Підтвердженням цьому служить звільнення від викладання о. Івана Брука, яке сталося 19 березня 1946 р. Відомо, що у 1945 р. о. Іоанна викликали на допити [79, арк. 84], а у 1947 р. його арештували і звинуватили в антирадянській агітації, приналежності до ОУН та шпіонажі на користь Німеччини [65]. Дослідник В. Борщевич переконаний у тому, що І. Брук «викладачем курсів так і не став» [25, арк. 45], але наявні документи свідчать, що він все ж працював на ЛБПК і навіть завідував бібліотекою закладу [96, арк. 98].

Восени 1946 р., коли курси було реорганізовано в семінарію, з'явилося декілька нових викладачів – настоятель Луцької Свято-Покровської церкви прот. Михайло Варжанський, свящ. Дем'ян Ясенчук із прилуцького с. Гнідава, директор і вчитель історії Луцької середньої школи Д. Т. Грачов (замість І. Хорунжого) та завідувач постійно діючих при облвиконкомі курсів для голів і секретарів сільрад Й. М. Мамчур [100, арк. 3–4]. Ще через рік було дозволено викладати бібліотекарю семінарії прот. Миколі Сагайдаковському та її духівнику прот. Григорію Коршуну [98, арк. 65].

За перший навчальний рік М. Діденко докладно вивчив біографії викладачів, тому у 1946 р. він уже був переконаний у тому, що «Богуславський, Грушко та Самохваленко [...] не можуть залишатися у семінарії, як через свою минулу діяльність, так і через нерозуміння своїх завдань у семінарії» [161, арк. 191]. З усього видно, що М. Діденко оцінював викладачів не за їх освітнім рівнем, а за ступенем лояльності до радянської влади. «Правильно розуміти свої завдання у семінарії», на його погляд, означало слухатися вказівок компартійної влади, не проявляти надмірної релігійної активності, при першій же нагоді вихвалити державний лад. Лише деякі викладачі відповідали цим критеріям; у 1946 р. таких (о. Олексія Соколовського, о. Василя Осташевського, о. Михайла Варжанського, о. Дем'яна Ясенчука та о. Григорія Коршуна) нагородили урядовою медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Жодних претензій, крім факту перебування на окупованій території, в уповноваженого не було тільки до о. Василя Осташевського, який регулярно листувався із М. Діденком, надсилаючи йому вірші про своє захоплення від відвідин Москви, про Кремль, «Геніального Сина Віссаріона» [102, арк. 204–205] та «нашого Геніального Сталіна» [167, арк. 49].

Слідкуючи за роботою викладачів, уповноважений зауважував не тільки рівень їх лояльності до влади, але й активність у викладацькій та виховній роботі. В одному зі звітів М. Діденко писав, що найбільш ревно за виховання взялися такі викладачі, як М. Варжанський, С. Грушко та Є. Богуславський: «Вони щоденно поза уроками чи на перервах відвідували класи, проводили бесіди на релігійні теми, впроваджуючи та виховуючи релігійний дух, вибиваючи хоч може й слабе достоїнство громадянина [...]. Усі викладачі, ці запеклі представники релігії та її ідеології, безсумнівно вміють виховувати священиків» [105, арк. 121, 125].

Зміни, що сталися у викладацькому колективі наприкінці 1940-х рр., відображали поступове погіршення ставлення сталінського режиму до Церкви. Світські спеціалісти, яких було запрошено викладати у семінарії

конституцію СРСР та російську мову, залишалися там тільки рік-два. Причину звільнення за особистим бажанням Д. Грачова та Й. Мамчура уповноважений Ради визначив так: «вплив громадської думки радянських учителів, які в особистих розмовах засуджували діяльність цих двох радянських учителів у духовній семінарії» [105, арк. 126]. М. Діденко писав, що, не зважаючи на підвищену заробітну плату, світські викладачі відмовлялися працювати у духовній семінарії. Отже, якщо прихід на роботу у ВДС у 1945 р. І. Хорунжого, а у 1946 р. Д. Грачова та Й. Мамчура був прикладом певного послаблення тиску на Церкву у середині 1940-х рр., то їхнє звільнення стало доказом недовговічності цього явища. Цікаво, що ще працюючи у ВДС, Й. Мамчур став членом Компартії. Заповнюючи анкету для первинного партійного осередку, він дуже детально описав кожне попереднє, навіть нетривале, місце своєї роботи, а ось про викладання у семінарії, де працював якраз тоді, не згадав [90]. Варте уваги й те, що на засіданні первинної парторганізації при облвиконкомі 28 березня 1947 р. з доповіддю про доцільність прийняття Й. Мамчура у партію виступав уповноважений Ради у справах РПЦ М. Діденко [89, арк. 199]. Отже, він був знайомий з Й. Мамчуром; можливо, саме уповноважений Ради переконував його залишити семінарію.

У 1948 р. із ВДС було звільнено ще двох світських викладачів – Є. Богуславського та М. Самохваленка. Вони належали до церковного середовища і не виявляли жодного бажання залишати семінарію. Їх звільнення, як ненадійних осіб, поза сумнівом, було ініційоване уповноваженим М. Діденком, хоча реалізувати його задум довелося новопризначеному Волинському і Ровенському єпископу Панкратію (Кашперуку), який, зазвичай, прислухався до усіх вказівок влади. 29 липня 1948 р. архієрей, попередньо узгодивши це з патріаршим екзархом України митрополитом Київським Іоанном (Соколовим) [164, арк. 85], звернувся до ректора прот. М. Тучемського із пропозицією усунути з роботи світських осіб, пояснивши це скороченням бюджету та доцільністю навчання й

виховання майбутніх пастирів винятково духовними особами [103, арк. 58]. Є. Богуславський, протестуючи проти цього, звернувся до екзарха та в Навчальний комітет РПЦ, звідки прийшла відповідь за підписом голови комітету митрополита Григорія (Чукова), що звільнення неправильне і Є. Богуславського слід поновити на роботі. Незабаром єпископ Панкратій отримав таку ж вказівку від постійного члена Священного Синоду РПЦ митрополита Крутицького Миколая (Ярушевича). З осені 1940 р. і до літа 1941 р. владика Миколай очолював Волинську єпархію, мешкав у Луцьку [215, с. 99] та, цілком ймовірно, був добре знайомий із Є. Богуславським. У перебіг подій втрутився М. Діденко, який звернувся до голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова, переконуючи його, що повертати Є. Богуславського у ВДС вкрай шкідливо [237, арк. 160]. Отож, через спротив уповноваженого повернутися до викладання Є. Богуславському так і не вдалося, а у 1949 р. його було заарештовано і через декілька місяців після цього Євген Семенович помер, перебуваючи під слідством [66, арк. 175].

Після того, як із ВДС було усунуто Є. Богуславського та М. Самохваленка, викладачами залишилися тільки священнослужителі, аж поки Навчальний комітет РПЦ не став присилати на роботу випускників духовних академій, частина із яких ще не прийняла духовний сан. Якщо ж їх не брати до уваги, то до закриття ВДС у 1964 р. світськими особами, які викладали в семінарії, були ще двоє Олександр Герега та Володимир Заміховський.

Перший із них, випускник юридичного факультету Київського держуніверситету, з'явився у ВДС у 1953 р. як викладач конституції СРСР [114, арк. 28]. Його кандидатура була погоджена із місцевим партійним керівництвом за сприяння уповноваженого Ради [172, арк. 156]. Мабуть, саме через цю обставину О. Герезі викладання у семінарії не завадило добитися продовження на дев'ять місяців кандидатського терміну для здобуття необхідної кількості рекомендацій на вступ у партію, про що він клопотався якраз восени 1953 р. [91], коли будь-які стосунки із Церквою для членів

Компартії чи кандидатів до неї жорстко засуджувалися. Однак інспектор Ради, перевіряючи Волинсько-Ровенську єпархію у лютому 1954 р., поставив перед обкомом КПУ питання про недоцільність знаходження кандидата у члени КПРС О. Гереги у штаті викладачів ВДС [173, арк. 137]. У 1955 р. О. Герегу було звільнено із семінарії, а Луцький партком виключив його із кандидатів у члени КПРС [174, арк. 71].

Наближеним до церковного середовища був В. Заміховський, якому у 1954 р. доручили викладати церковний спів [117, арк. 57]. Вдівець, він мав шестирічну доньку та матір, з якими приїхав із м. Полтава, де раніше керував архієрейським хором. Володимир Якович не тільки викладав церковний спів, але й керував семінарійним хором та регентським гуртком [133, арк. 99]. У 1961 р. він виїхав в м. Оренбург, де проходив архіпастирське служіння його покровитель архієпископ Палладій (Камінський) [180, арк. 99].

На початку 1950-х рр. Навчальний комітет РПЦ мав у своєму розпорядженні підготованих богословів, котрі почали поповнювати викладацькі колективи семінарії. Першим випускником МДА, який отримав призначення у ВДС, став Петро Влодек. У 1948 р. він закінчив ВДС, а вже у 1952 р. повернувся сюди викладачем [112, арк. 24]. Він став першим випускником ВДС, котрий пізніше тут ще й викладав, а загалом таких вихованців було п'ятеро.

Ще через рік у ВДС після закінчення МДА прибули Олександр Никитюк та Всеволод Васильцев (теж навчався у ВДС), а також випускник Ленінградської академії ігумен Філагрій (Камінський) [114, арк. 28]; за декілька місяців після них у Луцьку з'явився Олексій Вислоцький, який разом із П. Влодеком закінчив ВДС у 1948 р. та МДА у 1952 р. [117, арк. 17]. Таким чином, із одинадцяти наявних у 1953/54 навчальному році викладачів п'ятеро були випускниками духовних академій.

Надалі молоді богослови поповнювали викладацький склад ВДС неодноразово: Валентин Негода (1954 р.) [117, арк. 57], священник Никодим Єрмолатій, ієромонах Никон (Мозговий) та Василь Алтунін (1957 р.) [128,

арк. 74], ієромонах Феодосій (Дикун) (1958 р.) [131, арк. 37], Іван Блюм, Ігор Колобов та Гермоген Шиманський (1959 р.) [136, арк. 82], Григорій Орехов та Степан Патій (1960 р.) [141, арк. 126].

Вісім осіб, призначених у ВДС Навчальним комітетом РПЦ, були переведені з інших семінарій – Київської, Мінської, Саратовської та Ставропольської. Натомість викладачі ВДС до її закриття, крім прот. Михайла Варжанського, жодного разу не переходили працювати в інші семінарії. У 1964 р., уже після ліквідації ВДС, її викладач ігумен Феодосій (Дикун) був призначений викладачем Одеської духовної семінарії.

Протягом усіх років функціонування ВДС помітне намагання впливу на кадрове забезпечення семінарії органів радянської влади, які були зацікавлені в усуненні від викладання неугодних осіб, але своїх кандидатів для роботи із семінаристами не пропонували. Тільки у 1945 р. І. Хорунжий отримав «спеціальне відрядження місцевого обкому партії» [377, арк. 78] для викладання на ЛБПК конституції СРСР.

Натомість, звільнення з роботи у семінарії неодноразово було ініційоване місцевим партійно-державним керівництвом. Так, 26 березня 1960 р. секретар Волинського обкому КПУ І. Грушецький писав секретарю КПУ М. Підгорному, що викладачі В. Васильцев, С. Грушко, Г. Римарчук та інші, «в минулому активні націоналісти», були усунені із семінарії «в результаті проведення ряду заходів» [326, с. 359]. У 1953 р. органи внутрішніх справ тривалий час відмовляли у прописці в Луцьку новопризначеному інспектору ВДС ігумену Філагрію (Камінському) [172, арк. 66]. Всього рік пробув викладачем ВДС ієромонах Никон (Мозговий), який проводив місіонерську діяльність у лікарнях, що обурювало уповноваженого [130, арк. 50]. Чимало гонінь довелося перенести прот. Миколі Вінцукевичу, котрого було прийнято на викладацьку роботу восени 1958 р. [131, арк. 71]. Його тривалий час цькували у місцевій пресі, звинувачуючи у націоналізмі та колишніх зв'язках із німецькими загарбниками, а уповноважений погрожував відібрати у нього реєстрацію на

право служіння [135, арк. 67]. У 1960 р. прот. М. Вінцукевича було звільнено із ВДС [141, арк. 96].

У 1961 р. серед тих, кого варто було би прибрати із ВДС, уповноважений називав викладачів В. Негоду, І. Колобова та В. Алтуніна. Перший був звинувачений у тому, що проводив активну діяльність, закликаючи молодь вступати до семінарії, а також походив «із націоналістичної сім'ї». І. Колобов та В. Алтунін, як уродженці м. Почаєва, з юних літ виховувалися при лаврі і були, як зазначав уповноважений, «фанатично налаштованими» [180, арк. 101].

Особливу увагу органи влади звертали на ректора ВДС прот. Миколу Тучемського. Підозріливе ставлення до о. Миколи змінилося на відверту недовіру до нього. Однак М. Тучемський продовжував успішно керувати навчальним закладом аж до 1959 р., коли у місцевій пресі з'явилося ряд публікацій, що показали його як націоналіста [252, с. 158]. 5 жовтня 1959 р. прот. М. Тучемський отримав відпустку нібито для лікування атеросклерозу, але вже 9 грудня його було відправлено на пенсію. Звільнення планувалося заздалегідь, адже інформацію про це уповноважений отримав із Москви ще наприкінці вересня 1959 р. [373, арк. 138]. М. Тучемський помер 13 січня 1963 р. у с. Гориньград Ровенського р-ну, де й був похований [258].

Виконувати обов'язки ректора після о. М. Тучемського став викладач ВДС прот. Олексій Соколовський [136, арк. 92], а у грудні 1959 р. новим керівником ВДС Навчальний комітет РПЦ призначив 45-річного о. Мефодія (Мензака) [141, арк. 3], який до цього займав посаду інспектора Саратовської духовної семінарії.

Уповноважений А. Федулов звернув увагу на те, що архімандрит Мефодій прагне укріпити та активізувати семінарію [179, арк. 9]. Йому було відомо, що вплив на ректора мав представник патріархії, направлений із Москви задля допомоги у вирішенні справи з виселенням семінарії з орендованих будівель. Ця особа рекомендувала представити до протоієрейського сану інспектора о. П. Влодека, вивести з числа викладачів

прот. О. Соколовського та повернути на його місце колишнього ректора. Уповноважений навпаки вважав неприпустимим повертати М. Тучемського, а О. Соколовського він бачив на місці інспектора, вважаючи його грамотнішим та лояльнішим за П. Влодека. Хоча уповноважений постійно підтримував прот. О. Соколовського, влітку 1960 р. за наполяганням Навчального комітету РПЦ його було звільнено із ВДС через відсутність необхідної освіти [179, арк. 115]. Однак справжню причину звільнення о. Соколовського можна пов'язувати з його млявою позицією, як тимчасового виконувача обов'язків ректора, під час розірвання наприкінці 1959 р. договору оренди будинків, які займала семінарія, після чого йому неодноразово доводилося виправдовуватися у своїй бездіяльності. Отже, вплив державних інстанцій на кадрову політику у богословських навчальних закладах СРСР хоч і не можна заперечувати, але не варто й перебільшувати. Уповноважений міг добитися звільнення неугодного викладача, але не міг захистити лояльного від звільнення у разі прийняття такого рішення патріархією.

Зазнавши невдачі у боротьбі за збереження та подальше розширення семінарських площ, о. Мефодій перестав проявляти зацікавленість в укріпленні ВДС та у більшості випадків прислуховувався до рекомендацій влади. Тому влітку 1962 р., після звільнення на пенсію архієпископа Волинського і Ровенського Панкратія (Кашперука), з боку державних органів не виникло заперечень на призначення Мензака новим керуючим Волинської єпархії.

Те, що Рада у справах РПЦ мала вирішальний вплив на кар'єрні перспективи священнослужителів, зокрема, викладачів ВДС, підтверджують і біографічні віхи прот. М. Варжанського, якого Відділ зовнішніх церковних зносин Московської патріархії 20 вересня 1958 р. призначив настоятелем храму РПЦ у східнонімецькому м. Дрездені [131, арк. 62]. Розглядати кандидатуру М. Варжанського, який добре знав німецьку мову, для служіння на відповідальних парафіях патріархія почала ще у 1955 р. Рада у справах РПЦ цікавилася у свого уповноваженого у Волинській області С. Богданова

його думкою про М. Варжанського. Уповноважений відповів, що того, як «цілком лояльного, можна використовувати для обслуговування закордонних церковних делегацій [...], а також за своїми даними він підходить для використання його як єпископа» [174, арк. 19–20]. У 1961 р. Варжанський став ректором Одеської духовної семінарії, а у 1963 р. прийняв чернецтво і був хіротонізований на єпископа Віленського та Литовського [10]. Цікаво, що відсутність вищої богословської освіти не стала на заваді отримання ним посади ректора семінарії в Одесі, хоча у ВДС його не затверджували інспектором саме з цієї причини.

Отже, характеристика місцевого уповноваженого стала визначальною у просуванні по службовій драбині М. Варжанського. Ті ж викладачі, котрі були не до вподоби владі через свої погляди, втрачали перспективи отримати підвищення. Особливо важливим це могло бути для ченців, які, згідно з канонами Православної Церкви, мають можливість отримати архієрейський сан. Таким викладачем у ВДС був ігумен Феодосій (Дикун). У березні 1964 р. єпископ Мефодій (Мензак) надіслав у патріархію позитивну характеристику на ігумена Феодосія, в якій висловив думку про те, що цей священник є «достойним кандидатом у єпископи». Вже тоді патріарх Олексій планував висвятити о. Дикуну на єпископа Костромського. На заваді цим планам став відгук волинського уповноваженого, який назвав ігумена Феодосія «фанатиком, якого не можна допускати у єпископи» [283, с. 433–435]. А. Федулов вважав, що о. Феодосій шкідливо впливає на семінаристів і «під час проведення прийому учнів у семінарію ухиляється від прийняття та проведення у життя наших рекомендацій», тому «було б доцільно поки утриматися від висунення його кандидатури» [184, арк. 25–26]. У 1967 р. Феодосій (Дикун) таки став єпископом Переяслав-Хмельницьким, побувши перед цим ректором Одеської семінарії [263].

При прийнятті рішень про доцільність висунення викладачів ВДС на відповідальну церковну роботу владою, вочевидь, враховувався ступінь їх неформальної співпраці з відповідними органами. Зав'язувати тісні контакти із

лояльними викладачами, впливаючи через них на функціонування семінарії, уповноваженому рекомендувалося Радою у 1954 р. [174, арк. 45–45]. Вербуванням викладачів займалися й органи безпеки, які прагнули через таких осіб виявляти вороже налаштованих до існуючого ладу осіб. Однак треба зауважити, що згода на таку співпрацю отримувалася переважно методом шантажу викладачів, котрі були запідозрені у націоналізмі. Такі таємні агенти не приносили практичної користі органам безпеки, тому й надалі переслідувалися як нелояльні елементи. Завербованими виявилися обоє репресованих викладачів ВДС – свящ. І. Брук та Є. Богуславський, котрі не надавали співробітникам МДБ необхідної інформації про діяльність духовенства, що стало однією з підстав припинення їх агентурної розробки та подальшого арешту [65, арк. 177; 66, арк. 169]. Конфідентом органів безпеки був і ректор ВДС прот. М. Тучемський [40, с. 251], що також не допомогло йому втриматися на своїй посаді.

Посада ректора семінарії в РПЦ часто ставала своєрідним містком до архієрейства, якщо її займали ченці. Оскільки Волинсько-Ровенська єпархія у 1962 р. потребувала заміни архієрея, то у патріархії вирішили призначити на неї о. Мефодія (Мензака), який був добре ознайомлений із місцевим церковним життям, перебуваючи ректором ВДС. За його протекцією прот. Петро Влодек став ректором ВДС [150, арк. 80], пробувши на посаді до закриття семінарії у 1964 р.

Таким чином, у ВДС за дев'ятнадцять років її функціонування було три ректори, не рахуючи прот. О. Соколовського, який нетривалий час виконував ректорські обов'язки. За цей же період семінарія мала п'ять інспекторів. Першим із них став благочинний Луцького р-ну прот. Василь Осташевський [99, арк. 239], який у 1950 р. перевівся у Львівську єпархію, у зв'язку з чим залишив викладацьку роботу. Замінив його теж місцевий священнослужитель прот. Леонід Малюжкевич, попереднім місцем служіння якого була парафія у м. Ровно [111, арк. 1]. У 1953 р., коли Навчальний комітет РПЦ уже повністю став вирішувати кадрові питання у духовних

семінаріях, інспектором ВДС вперше призначили священика, який до цього не служив у Волинській єпархії, випускника ЛДА ігумена Філагрія (Камінського) [114, арк. 28]. У 1955 р., після його звільнення із ВДС, тимчасово виконувачем обов'язків інспектора став прот. Михайло Варжанський [120, арк. 47]. Змінив його на цій посаді у квітні 1957 р. священик Петро Влодек [126, арк. 33]. Після призначення його ректором ВДС інспектором став прот. Дем'ян Ясенчук [150, арк. 78], який залишався на посаді до закриття навчального закладу. Інспектор вважався заступником ректора з виховної роботи, однак у ВДС його обов'язки були ширшими [290].

Достатньо часто у семінарії змінювався секретар правління, обов'язки якого полягали у веденні діловодства навчального закладу [9]. Першим секретарем ще у 1945 р. був призначений прот. Василь Осташевський, через рік його змінив прот. Михайло Варжанський [99, арк. 238]. Секретарем семінарії ставали також прот. Микола Сагайдаковський [120, арк. 52], прот. Дем'ян Ясенчук та ієромонах Феодосій (Дикун) [147, арк. 69]. Якийсь час документацію семінарії вели особи, котрі не були членами педагогічного колективу: Іраїда Лупикіна, прот. Аркадій Білоцерківський та Федір Бутський.

Молодим і переважно неодруженим викладачам доручали виконувати функції помічників інспектора у ВДС. Частина їх обов'язків брали на себе класні керівники. Їх призначали як із досвідчених священнослужителів, так і з молодих випускників духовної академії за рішенням педагогічної ради. Оскільки на інспектора, його помічників і класних керівників була покладена виховна робота у семінарії, на них припадала більша половина позаурочних лекцій.

Специфіка викладання у духовних семінаріях передбачала певний універсалізм – кожен випускник духовної академії мав бути готовим читати лекції з будь-якого предмету, передбаченого програмою семінарії. Тим викладачам, які не мали необхідної освіти, з кінця 1940-х рр. церковне керівництво поступово стало забороняти викладати більшість предметів.

Зокрема, прот. М. Варжанський, який здобув вищу філологічну освіту ще у 1910-х рр., спершу викладав Старий Завіт та церковну історію, але Навчальний комітет РПЦ вказав на відсутність у нього відповідної підготовки [105, арк. 65], а тому надалі о. Михайло став незамінним викладачем філологічних предметів у семінарії – церковнослов'янської, російської та німецької мов. Натомість світські предмети могли викладати священники і без спеціальної освіти. Так, російської мови навчали протоієреї В. Осташевський, М. Варжанський, О. Соколовський. Останній також читав конституцію СРСР та психологію.

Священнослужителі, котрі працювали у семінарії, часто не мали парафії [192, арк. 46]. Без парафій залишалися ті молоді викладачі, які прийняли священний сан після призначення на педагогічну роботу, а також ті, хто прибув у Луцьк у духовному сані. У 1960-х рр. у ВДС було лише два священники, які мали практику парафіяльного служіння – прот. Дем'ян Ясенчук та ігумен Феодосій (Дикун). Саме таким особам, зважаючи на їх досвід, доручали викладати курс практичного керівництва для пастирів [150, арк. 80].

Причиною того, що викладачі семінарії не отримували парафії, була їх достатньо велика зайнятість у семінарії, що оплачувалася належним чином. У недільні та святкові дні ці священники служили у кафедральному Свято-Троїцькому соборі, де й часто проповідували (тексти проповідей попередньо подавалися архієрею для затвердження [305]).

Хоча у семінарії було тільки два навчальні роки (1949/1950 і 1956/1957), коли не відбувалися якісь зміни у складі викладачів, можна вважати, що колектив педагогів був досить сталим. Кількісний його склад коливався від восьми (1945 р.) до п'ятнадцяти (1959 р.) осіб. Найдовше у ВДС працював прот. Дем'ян Ясенчук – 18 років.

Загалом протягом 1945–1964 рр., за нашими підрахунками, у ВДС викладало 36 осіб. Тільки восьмеро з них до початку свого викладання у ВДС жодним чином не були пов'язані із Волинню. Четверо із цих восьми

народилися в Україні, ще троє походили з Росії, а один – з Естонії. Деякі викладачі ВДС, які до роботи у семінарії звершували пастирську діяльність на Волині, народилися і розпочали священницьке служіння в інших регіонах [98, арк. 10; 236, с. 79; 288; 422, с. 933].

Четверо з викладачів ВДС у майбутньому стали архієреями: митрополитом Полтавським і Кременчуцьким – Феодосій (Митрофан Дикун), архієпископом Віленським і Литовським – Антоній (Михайло Варжанський), архієпископом Краснодарським і Кубанським – Гермоген (Григорій Орехов) та архієпископом Кіровоградським і Олександрійським – Василій (Всеволод Васильцев) [35; 49; 261; 263].

Після закриття ВДС деякі викладачі залишили Волинську єпархію [321]. Єдиним, хто отримав можливість продовжити викладацьку роботу, став ігумен Феодосій (Дикун), призначений викладачем, а згодом й ректором Одеської духовної семінарії.

Ті викладачі розформованої ВДС, які залишилися на Волині, й надалі служили Церкві. Ректор прот. Петро Влодек був призначений у Свято-Троїцький кафедральний собор, згодом проводив пастирське служіння у Німеччині та Канаді. Йому після проголошення Незалежності України довелося відновлювати духовні семінарії у Києві та Луцьку [2]. Парафії на Волині отримали останній інспектор ВДС прот. Дем'ян Ясенчук [421], свящ. Олексій Вислоцький [44] та рукопокладені пізніше у священний сан В. Негода [317] й І. Колобов [318]. С. Патій священний сан не приймав, але залишився працювати при Волинсько-Ровенському єпархіальному управлінні [277]. Окрім П. Влодека, у відновленій у 1990 р. ВДС стали викладати ще В. Негода [4] та С. Патій.

Таким чином, якщо у перші роки існування ВДС її викладацький склад формувався винятково за рахунок місцевих священнослужителів, то починаючи із 1952 р. Навчальний комітет РПЦ почав направляти на Волинь випускників духовних академій, які поступово витіснили з роботи тих, хто не здобув вищої богословської освіти. Кадрові питання у ВДС контролювали й

місцеві органи влади. Майже усі викладачі, які були волинянами за походженням, не уникнули звинувачень у націоналізмі чи релігійному фанатизмі, а двох було репресовано. Троє стояли біля витоків відновленої у 1990 р. семінарії у Луцьку.

3.3. Колектив семінаристів

Про потребу відкриття у Луцьку богословсько-пастирських курсів свідчила не тільки велика кількість діючих у Волинсько-Ровенській єпархії парафій, але й склад слухачів за територіальним походженням. Майже усі вони були мешканцями Волинської і Ровенської областей [158, арк. 70]. Єдиним слухачем ЛБПК, який у 1945 р. прибув з-поза меж єпархії, став Семен Лісничук із Тернопільської області. У 1946 р. до ВДС надійшло лише три заяви від абітурієнтів із Тернопільської і дві з Житомирської областей, а решта були із Волині та Ровенщини [96, арк. 145].

У березні 1946 р. у Львові відбувся церковний собор, який за вказівкою влади ліквідував УГКЦ. Колишні вірні цієї Церкви також почали вступати на навчання до ВДС. Уже у 1947 р. до семінарії прийняли Василя Василюка зі Львівської єпархії [95, арк. 86]. У 1950 р. документи у ВДС подали по одному мешканцю Дрогобицької і Львівської областей та двоє зі Станіславської області [108, арк. 47].

Надалі галичани та закарпатці стали приїздити у Луцьк щораз більше. У 1952 р. у ВДС вступило четверо мешканців Закарпатської області. Двоє із них прибули з місцевого Ізівського Свято-Миколаївського монастиря: ієродиякон Сергій (Цьока) та ієродиякон Костянтин (Цяпець). Можна зауважити, що тільки декілька осіб із майже трьохсот випускників ВДС на рік вступу були чи згодом стали ченцями, але більшість із них походила із Закарпаття, де у 1950-х рр. ще зберігалось чимало чернечих осередків, що мали значний вплив на місцевих мешканців.

У 1953 р. загальна кількість усіх вихованців – вихідців із Галичини та Закарпаття доходила до 30 % [172, арк. 206]. У 1955 р. у ВДС навчалось

33 уродженці Львівсько-Тернопільської єпархії, а всього із усіх областей, де раніше переважали греко-католики, було 65 осіб [121, арк. 46]. У другій половині 1950-х рр. вихідці із цих єпархій почали кількісно переважати у ВДС. У 1956 р. у навчальному закладі 60 % семінаристів були колишніми уніатами [129, арк. 106]. У 1959 р. ВДС мала 46 абітурієнтів із Львівсько-Тернопільської єпархії, з яких прийнято було 22 [137, арк. 122]. У той рік в семінарії навчалось тільки 28 вихідців із Волинсько-Ровенської єпархії, а із Львівсько-Тернопільської – 60 осіб [142, арк. 44].

Тільки у першому навчальному році волинян у навчальному закладі було більше, як ровенчан, які домінували у семінарії в перше десятиліття її функціонування. Так, у 1946 р. було подано 46 заяв від абітурієнтів із Ровенської області і тільки 11 – із Волинської. Того року у ВДС навчалось тридцять мешканців Ровенської області і п'ятнадцять – Волинської [132, арк. 207]. У 1953 р. у ВДС вперше не було прийнято жодного волинянина [99, арк. 54]. Протягом 1950–1954 рр. у ВДС подало заяви про вступ 110 вихідців із Ровенської області [189, арк. 227].

Підвищена релігійність ровенської молоді турбувала волинського уповноваженого, який заявляв: «Та обставина, що з Ровенської області продовжує надходити значна кількість заяв про прийом у семінарію (у 1951 р. – 17, у 1952 р. – 14 заяв) і що серед тих, хто подав заяви, є значна кількість учнівської молоді у віці до 18 років і навіть один учитель, говорить про те, що у деяких школах Ровенської області не на необхідній висоті ще виховна робота серед учнів. У зв'язку з цим я послав Уповноваженому Ради по Ровенській обл. тов. Дубовику П. П. списки осіб, які подали заяви для вступу у духовну семінарію з Ровенської області до відома та відповідного реагування» [171, арк. 167].

Можна стверджувати, що незважаючи на спроби адміністрації семінарії русифікувати навчальний заклад, він завжди залишався українським завдяки складу його вихованців. Ректор неодноразово скаржився, що семінаристи, а особливо галичани та закарпатці, погано володіють російською мовою.

Загалом, майже усі учні ВДС були українцями за національністю, крім кількох росіян та одного молдаванина.

Примітно, що у ВДС кількісно не переважали діти священно-церковнослужителів, як це традиційно бувало у дореволюційних семінаріях. У 1948/49 навчальному році, наприклад, їх навчалося 11 із 60 осіб (18 %) [107, арк. 5], у 1957/58 – 25 із 148 (майже 17 %) [133, арк. 29], у 1961/62 навчальному році – 5 із 51 (майже 10 %) [301, арк. 24]. Вихідці із духовного стану перестали домінувати і серед наявного у єпархії духовенства. У середині ХХ ст. тільки третина священників походила із сімей священно-церковнослужителів [354, с. 280]. У 1956 р. уповноважений у Ровенській області П. Дубовик зазначив, що діти місцевих священників рідко вступають у семінарію, надаючи перевагу навчанню на лікарів, учителів чи інженерів [190, арк. 102]. Вихідці із духовного стану, вочевидь, вважали священство не престижним й не хотіли йти шляхом своїх батьків, котрих переслідували за релігійні переконання. Ще менший відсоток вихованців ВДС складали діти робітників чи службовців. Основна ж частина семінаристів походила із селян.

Багато осіб вступали у семінарію не одразу після школи, а встигнувши уже здобути якусь професію і певний час попрацювати. У 1953 р., наприклад, серед 56-ти абітурієнтів 24 мали трудовий стаж [172, арк. 132]. На початок 1957/58 навчального року у ВДС навчалося 35 колишніх робітників, 29 службовців, 12 колгоспників, 10 церковнослужителів, що складало 58 % від усього наявного числа учнів. На той час тільки 34 семінаристи (22 %) перед вступом у семінарію були утриманцями, 19 осіб (12 %) демобілізувалися з армії, 7 (4,5 %) були учнями і ще двоє – монастирськими послушниками [133, арк. 33].

Освітній рівень вихованців семінарії у перші роки залишався невисоким. У 1945 р., наприклад, із сорока прийнятих на пастирські курси п'ять класів закінчило 5 осіб, шість класів – 14, сім класів – 15, вісім-десять класів – 6 осіб [96, арк. 28–30]. У затвердженому наприкінці 1944 р. Священним Синодом

РПЦ «Положенні про богословсько-пастирські курси» вказувалося, що на курси можуть бути зарахованими особи, які закінчили загальноосвітню школу не нижче неповної середньої, тобто семирічку. Однак, майже половина прийнятих на ЛБПК цьому критерію не відповідала, як і протягом кількох наступних років, що дало привід уповноваженому стверджувати: «Загальноосвітній рівень учнів не дає підстав вважати Луцьку семінарію справжньою семінарією» [168, арк. 64–65].

Ректор семінарії прот. М. Тучемський не приховував, що у ВДС допускали відступ від правил та приймали «здібних і добре підготованих кандидатів, які не мали свідоцтва про закінчення семи класів, але володіли домашньою підготовкою в об'ємі не нижче семи класів» [108, арк. 45]. Якщо перші вступні кампанії засвідчували досить невисокий загальний розвиток семінаристів, то вже у 1948 р., оцінюючи абітурієнтів, ректор зауважив, що «рівень їх пізнання та ступінь розвитку значно більший, як у минулі роки» [104, арк. 86].

Примітною видається ще одна із тогочасних характеристик абітурієнтів, складених уповноваженим: «Кандидати, які склали вступні іспити на початку 1949/50 навчального року, виявили суттєву підготовку з церковних предметів. Але їх політичний кругозір, наскільки можна судити про нього з відповідей із Конституції СРСР і з безпосереднього спостереження за тими, хто вступив у семінарію, загалом низький» [106, арк. 63]. Отже, ті, хто хотів учитися у ВДС, свідомо готувалися до вступу, але звертали увагу тільки на те, що стосується релігії.

На початок 1955/56 навчального року у ВДС навчалося 24 учні, які мали повну середню освіту, але найбільше було тих, які закінчили семирічку – 74 особи [121, арк. 27–31]. Наступного року вперше серед першокурсників ВДС стали переважати випускники десятирічної школи [133, арк. 20]. На цей час уже всі семінаристи відповідали вимогам допустимої шкільної освіти.

Правилами вступу до семінарії було встановлено 18-річний мінімальний вік [303]. Верхня вікова межа для абітурієнтів спершу визначена не була. У

1945 р. двоє слухачів богословсько-пастирських курсів мали понад 40 років [95, арк. 179, 239]. Згодом Навчальним комітетом РПЦ не було дозволено приймати у семінарію осіб старших за 40 років [108, арк. 41]; ще за якийсь час цю вікову межу знижено до 35 років.

Треба наголосити, що навчання в семінарії не звільняло від військової служби і не було причиною її відстрочки. Тому уповноважений М. Діденко висловив несправедливе припущення, що бажання уникнути військової служби є головною причиною вступу у семінарію для багатьох осіб [163, арк. 151]. Восени 1947 р. в армію було вперше було призвано вихованця ВДС [150, арк. 100]. На початку 1950 р. військкомат вручив повідомлення про військовий призов дев'ятнадцятьом учням ВДС, у тому числі і двом четвертокурсникам [168, арк. 7]. Не звільняла від служби в армії й дияконська хіротонія, звершена над семінаристами [69; 202; 320].

Протягом 1954–1956 рр. в армію було призвано 25 вихованців ВДС. У наступні 1956–1957 рр. вісімнадцять із них після демобілізації повернулися до навчання у семінарії, хоча обласні воєнкомати робили все можливе для того, щоб у військових частинах «перевиховували» колишніх семінаристів, відбиваючи у них бажання до духовної освіти [60, с. 302]. Загалом же за весь час, за нашими підрахунками, у збройні сили було призвано майже сімдесят семінаристів, 33 із яких згодом повернулися до навчання у ВДС, а ще декілька продовжили здобувати освіту в інших семінаріях.

Через те, що у 1949/50 навчальному році було відраховано багато семінаристів з різних причин, адміністрація навчального закладу вирішила надалі надавати перевагу при зарахуванні «особам старшого віку, які повністю визначилися у релігійно-моральному плані; тим, які відбули армійську службу та перебувають у сані диякона» [109, арк. 35]. Однак від патріарха Олексія єпископ Панкратій отримав усну вказівку не керуватися цим критерієм [171, арк. 4]. У липні 1959 р. Навчальний комітет РПЦ, очевидно, під тиском влади заборонив приймати у духовні семінарії осіб, які

не відбули строкову службу у збройних силах або не були звільнені від неї [136, арк. 82].

Загальна кількість вихованців семінарії у різні роки значно коливалася. У 1940-х та на початку 1950-х рр. ВДС мала порівняно небагато учнів, хоча в інших семінаріях їх було ще менше. Наприклад, наприкінці 1946/47 навчального року у Луцьку навчалося 45 семінаристів, в Одесі – 40 [368], у Саратові на початку 1947/48 навчального року – 15 осіб [232, с. 29]. У трьох українських духовних семінаріях у 1952/53 навчальному році нараховувалося 193 семінаристи, з яких у ВДС – 53 особи [398, арк. 394].

Із 1953 р., коли значно зросло фінансування ВДС і зміцнилася її матеріально-технічна база, різко зменшився відсоток відрахувань із навчального закладу за власним бажанням. Підраховано, що до середини 1950-х рр. радянські семінарії закінчувало менше половини осіб, які вступали у них [401, арк. 291], але поступово цей показник зростав. У той же час невпинно збільшувалася кількість абітурієнтів, що було пов'язано з напливом абітурієнтів із Галичини та Закарпаття. Якщо у 1949 р. на вступні іспити прибула 31 особа [106, арк. 63], у 1950 р. – 24 [111, арк. 4], то вже у 1953 р. – 49 [172, арк. 155], у 1954 р. – 55 осіб [117, арк. 54]. Влітку 1955 р. надійшли заяви від 133 осіб, з яких було прийнято 72 [121, арк. 6]. Рекордним став 1956 р., коли бажання вступити у ВДС виявили 178 осіб, з яких до іспитів допущено 110 [124, арк. 6]. У той рік в усі семінарії СРСР було подано 765 заяв [16, с. 202], що на 28,1 % більше, як у 1955 р. [14, с. 268].

Позитивною була й загальна динаміка випускників духовних семінарій, які діяли в УРСР. Якщо до 1958 р. три семінарії закінчило всього 300 осіб, то тільки у 1957/1958 навчальному році – 86 осіб (Волинську – 37, Одеську – 28 і Київську – 21) [399, арк. 40]. За підрахунками В. Войналовича, у 1957/1958 навчальному році у цих семінаріях навчалося 418 осіб, а наступного року – 413 осіб [58, с. 276]. У ці роки чи не вперше за тривалий час збільшилася загальна кількість зареєстрованого в СРСР духовенства, однак середню і вищу богословську освіту у повоєнних академіях та

семінаріях на 1957 р. здобуло не більше 6–7 % усіх священнослужителів країни [21, с. 51].

Тенденції до зменшення кількості вступників у семінарії, що проявилися у наступні роки, стали наслідком адміністративного тиску на абітурієнтів. Надалі такий тиск тільки посилювався, що привело до зриву вступних кампаній у 1960-х рр. В останньому 1963/64 навчальному році у ВДС навчалось тільки дев'ять семінаристів.

Немало осіб вступали у ВДС одруженими. Так, у грудні 1947 р. 17 із 74 семінаристів уже мали власну сім'ю [104, арк. 3–13]. Шістнадцять одружених осіб навчалось у ВДС восени 1954 р. [119, арк. 106–108], а у вересні 1958 р. таких нараховувалося 22 особи [132, арк. 206]. При цьому дехто був уже багатодітним [141, арк. 32; 138, арк. 65]. Здобували богословську освіту у ВДС і вдівці [119, арк. 29, 108; 115, арк. 59, 62].

У ВДС без обмежень приймали дияконів, а священників зараховувати на навчання відмовлялися, вважаючи, що семінарія «має своєю найближчою метою підготовку майбутніх священників, а не поповнення освіти особами в ієрейському сані» [104, 49–50; 106, арк. 60].

Призначення на парафію, навіть псаломщиком, означало відрахування із семінарії [96, арк. 177; 117, арк. 62, 81]. Окремі вихованці не повідомляли керівництво семінарії про намір прийняти священний сан і писали заяви про відрахування за сімейними обставинами.

Волинський єпископ рукопокладав у священний сан учнів семінарії, але на парафії їх не посилав. Такі особи продовжували навчання у ВДС, а богослужіння звершували у Свято-Троїцькому соборі. При цьому, саме керівництво семінарії вирішувало, чи гідний вихованець хіротонії [7].

Якщо до певного часу єпископ міг на власний розсуд рукопокладати і посилати на парафію випускника ВДС, який погоджувався залишитися у єпархії, то згодом Навчальний комітет РПЦ самостійно розподіляв випускників семінарій для проходження пастирського служіння. Це мотивувалося тим, що священники отримали освіту за рахунок патріархії і тому

зобов'язані служити там, де виникала гостра потреба у священицьких кадрах. На той час подібним чином поступали із випускниками світських середніх і вищих навчальних закладів. До прикладу, у 1959 р. декілька випускників ВДС були призначені у Новгородську і Калінінську єпархії [137, арк. 164]. У 1960 р. географія подібних направлень була досить широкою: Іжевська, Іркутська, Полтавська, Тульська, Уфимська єпархії [141, арк. 98].

Загалом більшість випускників ВДС проходили своє священицьке служіння у тих областях, звідки вони прибули на навчання. Незважаючи на те, що парафії Львівської й Тернопільської областей на той час були об'єднані в одну єпархію, вихідці з цих областей, які закінчували ВДС, переважно отримували призначення у ту частину єпархії, з якої вони походили. Серед уродженців Волинської і Ровенської областей це спостерігалось менше [322; 416].

Не зважаючи на те, що багато семінаристів не мали повної середньої освіти, у семінарії чимало з них добивалися значних успіхів у навчанні. Загалом, за нашими підрахунками, за сімнадцять випусків ВДС перший розряд отримало 109 семінаристів, тобто 37 % випускників закінчили ВДС на «відмінно». Багато таких відмінників продовжили навчання у Московській чи Ленінградській духовній академії. Загалом близько півсотні випускників ВДС здобули вищу богословську освіту, але не всі вони отримали науковий ступінь кандидата богослов'я.

Деякі випускники ВДС стали відомими священнослужителями у багатьох регіонах СРСР та закордоном. Вони були архімандритами, виконували обов'язки секретарів єпархій чи благочинних, двоє отримали архієрейську хіротонію: Василій (Всеволод Васильцев) був архієпископом Кіровоградським і Олександрійським [285], Никанор (Микола Юхимюк) – архієпископом Кам'янець-Подільським і Городоцьким [261]. Той факт, що лише двоє випускників ВДС стали архієреями (а ними можуть бути тільки монахи), пояснюється тим, що на відміну від семінарій, наприклад, у Москві чи Одесі, ВДС діяла не при монастирі, а тому її вихованці не мали

можливості близько познайомитися з традиціями чернецтва і перейнятися ними.

Всього ж протягом дев'ятнадцяти років функціонування ВДС її закінчило 293 особи, а ще 212 із різних причин були відраховані із семінарії, не закінчивши повного курсу навчання. Декілька десятків із них згодом теж стали священиками у різних єпархіях СРСР.

На час закриття ВДС у 1964 р. із числа її випускників у Волинській області на церковній роботі перебувало 34 особи – 31 священик і 3 диякони [153, арк. 86]. У 1969 р. у Волинській єпархії звершувало служіння 65 священиків, які закінчили ВДС або навчалися у ній [156, арк. 4–42], тобто менше чверті усіх випускників. Всі інші служили за межами єпархії.

Надалі вихідці із західних областей України, зокрема, з Волинсько-Ровенської єпархії, здобували освіту у церковних навчальних закладах Москви, Ленінграда та Одеси. Наприклад, у 1967 р. в семінаріях й академіях Москви та Ленінграда навчалось дванадцять осіб із Ровенської області [194, арк. 177–178].

Семінаристи, як і викладачі, також не користувалися довірою радянської влади. Незабаром після відкриття навчального закладу уповноважений зрозумів, що у формуванні радянського духовенства не слід сподіватися на вихідців із Західної України. Ненадійними вважалися навіть і ті семінаристи, які воювали у Червоній армії під час Другої світової війни. Загалом, у 1940-х рр. у ВДС вступило не менше десяти учасників бойових дій, один із яких був офіцером [162, арк. 149–151].

Звинувачення у націоналістичних настроях падали на усіх семінаристів: «Із особистого спостереження я переконався, – писав уповноважений, – що більшість із них обізнані з елементами польської історії та літератури, знають деяких історичних осіб і письменників, знають українсько-німецьких націоналістів, говорять порівняно непогано польською та українською мовами, а ось російську мову, літературу та українських радянських письменників не читали та не знають. Про історію СРСР мають уявлення

глибоко хибні, контрреволюційні. Так, наприклад, значна частина з них має погляд такий, що Україна як країна і українська нація існує з давніх часів, що російська держава і російська нація зобов'язана українцям своїм походженням і своєю державністю» [159, арк. 35]. Отже, у 1940-х рр. більшість вихованців ВДС мали досить високу національну самосвідомість, що, звичайно, не могло подобатися представникам тогочасного політичного режиму.

Не зважаючи на те, що на початку функціонування церковного навчального закладу у Луцьку перед владою не стояло завдання його загальної дискредитації, дуже швидко стало помітним зневажливе ставлення уповноваженого до учнів семінарії, переважну більшість із яких М. Діденко називав вороже налаштованими до нової влади [159, арк. 35–37].

Однією з причин такої ворожості уповноважений вважав соціальне походження семінаристів. На його недовіру найбільше заслуговували сини священнослужителів, але у ВДС їх було порівняно небагато. Семінарія наповнювалася, головним чином, за рахунок селянських дітей, тому М. Діденко, намагаючись пояснити причини їх вступу, використовував усталений радянський поділ селянства на куркулів, середняків та бідноту. Більшість абітурієнтів 1945 р. М. Діденко зараховував до вихідців із куркульських сімей [23, с. 60; 159, арк. 2]. Вочевидь, він мав на меті показати, що навчатися у навчальних закладах Церкви мають бажання майже винятково традиційні класові вороги радянської держави – служителі культу та куркулі. Однак вивчення анкет абітурієнтів ВДС, у яких певний час вказувалися відомості про кількість землі у власності родини, дає змогу стверджувати, що більшість вступників ніяк не можна було назвати заможними. Родини переважної частини вихідців із села до часу колективізації обробляли по 3–5 га землі, і тільки у деяких було по 10–16 га.

Проведення колективізації сільського господарства на Волині дало підстави уповноваженому сподіватися, що колгоспники у семінарію не підуть, через що вона припинить свою діяльність [168, арк. 64–65]. Однак у

1951 р. у семінарію виявило бажання вступити 24 колгоспники [171, арк. 6], а через декілька років саме сини колгоспників Західної України зробили ВДС однією з найбільших духовних семінарій в СРСР.

У вступних анкетах повоєнні абітурієнти ВДС мушили повідомляти й про своє перебування на окупованій території. Такий епізод у біографії мали практично усі викладачі та вступники семінарії, що викликало додаткову підозру до навчального закладу [158, арк. 80 «а»]. На думку М. Діденка, перебування під окупацією наклало відбиток на свідомість семінаристів і вплинуло на їх вступ у ВДС [105, арк. 116; 159, арк. 2].

На першому етапі функціонування ВДС влада, хоча й виявляла невдоволення складом семінаристів, майже не втручалася у процес набору. Так, були допущені до навчання ті абітурієнти ЛБПК, які при уповноваженому М. Діденку вихваляли С. Петлюру, згадували про тризуб та заявляли про древність української нації. Можливо, уповноважений Ради припускав, що подібні відповіді на вступних іспитах були тільки наслідком відсутності радянського виховання і за час навчання переконання таких осіб вдасться змінити. Чи не єдиний зафіксований тоді приклад прямого втручання уповноваженого у зарахування абітурієнтів стосувався племінника архієпископа Дніпропетровського УАПЦ Геннадія (Шиприкевича), котрий виїхав вслід за відступом німецької армії на Захід. У 1946 р. керівництво ВДС прислухалося до поради уповноваженого не брати на навчання І. Шиприкевича [167, арк. 64], але вже у 1947 р. він, не зважаючи на невдоволення М. Діденка [162, арк. 151], був прийнятий одразу на другий курс.

Значно помітніше втручання влади до відрахувань із семінарії у ході навчання, але не можна не визнати, що більшість відрахувань із політичних мотивів не були пов'язані з кримінальною відповідальністю. Такий випадок у ВДС стався тільки у січні 1949 р., коли за підозрою участі в націоналістичному русі був заарештований вихованець третього курсу П. Ковальчук [104, арк. 11], якого незабаром засудили на десять років

[64, арк. 43; 330, с. 379]. Інші відрахування виглядають спробою керівництва семінарії дистанціюватися від осіб, які владою вважалися неблагонадійними. Особливо прикрими слід вважати відрахування у першій половині 1947/48 навчального року В. Горкуна, Є. Мельничука та Я. Сенюка як синів репресованих бандерівців. Через звинувачення у зв'язках із націоналістичним підпіллям у грудні 1948 р. був відрахований А. Хілуха [166, арк. 26]. У протоколах педрад, де йшлося про ці відрахування, а також у пізніших звітах про зміни у чисельному складі семінаристів жодним чином не вказувалася справжня причина [28, с. 177; 104, арк. 105, 147; 150, арк. 98]. Тільки уповноважений у своїх звітах Раді писав про неї [105, арк. 162].

Навесні 1951 р. з формулюванням «за порушення дисципліни» були відраховані В. Вдодович та Б. Марко. Перший із них під час лекції з історії Руської Церкви заявив, що в СРСР Церква так само переслідується, як і під час Берестейської унії. Уповноваженому Ради було відомо, що подібні розмови він вів і серед своїх товаришів по навчанню у позалекційний час. Б. Марка теж звинуватили в антирадянських настроях і не допустили до випускних іспитів [169, арк. 84].

Жодних документів, які б допомогли з'ясувати міру впливу влади на такі відрахування із ВДС, віднайти не вдалося, але помітно, що керівництво семінарії не захотіло відстоювати цих осіб. Це може свідчити про готовність готувати священників, угодних тогочасному політичному режимові. Не можна оминути й того, що про розмови, які велися у стінах ВДС, дізнавалася влада; отже серед вихованців були особи, котрих органи безпеки схилили до співпраці.

З плином часу перевірка лояльності семінаристів до режиму не припинялася. Секретар Волинського обкому КПУ І. Грушецький писав, що із 182 осіб, які подавали документи на вступ у ВДС у 1956 р., понад сто – «активні учасники банд ОУН, бандпосібники, службовці німецьких каральних органів». У наступні роки, за словами цього ж партійного функціонера, такі особи теж «намагалися пролізти в семінарію». Більшість із

них, визнавав І. Грушецький, під різними приводами в семінарію допущені не були, але «багатьом із тих, хто має націоналістичні і антирадянські погляди» все ж вдалося вступити у ВДС. Більшість випускників семінарії і учнів, які навчалися у ній у 1960 р., секретар обкому зараховував до «політично ворожій категорії людей» [400, арк. 297].

У другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. прізвища низки семінаристів, підозрюваних у націоналістичному русі, були озвучені у пресі. У листуванні різних органів влади теж неодноразово йшлося про таких осіб. У підсумку, фактично усі вони були відраховані із ВДС. Наприклад, вихованці М. Гуцал, В. Квасниця, В. Савчук та В. Шанайда, за словами І. Грушецького, «проводили підривну діяльність і агітацію проти політики Партії і Радянського уряду серед своїх однокашників» [82, арк. 18]. Зокрема, В. Савчук на лекціях із історії РПЦ заявив, що об'єднання України з Росією – зрадництво, Богдан Хмельницький був зрадником, підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату – неправильне, а українська Церква має бути, щонайменше, автономною [178, арк. 186]. Під тиском з боку адміністрації ВДС два семінаристи подали заяви на відрахування через стан здоров'я, а ще один не повернувся на навчання з канікул.

Декілька десятків вихованців ВДС були звинувачені у націоналістичній діяльності на сторінках преси та у фейлетонах співробітника редакції «Радянської Волині» В. Симковича, виданих у збірці «Духовні отці та їх вихованці». Переважна більшість фігурантів цих публікацій були змушені забрати документи із семінарії. Як і у попередні роки, адміністрація семінарії, крім одного випадку [136, арк. 96], прагнула не афішувати істинні причини відрахування, що дало змогу окремим особам пізніше рукопокластися у священика.

Деякі семінаристи, які через звинувачення у націоналізмі були змушені залишити ВДС, пробували продовжити навчання в інших семінаріях. Це вдалося, зокрема, Н. Рашкевичу, якого уповноважений називав членом дивізії СС «Галичина» [177, арк. 1]. Спроби С. Гриньківа, котрий забрав документи

з ВДС після викривальної публікації у «Радянській Волині», перевести в Ленінградську семінарію виявилися невдалими [146, арк. 43–44]. Обоє згодом зуміли стати священнослужителями. Прийняв духовний сан і М. Сас-Жураківський, відрахований із ВДС у травні 1958 р. Його батько відбував покарання за те, що воював у складі німецької армії, а сам він, уже перебуваючи священником, був засуджений за відмову отримати радянський паспорт [46, с. 10].

Частині семінаристів, звинувачених у приналежності до націоналістичного руху, вдалося закінчити ВДС та уникнути переслідувань у майбутньому. Серед них, наприклад, М. Павко, який у лютому 1953 р. був затриманий як зв'язковий УПА, але через дев'ять місяців відпущений на свободу через недоведеність його вини [259]. Деякі особи задля здійснення мрії стати священником мусили йти на компроміс зі своєю совістю. Відомо, що у 1956 р. серед абітурієнтів ВДС органи безпеки виявили 23 особи, на які мали «серйозні компрометуючі матеріали». Через «оперативні позиції серед адміністрації семінарії» вони не були допущені до екзаменів «під благовидними причинами», а троє першокурсників тоді ж стали інформаторами органів безпеки [40].

Причинами для недопущення до навчання у ВДС могли стати й інші обставини, наприклад, наявність вищої освіти [172, арк. 70]. Так, у 1957 р. вступити у ВДС хотіли студенти Львівського ветеринарного та Чернівецького педагогічного інститутів [127, арк. 163], а у 1959 р. – випускник історичного факультету Львівського держуніверситету [137, арк. 104]. На цих осіб уповноважений звернув особливу увагу, і на екзамени вони не прибули.

Ще однією перешкодою для навчання у семінарії могло стати й попереднє місце роботи абітурієнта. Наприклад, влітку 1957 р. органи радянської влади вжили заходи для недопущення до вступу у ВДС О. Вольвачу із Запорізької обл., який перед цим працював на засекреченому військовому об'єкті [127, арк. 196].

Виштовхуючи із семінарії небажаних людей, влада розраховувала, що із тих, хто залишиться, будуть підготовані слухняні режиму священицькі кадри. Однак основна маса випускників ВДС не змінювала своїх переконань і підкорялася системі тільки з примусу. Це підтверджує, зокрема, той факт, що абсолютна більшість випускників ВДС, які були вихідцями зі Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей, прослуживши у Православній Церкві по декілька десятків років, на зламі 1980-х – 1990-х рр. покинули її та повернулися у відроджену УГКЦ, у якій перебували до її ліквідації [347]. Інша частина місцевого духовенства, яка здобувала богословську освіту у ВДС, перейшла в УПЦ КП чи УАПЦ і лише поодинокі священнослужителі залишилися у Московському патріархаті. Хоча ті вихідці із Галичини та Прикарпаття, які після навчання у ВДС звершували своє пастирське служіння в інших регіонах, юрисдикційної приналежності переважно не змінювали. Вплив навколишнього соціуму виявився значнішим, ніж чотирирічне перебування в стінах ВДС у молоді роки.

Таким чином, за дев'ятнадцять років свого функціонування ВДС прийняла на навчання близько півтисячі осіб. Майже усі вони походили із західних областей України. Якщо спершу ВДС наповнювалася переважно за рахунок мешканців Волинської і Рівенської областей, то у другій половині 1950-х рр. у семінарії стали переважати галичани. Основну соціальну групу серед вихованців ВДС складали вихідці із селян. Влада використовувала усі засоби впливу для того, щоб усунути із ВДС ненадійних з її погляду осіб і залишити тільки тих, хто відповідав критеріям радянського духовенства. Однак перетворити семінарію на повністю підконтрольний навчальний заклад їй не вдалося, тому що більшість вихованців ВДС мали високу національну самосвідомість та глибокі релігійні переконання.

Висновки до розділу 3

Навчально-виховний процес у ВДС в загальних рисах відтворюючи схему підготовки пастирів Церкви, що існувала ще у дореволюційних семінаріях Російської імперії, містив і чимало особливостей, притаманних комуністичній системі навчання та виховання. Однією з них було введення до навчальної програми семінарії конституції СРСР. Лекції з цього предмету стали зручним плацдармом для ознайомлення семінаристів із державною ідеологією.

Задля викорінення із ВДС українського духу протягом другої половини 1940-х рр. її було повністю русифіковано, що не відповідало національному складу пастви. Штучне насадження російської мови негативно відображалось на навчанні семінаристів, які погано володіли нею.

Стимульований Навчальним комітетом РПЦ та Радою у справах РПЦ навчально-виховний процес ВДС був спрямований на підготовку духовенства радянського типу. Такі священнослужителі мусили бути радянськими патріотами та інтернаціоналістами, не перечити владі й не підтримувати будь-які прояви українства.

Протягом 1945–1964 рр. у стінах ВДС навчалось понад 500 осіб, з них 293 закінчили навчальний заклад. У цей самий час викладачами працювало 36 осіб, значна частина яких представляли Волинсько-Ровенську єпархію. Якщо за усі роки функціонування ВДС місцеві вихідці переважали серед її викладачів, то серед учнів від середини 1950-х рр. кількісно домінували галичани, що дає підстави стверджувати про перетворення церковного навчального закладу в Луцьку на плацдарм для подальшого наступу тоталітарного режиму на залишки УГКЦ.

Даючи дозвіл на відкриття у Луцьку духовної семінарії, влада очікувала, що вона буде готувати слухняне системі духовенство, тому ретельно стежила за тим, щоб особи, запідозрені у нелояльності, не змогли потрапити у ВДС як викладачі чи семінаристи. Через тиск уповноваженого Ради, з роботи було

усунуто окремих викладачів ВДС, а також відрховано ряд семінаристів, звинувачених у націоналістичних переконаннях.

Однак процес витіснення «незручних» осіб, що постійно відбувався у ВДС, ніяк не можна вважати прикладом щирої співпраці адміністрації семінарії з радянською владою. Його слід пояснити прищепленим комуністичною системою страхом як за долю навчального закладу, так і за власне майбутнє. Вивчення матеріалів біографії викладачів і семінаристів та повсякденного життя в семінарії приводить до висновку, що більшість осіб, пов'язаних із семінарією, усвідомлювати справжню сутність комуністичного режиму. Уповноважений Ради у справах РПЦ дуже швидко відчув, що із уродженців Західної України не вдасться сформувати повністю лояльне до влади і залежне від неї духовенство радянського типу, хоча єдиними проявами деякої непокори серед викладачів можна розглядати тільки їх прагнення зберегти і зміцнити ВДС, а основна частина семінаристів зовні нічим не показувала своєї нелояльності. Разом із тим, окремі особи уміли добитися довіри влади, що позитивно вплинуло на їхній кар'єрний ріст.

РОЗДІЛ 4

КОНТРОЛЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЗА РОБОТОЮ СЕМІНАРІЙ

4.1. Методи і способи стеження

Для контролю над діяльністю Православної Церкви 14 вересня 1943 р. при Раднаркомі СРСР було створено Раду у справах РПЦ, головою якої став Георгій Карпов [272, с. 133]. Поступово в усіх областях СРСР призначили місцевих уповноважених цієї Ради. У Волинській області такий чиновник в особі Михайла Діденка з'явився у грудні 1944 р. [158, арк. 2].

Навесні 1945 р. волинський уповноважений взяв участь в організації богословсько-пастирських курсів у Луцьку. Раднарком СРСР зобов'язав місцеву владу «надати відповідні приміщення для вказаних курсів і виявити сприяння в облаштуванні їх за рахунок коштів єпархіальних управлінь» [333, с. 391]. Ще до отримання дозволу на відкриття курсів Волинсько-Ровенський архієрей звернувся до місцевої влади з проханням виділити приміщення для навчального закладу. Однак уповноважений М. Діденко тоді ще, мабуть, сподівався, що до відкриття курсів в обласному центрі не дійде, тому оцінював дії єпископа як своєрідний тактичний хід: «Він турбується про приміщення, щоб таким чином мати підставу підняти питання перед Радою про дозвіл на відкриття курсів» [93, арк. 21].

Робота навчальних закладів Церкви привертала особливу увагу влади. За півтора місяця до відкриття курсів у Луцьку уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко писав волинському колезі: «Надалі обов'язково раз на місяць інформуйте мене про навчання на курсах, а також відзначайте і в кварталних звітах» [159, арк. 9].

Голова Ради Г. Карпов заборонив уповноваженим контролювати програму та навчальний план курсів, однак М. Діденко вирішив перевірити навчальну документацію, після чого 15 жовтня 1945 р. надіслав у Москву листа, в якому повідомляв: «Єпископ збирається відкривати курси 25/10, а

заняття 1 листопада, а програми поки не має. [...] У навчальному плані значиться дисципліна “конституція СРСР”, кому єпископ має її доручити [читати]?» [158, арк. 2]. Загалом волинський уповноважений вважав заборону втручання у навчально-виховний процес на курсах неправильною, про що він писав П. Ходченку [159. арк. 12]. М. Діденко пропонував «здійснювати систематичний контроль шляхом перегляду конспектів планів викладачів та записів курсантів, відвідування занять» [378, арк. 41].

Уповноважений пробував вплинути на формування навчального плану ЛБПК. Він був присутнім на вступних екзаменах у жовтні 1945 р., після чого запропонував ввести до переліку предметів, які мали вивчати слухачі, російську мову і літературу, українську мову і літературу, історію народів СРСР та оглядовий курс загальної історії.

Владні органи визначали ступінь лояльності до радянського режиму рівнем активності духовенства у проведенні так званої патріотичної роботи. Під нею розуміли збір коштів для Червоної армії, сиріт та інвалідів війни, а дещо пізніше – на відбудову народного господарства країни. У 1945/46 навчальному році на облігації державної позики підписалися усі викладачі та слухачі богословсько-пастирських курсів [96, арк. 98]. Однак такий прояв патріотизму М. Діденко вважав недостатнім, порахувавши, що викладачі загалом підписались на чверть місячного зарплатного фонду, ректор особисто – всього на 16 %, а на кожного семінариста припадало по 84 руб. [161, арк. 78].

Одним із проявів показного патріотизму було проведення у навчальному закладі організованих уповноваженим лекцій на суспільно-політичні теми. Першою такі лекції у грудні 1945 р. прочитала адвокат Левицька, яка повідала слухачам про здобутки СРСР до 28-ї річниці Жовтневої революції, про вибори в СРСР та про твори Й. Сталіна [94, арк. 16]. 28 січня 1946 р. перед слухачами курсів виступив і сам М. Діденко з доповіддю про «демократичність» виборів депутатів у Верховну Раду та Раду національностей СРСР.

Демонструючи свою лояльність, адміністрація ВДС розраховувала на підтримку влади у вирішенні різних питань, що виникали у процесі функціонування навчального закладу. Однак, такі потреби задовольнялися владою не завжди [158, арк. 79]. Наприклад, у жовтні 1946 р. єпископ Варлаам звернувся до уповноваженого з проханням допомогти придбати необхідні у навчальному процесі підручники з російської, української, французької та латинської мов, а також з історії, психології та співів. М. Діденко, який перед цим стверджував, що «треба вирішити питання з підручниками, бо існуючі або випуску дореволюційного, або панської Польщі» [159, арк. 35], цього разу заявив, що задовольнити прохання неможливо з огляду на брак підручників навіть для радянських шкіл [97, арк. 218]. Дії М. Діденка керівництву Ради видалися недоречними, тому йому вказали: «Цією своєю дією Ви гальмуєте роботу духовної семінарії, а це не входить у нашу задачу» [162, арк. 42].

Уповноважений цікавився тематичним наповненням книжкового фонду ВДС. У березні 1946 р. він звернувся в Облліт, щоб працівники цієї структури перевірили бібліотеку пастирських курсів і вилучили заборонену літературу [160, арк. 26]. До такої відносилися україномовні періодичні видання міжвоєнного часу, в яких часто пропагувалась ідея українського Православ'я. У листопаді 1946 р. органи цензури Луцька отримали вказівку Головліту про перевірку книжкового фонду духовного навчального закладу. Вилученню підлягали усі антирадянські та закордонні видання, що містили заборонені в СРСР матеріали. Рада у справах РПЦ рекомендувала М. Діденку домовитися з органами цензури та взяти участь у перевірці [160, арк. 125].

У грудні 1946 р. М. Діденко отримав від голови Ради Г. Карпова детальну інструкцію про те, як будувати відносини із духовною семінарією, її викладачами та учнями [160, арк. 129]. У документі, зокрема, йшлося про те, що уповноваженому не слід цікавитися безпосередньо у викладачів та вихованців про їхнє ставлення до радянської влади, а тільки на підставі аналізу зібраних матеріалів сформулювати свою думку про настрої семінаристів

та абітурієнтів. Отримання інформації про причини, що спонукали до вступу у семінарію, віталось, але й тут не слід було вдаватися до жодних опитувань, а обмежитися розглядом заяв і з'ясуванням цього питання у ході бесід з керівництвом духовного навчального закладу. При цьому рекомендувалося уникнути створення враження осуду вибраного абітурієнтами життєвого шляху.

На відміну від попередніх вказівок, Рада у справах РПЦ рекомендувала уповноваженому вивчати зміст програм навчальних предметів і бути обізнаним із ходом навчального процесу. Для цього треба мати Положення про семінарію, навчальні плани та програми, а особливо зі світських дисциплін. Уповноважений мав знати, хто і як викладає ці предмети, володіти інформацією про успішність семінаристів. Цікавило владу й те, як харчуються семінаристи, в яких умовах вони живуть, чи отримують якісь стипендії, як проводять вільний час тощо. При цьому уповноважений не міг відвідувати лекції, засідання педагогічної ради та екзамени, цікавитись фінансовими справами семінарії. Для отримання усієї необхідної інформації М. Діденко мав запрошувати до себе членів адміністрації для бесіди. Викликати семінаристів не рекомендувалося. Декілька разів на рік уповноважений міг побувати у семінарії, щоб краще пізнати повсякденне життя у ній.

Не зважаючи на вказівки Ради не відвідувати зайвий раз семінарію, М. Діденко у лютому-березні 1947 р. провів у ВДС три лекції [100, арк. 12]. Це не залишилося поза увагою Ради, керівництво якої пояснило, що не заперечує проти подібних лекцій у ВДС, але вважає недоцільним їх проведення самим уповноваженим. Теми попередньо слід було узгоджувати з обкомом КПУ, де мали би виділити досвідченого лектора [162, арк. 47, 52].

У 1947 р. уповноважений доповів, що поверхово ознайомився зі змістом навчального матеріалу і «знаходить його настільки ненауковим та наївним, що здається дивним, як дорослі люди [можуть бути] зайняті такими справами» [161, арк. 181].

Ознайомившись зі звітами М. Діденка, Рада визнала, що той «правильно зрозумів свої завдання у частині вивчення життя та діяльності духовної семінарії» [162, арк. 40]. Разом із тим керівництво Ради зауважило, що волинському уповноваженому не вдалося в'янути причини, які спонукали радянських громадян піти на навчання у духовну семінарію [397, арк. 3]. Пізніше М. Діденко назвав такими причинами бажання уникнути військової служби, необхідність сховатися у стінах семінарії від покарання за націоналістичну діяльність і вплив рідних та духовенства [163, арк. 151].

На усіх викладачів ВДС уповноважений склав характеристику. Одних він вважав достатньо активними, а інших, навпаки, пасивними через небажання працювати в семінарії. Хтось, на думку М. Діденка, викладав заради заробітку, інші добре вміли виховувати майбутніх священиків [105, арк. 120–121; 155, арк. 27].

М. Діденко цікавився також настроями семінаристів. У 1948 р. він склав негативну характеристику на кожного випускника навчального закладу. Одного із них уповноважений звинувачував у товаришуванні з налаштованими проти радянської влади людьми, другого – у принциповому використуванні у спілкуванні та служінні тільки української мови, третій мав батька, висланого у Сибір зв'язки з німцями та націоналістами, четвертий був схильний до антисемітизму тощо [164, арк. 81–83].

Уповноважений постійно звинувачував семінаристів у націоналістичних поглядах і виявляв занепокоєння їхнім байдужим ставленням до предмету «Конституція СРСР» та небажанням приділяти уваги його вивченню [166, арк. 27]. Серед семінаристів він виділяв тих, хто, за інформацією органів безпеки, мав зв'язки з націоналістичним підпіллям. Тогочасний луцький семінарист П. Влодек згадував: «Держава мала великий вплив на наше керівництво і на нас. По ночах викликали наших хлопців. Після ліквідації унії в семінарію прибувало на навчання багато галичан. Їх викликали найчастіше, підозрюючи у націоналізмі. Бувало увечері заходиш

до кімнати, а декількох осіб немає. Повертались вони під ранок, вимучені та зморені. КДБ знало, як і коли працювати» [55].

Уповноваженому здавалося, що до абітурієнтів із патріотично налаштованих родин адміністрація семінарії проявляла особливу прихильність, що виразилося, на його думку, у прийнятті І. Шиприкевича одразу на другий курс [162, арк. 151]. Звинувачення у «пособництві оунівським бандам» одним семінаристам не завадили закінчити семінарію, як диякону І. Панасюку [112, арк. 20], а інші після подібних звинувачень більше не з'являлись у семінарії (приклад диякона П. Гунчика [168, арк. 65]).

Утисків зазнавали й члени родин вихованців ВДС. Так, 11 січня 1949 р. М. Діденко написав листа секретарю Луцького міському КПУ, в якому фактично рекомендувалося звільнити з роботи контролера Держбанку Н. Баранову, чоловік якої І. Кравчук вчився у семінарії [162, арк. 1].

У 1947 р., дізнавшись про те, що Луцька міськрада не отримувала орендної плати за використовувані семінарією будівлі, уповноважений Ради М. Діденко вимагав від фінансових органів укласти із семінарією договір на оренду будинків, стягнувши орендну плату і за попередні роки [163, арк. 140].

У січні 1950 р., після смерті М. Діденка, на посаду уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області було призначено Сильвестра Богданова [169, арк. 9]. Саме тоді різко збільшилася кількість семінаристів, призваних в армію. У березні 1950 р., коли повістку у военкомат отримало дев'ятнадцять семінаристів, Волинсько-Ровенський єпископ Панкратій (Кашперук) звернувся за підтримкою уповноваженого, сподіваючись, що той посприє в отриманні відстрочки хоча би для випускників [168, арк. 7]. Незабаром С. Богданов отримав вказівку Ради, у якій йшлося, що відстрочка не надається семінаристам, крім осіб, які мають духовний сан священника чи диякона [167, арк. 31]. Проінформувавши про це обласний військкомат, у відповідь уповноважений почув, що «вказівок про надання відстрочок слухачам духовних академій та семінарій, як і взагалі служителям релігійних культів в Облвійськкоматі нема» [167, арк. 32]. До рекомендацій Ради не призивати

семінаристів четвертих курсів у воєнкоматах теж не прислухалися [268, с. 323; 379, арк. 4]. Коли семінарист четвертого класу диякон О. Нюня звернувся до воєнкома з проханням про відстрочку для завершення навчання, то почув від того: «Ось якраз тому я хочу тебе взяти на військову службу, щоб тим припинити твоє навчання, щоб ти не вів пропаганду мракобісся, тобто щоб зробити тебе людиною» [185, арк. 59]. Така неповага до диякона з боку керівника воєнкомату змусила єпископа Палладія поскаржитись уповноваженому Ради, який довів слова воєнкома до міськкому та обкому КПУ, і тому було вказано на неприпустимість подібних заяв. Однак це ніяк не вплинуло на позитивне вирішення прохання о. Омеляна. Якийсь час на відстрочку могли сподіватися тільки студенти випускних курсів академії, але у 1959 р. це було скасовано [248, с. 307].

Солдати, які перед тим навчалися у семінарії, перебували в армії під особливим наглядом. Голова Ради особисто прохав начальника Головного політичного управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту О. Єпішева провести необхідну роботу із призваними в армію семінаристами, список яких додав [72, с. 23]. У 1959 р. ровенський уповноважений П. Дубовик звернув увагу місцевого воєнкома на синів священників М. Рибчинського та М. Шаравського, призваних в армію з другого курсу ВДС восени 1958 р. Він вважав за необхідне якнайдовше залишати їх на службі, щоб перевиховати і не допустити повернення у семінарію [188, арк. 23]. Таким чином, військовий призов був одним із засобів обмеження функціонування ВДС.

Також уповноважений сподівався, що із завершенням колективізації зникнуть селяни-одноосібники як основна соціальна база, на його думку, поповнення рядів семінаристів [168, арк. 64]. Підтвердження своїх надій він бачив у тому, що два семінаристи, прийняті у ВДС у 1950 р., після вступу їхніх батьків до колгоспу не з'явилися на навчання. С. Богданову здавалося, що на Західній Україні за повоєнні роки молодь уже вихована в радянському дусі, тому семінарія остаточно втратила популярність. Відслідковуючи долю

випускників ВДС, уповноважений виявив, що вісім із них не можуть одружитися і стати священиками, бо «бо не можуть знайти собі наречених, які бажали б бути “матушкою”» [168, арк. 64]. Ці та інші факти, а також наявність серед викладацького складу та вихованців семінарії різних «небажаних елементів» переконувало С. Богданова у необхідності закрити ВДС.

Хоча ліквідація мережі навчальних закладів Церкви на той час ще не входила у плани радянської влади, ставлення до духовних семінарій потрохи змінювалося. На початку 1952 р. волинський уповноважений отримав від Г. Карпова нову інструкцію, що регламентувала відносини представника Ради з навчальним закладом [170, арк. 5–6]. Від уповноваженого вимагалось організувати свою роботу таким чином, щоб він знав про усі найважливіші події, що відбуваються у семінарії. С. Богданов отримав право відвідувати ВДС як на запрошення ректора чи архієрея, так і з власної ініціативи. Уповноважений мав слідкувати за тим, щоб у семінарію не приймали юнаків, молодших за вісімнадцять років, а також осіб, перебування яких із політичних міркувань там було небажаним. У разі необхідності чиновник мав право через керівництво семінарії чи єпархії не допустити тих чи інших абітурієнтів до іспитів. Усунення викладачів із семінарії можна було зробити тільки зі згоди Ради. Жодні зміни до затверджених патріархією навчальних планів та програм не мали допускатися. При цьому, як і раніше, уповноважений не повинен був безпосередньо втручатися в адміністративну, господарську та навчальну діяльність закладу, проявляючи необхідну тактовність і обережність у відносинах із його представниками.

Таким чином, в окремих пунктах Рада у справах РПЦ змінила тактику відносин із навчальними закладами Церкви. Якщо у 1949 р. у Москві залишилися невдоволеними присутністю уповноважених М. Діденка та П. Дубовика на річному акті ВДС [165, арк. 48], то вже через три роки С. Богданову участь у подібних заходах дозволялася.

Ще у 1950 р. республіканський уповноважений П. Ходченко наказав С. Богданову не допускати до виголошення проповідей семінаристів, які не є у священниками [167, арк. 86]. Навесні 1952 р. Рада знову повернулася до цього питання, розіславши уповноваженим анкети, що мали на меті в'яснити, які семінаристи і як часто проповідують, чи це відбувається у закритих семінарійних храмах чи відкритих для відвідування парафіян [170, арк. 15]. Отримавши від своїх представників необхідні дані, Рада постановила не допускати семінаристів до проповідування у парафіяльних церквах. Проповідницьку практику семінаристи мали проходити лише у закритих семінарських храмах чи в аудиторіях [170, арк. 38]. Оскільки власного храму у ВДС не було, то відтоді проповіді учнів ВДС звучали тільки у будівлі семінарії.

Із приходом на посаду Голови Ради міністрів СРСР та Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова почастишали випадки втручання у внутрішнє життя ВДС. Інколи претензії до семінарії мали органи внутрішніх справ. Так, восени 1953 р. рішенням Навчального комітету РПЦ інспектором ВДС був призначений ігумен Філагрій (Камінський) [114, арк. 28], однак прописки у Луцьку він не отримав [172, арк. 66]. Виявилося, що у 1930 р. о. Філагрій незаконно пересік польський кордон і повернувся назад тільки у 1942 р. [346].

Прикладом неузгодження позицій різних гілок влади щодо функціонування ВДС була тимчасова заборона читання лекцій у навчальному закладі членами Товариства з розповсюдження політичних та наукових знань. Проведенню традиційних для цього часу заходів у стінах семінарії сприяли усі волинські архієреї, прагнучи таким чином зробити семінарію більш відкритою і зрозумілою для комуністичного суспільства. Щоправда, єпископ Палладій, дбаючи про загальний розвиток вихованців, дав вказівку, щоб лекції були присвячені не лише ювілейним датам, але й питанням літератури, географії, історії тощо [172, арк. 107]. Із 1 січня 1955 р. за розпорядженням заввідділом агітації і пропаганди Волинського обкому

КПУ, який посилався на відповідну вказівку з ЦК КПУ, лекції для семінаристів читати перестали [174, арк. 184]. Втім, після спілкування з більш обізнаним у тонкощах атеїстичної пропаганди уповноваженим Ради у справах РПЦ секретар обкому М. Руденко заявила, що «цю справу виправили» [174, арк. 81], тому незабаром лектори повернулися у ВДС.

Побоюючись активізації місцевого духовенства, С. Богданов заперечував проти відкриття при ВДС щорічних курсів із підвищення кваліфікації для тих священнослужителів, які не мали богословської освіти, хоча така форма вдосконалення фаху існувала при інших українських семінаріях – у Києві та Одесі [173, арк. 168], а також у тих єпархіях, де не було власної семінарії [288, с. 269]. Після отримання письмового дозволу із патріархії [173, арк. 172] місячні курси при ВДС були відкриті влітку 1954 р., але у наступні роки, очевидно через спротив місцевої влади, вони не проводилися.

24 червня 1954 р. у центральній газеті «Правда» було надруковано статтю «Ширше розгорнути атеїстичну пропаганду», де йшлося про необхідність активізації антирелігійної боротьби [410]. Це стало сигналом для повсюдного посилення наступу на релігію, і вже незабаром ЦК КПРС прийняв постанову «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення» [257, с. 59; 275, с. 5]. Наступного року після наради уповноважених Ради у справах РПЦ, що пройшла у Москві влітку 1955 р., було розроблено чергову інструкцію для уповноважених областей, де функціонували духовні семінарії [163, арк. 43–45]. В інструкції були враховані нові завдання релігійної політики в СРСР. Віднині представники Ради мали проводити роботу не тільки з викладачами, але й з окремими семінаристами. Слід було не лише запобігати вступу небажаних осіб, але й виявляти серед викладачів та семінаристів тих, хто може бути придатним для закордонної роботи чи обслуговування іноземних церковних делегацій. Для цього уповноважені повинні були частіше відвідувати семінарії, спілкуватися з викладачами та їхніми вихованцями, «встановлюючи необхідний особистий

діловий контакт із найбільш лояльними, авторитетними та достатньо обізнаними особами, через яких можна було би давати необхідні рекомендації». Як і раніше, уповноважених попереджали, що втручатися у навчальну та фінансову діяльність семінарій не слід, відвідування закладу не повинно носити інспекторсько-контролюючого характеру, усі рекомендації мали бути обдуманими. Під час вступних кампаній для отримання біографічних відомостей про вступників слід було звертатися до керівництва семінарії, але у разі потреби уповноважений міг особисто спілкуватися з абітурієнтами. Про тих осіб, які заслуговували на особливу увагу, уповноважений був зобов'язаний негайно проінформувати Раду та уповноваженого з тих областей, з яких приїхали такі абітурієнти, а вже ті мали повідомити місцеві органи влади. До таких вступників відносилися особи із вищою світською освітою, офіцери запасу, колишні члени КПРС, ВЛКСМ. Не допускати окремих осіб до вступу в духовні навчальні заклади уповноважені могли тільки після консультації з Радою. Однак, уповноважені не повинні були перешкоджати проведенню чергового набору у богословські освітні заклади. З метою покращення виховної роботи серед семінаристів уповноваженому необхідно було сприяти регулярному читанню лекцій і доповідей, організації вечорів, присвячених актуальним проблемам міжнародного становища, найважливішим подіям внутрішнього життя СРСР, радянському патріотизму, дружбі народів тощо, для чого рекомендовано запрошувати відповідних осіб. Про випадки відмови у таких лекторах та доповідях слід було негайно повідомляти у Раду, одночасно піднімаючи це питання на засіданнях обкому чи міськкому КПРС. Також Рада вважала необхідним слідкувати за тим, щоб викладання конституції СРСР у семінарії велося кваліфікованими викладачами. Таким чином, цією інструкцією вперше рекомендувалося контактувати не лише з викладачами, а й із семінаристами.

З тексту інструкції Ради 1955 р. можна зрозуміти, що уповноваженому було вказано шукати у церковних навчальних закладах осіб, які були би готовим співпрацювати з органами влади. Акцентовано увагу на сприянні у

формуванні радянського типу духовенства і недопущенні до священства осіб, які могли би нанести шкоду ідеологічній роботі в СРСР. Таку позицію займало й волинське партійне керівництво, яке, за словами О. Суцук, «робило все, щоб семінарія стала міцним плацдармом створення радянського духовенства, повністю слухняного та підконтрольного» [348, с. 204]. Новітні дослідження, проведені Д. Веденєєвим в архівах СБУ, підтверджують наявність у духовних семінаріях осіб, які контактували з органами безпеки. Так, у 1952 р. в ОДС із чотирнадцяти викладачів четверо були агентами спецслужб, одночасно там навчалося четверо учнів-інформаторів. У 1956 р. із дев'ятнадцяти агентів КДБ в Одеській області по лінії РПЦ п'ятеро працювало в ОДС, а ще троє – у єпархіальному управлінні, маючи доступ до інформації про семінарію. Інформатори КДБ були й серед викладачів та вихованців ВДС [40, с. 251].

Найперше завдання органів МДБ-КДБ полягало у недопущенні до навчання осіб, причетних до антирадянського руху спротиву ОУН та УПА. В одному зі звітів Секретно-політичного управління КДБ УРСР було зазначено, що в 1954 р. у ВДС прагнули вступити колишні учасники націоналістичного підпілля та родичі членів ОУН [40, с. 251]. У тому ж році С. Богданов не допустив до здачі вступних іспитів і двох офіцерів запасу, двох студентів вузів, двох колишніх комсомольців [174, арк. 75]. Варто зауважити, що у 1940-х рр. у ВДС вступали особи з офіцерським званням, було прийнято на навчання близько десяти фронтовиків. Тоді уповноважений М. Діденко не мав вказівок перешкоджати вступу таких абітурієнтів, але був переконаний, що семінарія спеціально прагне прийняти осіб, котрі мають заслуги перед Батьківщиною [105, арк. 115].

Виконуючи нові рекомендації, С. Богданов неодноразово проводив бесіди із представниками ВДС, цікавлячись найрізноманітнішими питаннями, що стосувалися функціонування навчального закладу. Він особисто переглядав документи абітурієнтів та журнали педагогічних зібрань, відвідував позалекційні заходи. Уповноважений відзначав, що

співбесідники охоче ділилися з ним інформацію про семінарське життя [381, арк. 110].

На початку 1956 р. С. Богданов стверджував, що усе друге півріччя 1955 р. займався «питаннями набору нових слухачів семінарії та взагалі роботою семінарії» [175, арк. 20]. Бажання якнайповніше доповісти про ретельне виконання директив Ради щодо роботи з богословськими навчальними закладами не було належно оцінене. Уповноважений Ради отримав зауваження, що через надмірну увагу до семінарії він не звертав уваги на інші державно-церковні проблеми [174, арк. 83].

Не маючи особливих підстав відмовляти у праві викладання у ВДС молодим випускникам духовних академій, влада прагнула не допустити до роботи у семінарії досвідчених священників, які уже давно служили на парафіях Волинсько-Ровенської єпархії. Так, у лютому 1956 р. С. Богданов звернувся до рівненського уповноваженого П. Дубовика із запитом про благонадійність декількох священників Ровенської області, яких архієпископ Палладій (Камінський) вважав гідними кандидатами на викладачів ВДС. П. Дубовик дав негативну характеристику цим священнослужителям, акцентувавши увагу на факті їх перебування під час війни в юрисдикції УАПЦ [191, арк. 141].

Жодних претензій до роботи семінарії у середині 1950-х рр. влада пред'явити не могла [174, арк. 82]. Адміністрація навчального закладу прагнула прислуховуватися до усіх вказівок уповноваженого Ради у питаннях прийому нових семінаристів та інших аспектах функціонування ВДС. Семінарія була втягнута у всесоюзний процес розвінчання культу Й. Сталіна. Після проведення XX з'їзду КПРС у ВДС відбулися збори, на яких з доповіддю виступили викладач конституції СРСР прот. О. Соколовський, уповноважений Ради С. Богданов та навіть єпископ Палладій (Камінський). Директиви партз'їзду було зачитано у класах семінарії [125, арк. 110]. Цікаво, що за два роки перед цим у семінарії

відбулися тематичні заходи, пов'язані із першою річницею смерті тоді ще «любимого» вождя [380, арк. 40].

Крім лекцій на політичну тематику, які читалися у стінах ВДС упродовж всього часу її існування, семінаристи відвідували різні читання, що проводилися в обласному будинку культури. Навіть в умовах поступового згортання діяльності ВДС на початку 1960-х рр. її адміністрація прагнула не відмежовуватися від контактів із владою, яка проводила відкритий курс на закриття семінарії. Наприклад, 21 березня 1962 р. в будинку культури відбувся вечір зустрічі віруючих із невіруючими, у якому взяла участь частина семінаристів [301, арк. 92]. Показовим є й те, що серед періодичних видань, що передплачувалися семінарією, були й такі атеїстичні журнали як «Наука і релігія» та «Воинственный атеист» [148, арк. 109].

Як і до цього, семінарія брала активну участь у відзначенні усіх державних свят. Протягом 1960/1961 навчального року, наприклад, у стінах навчального закладу відбулися урочисті зібрання у зв'язку з 43-ю річницею Жовтневої революції, Днем радянської Конституції, 43-ю річницею Збройних Сил СРСР [304]. Семінаристи також голосували на виборах у місцеві органи влади, а 18 квітня 1961 р. вони були присутніми на загальноміському мітингу протесту проти збройного нападу США на Кубу [148, арк. 113].

Загальна недовіра до Церкви не заважала органам влади продовжувати використовувати її у своїх цілях. VI Всесвітній фестиваль молоді і студентів, що відбувся влітку 1957 р. у Москві, став масштабним пропагандистським заходом, спрямованим на покращення міжнародного іміджу СРСР. Його учасниками мали бути й представники молодіжних релігійних організацій ряду країн, тому влада вирішила задіяти у фестивалі представників церковних навчальних закладів, які мали би запевнити зарубіжних гостей у свободі віросповідання в СРСР. У зв'язку із цим у ВДС було отримано вказівку патріархії відібрати десятьох учнів для участі у фестивалі [127, арк. 192]. Голова Ради Г. Карпов у таємному листі до С. Богданова писав, що керівництво семінарії має пояснити делегатам «про достоїнство радянської

людини при зустрічі з іноземцем – учасником Фестивалю, як вести себе при цих зустрічах, про дотримання ввічливості та патріотичної гордості, про неприпустимість підлабузництва перед іноземцями і т.п.». Семінаристам пояснили, що ухилятися від розмов про становище релігії та Церкви у Радянському Союзі, про свободу слова не потрібно, але їм наголосили, як відповідати іноземцям. Г. Карпов наказав провести з майбутніми делегатами «кваліфіковані бесіди чи доповіді про досягнення Радянського народу у Соціалістичному Будівництві – у промисловості, сільському господарстві, науці, культурі за 40 років, а також про міжнародне становище Радянського Союзу» [176, арк. 38].

22 липня 1957 р., після проведення відбору та інструктажу, десять учнів ВДС на чолі з молодим викладачем свящ. О. Вислоцьким у спеціально організованому купейному вагоні відправилися у Москву. За участі представників ВДС на VI Всесвітньому фестивалі молоді і студентів було проведено ряд зустрічей вихованців духовних навчальних закладів та підготовлених дівчат-мирянок із представниками молодіжних релігійних організацій зарубіжних країн. Після завершення молодіжного форуму його організатори констатували, що зарубіжні гості зауважили відсутність в СРСР гонінь на Церкву, а їхні засоби масової інформації обманювали людей, коли писали про це. Отже, представники різних конфесій успішно виконали свою роботу з покращення міжнародного іміджу радянської влади [48].

Працювати на репутацію СРСР були покликані й ті священнослужителі, яких Церква направляла на закордонне служіння. Кандидати на подібні відрядження, крім лояльності до радянської влади, мушили володіти й необхідним рівнем загального розвитку, тому таких осіб шукали і серед викладачів духовних семінарій. Після кількарічної перевірки, органи держбезпеки дозволили виїхати для пастирського служіння за кордон викладачу ВДС прот. М. Варжанському.

4 жовтня 1958 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПСС по союзних республіках “Про

недоліки науково-атеїстичної пропаганди”», з якою пов’язане посилення антирелігійної кампанії в СРСР. У ній зазначалося, що духовенство останнім часом значно активізувало свою роботу, у тому числі й у справі підготовки нових кадрів, адже протягом 1954–1957 рр. РПЦ поповнила ряди священнослужителів за рахунок випускників духовних навчальних закладів на 287 осіб. Керівництво Компартії зауважувало, що за останні три роки вдвічі збільшилася кількість заяв від молоді, котра бажає здобувати богословську освіту. Однією із причин такого явища у ЦК КПРС вбачали погане виконання своїх функцій Радою у справах РПЦ. Для того, щоб не допустити подальшого посилення впливу Церкви, у ЦК вважали за необхідне покращити науково-атеїстичну пропаганду, особливо серед молоді, використовуючи телебачення та друковані видання.

18 листопада 1958 р. заступник голови Ради П. Чередняк повідомив у ЦК КПРС про заходи з реалізації постанови від 4 жовтня. Зокрема, Рада мала намір заборонити навчальним закладам РПЦ робити додатковий набір протягом навчального року та приймати на навчання осіб із середньою спеціальною чи вищою освітою. Також планувалося об’єднати деякі невеликі семінарії, а в інших – не допускати надмірних матеріальних витрат.

Відповідно до нових вказівок, наприкінці 1950-х рр. уповноважений Ради приділяв особливу увагу роботі з місцевими абітурієнтами ВДС. У 1958 р. інспекція Ради встановила: «Позитивним у роботі волинського уповноваженого є те, що він своєчасно вживав заходи до того, щоб особи, які подавали заяви про прийняття їх у духовну семінарію, не всі б у неї потрапили. З цією ціллю він інформував парторганізації не тільки районів Волинської області, але й ставив до відома уповноважених Ради тих областей, звідки надходили заяви про прийом у семінарію. Також про це інформував Обком КПУ. У результаті цієї роботи у Волинській області найменше поступало у семінарію» [385, арк. 63].

Не зважаючи на такі успіхи, роботу С. Богданова на посаді уповноваженого Ради у справах РПЦ з деяких причин визнали незадовільною

[178, арк. 106]. У серпні 1959 р. рішенням Волинського облвиконкому С. Богданов був звільнений і новим уповноваженим Ради у справах РПЦ став А. Федулов [134, арк. 15]. Одразу після призначення він отримав завдання підготувати звіт про функціонування духовної семінарії. Раду особливо цікавило місце проведення богослужінь для семінаристів та обкладення податками священників-викладачів [137, арк. 184].

У другій половині 1959 р. владою було проведено ряд заходів для усунення із ВДС окремих викладачів, запідозрених у націоналістичних поглядах чи невиконанні вказівок. Крім звільнення ректора прот. Миколи Тучемського, показовим стало переслідування прот. Миколи Вінцукевича, яке розпочалося влітку 1959 р. Безпосередньою підставою для цього стало звинувачення уповноваженого Ради по Брестській області БРСР, який заявив про участь М. Вінцукевича у богослужінні у церкві с. Нова Миш Барановицького р-ну Брестської обл., хоча дозволу на це він не мав. Незабаром у «Радянській Волині» було опубліковано статтю «Сюди хрестом, а туди хвостом» [287], спрямовану проти прот. М. Вінцукевича. Уповноважений А. Федулов повідомляв своє керівництво, що М. Вінцукевич «належить до групи викладачів, які прагнуть активізувати та укріпити духовну семінарію». Уповноважений був переконаний, що цей викладач прагне виставити себе страждальцем за православну віру, і заявив про необхідність прибрати його із духовної семінарії [139, арк. 46–48]. Також А. Федулов вважав за доцільне відсторонити від викладання й деяких інших осіб, запідозрених в антирадянських настроях. Однак реальних звинувачень влада пред'явити не могла, тому їх, на відміну від П. Вінцукевича, звільнити не вдалося.

Аналіз документів вступної кампанії 1959 р. переконує у тому, що з абітурієнтами ВДС велася кропітка робота з метою недопущення їх до навчання. Доповідаючи про результати прийому, А. Федулов зазначав, що «оперативна інформація уповноваженого Ради відповідним областям дозволила місцевим партійним органам звернути особливу увагу на осіб, які

подали заяви про вступ у семінарію та провести з ними відповідну ідейно-виховну роботу» [387, арк. 112–113].

Наприкінці 1950-х рр. ряд продиктованих Радою вказівок щодо посилення вимог до абітурієнтів адміністрація ВДС отримала від Навчального комітету РПЦ, який не рекомендував приймати на навчання осіб, котрі не мали усіх належних документів, у тому числі – рекомендації від священника [6]. Водночас збільшувався і контроль за викладачами, які пропуск своїх лекцій через хворобу мусили підтверджувати довідкою від лікаря [5].

У січні 1960 р. новим головою Ради у справах РПЦ замість Георгія Карпова призначено колишнього редактора наукового відділу газети «Советская Россия» Володимира Куроєдова, який став уособленням посиленої антирелігійної політики в СРСР. Це призначення завершило «чистку» у Раді: вихідців зі спецслужб змінили представники партапарату [220, с. 124]. Незабаром В. Куроєдов звинуватив попереднє керівництво Ради у непослідовному проведенні лінії Компартії щодо Церкви і переході на позиції обслуговування церковних інтересів. Новий очільник Ради заявив, що певне розширення рамок діяльності Церкви було пов'язане із посиленням релігійних настроїв через втрату майже у кожній сім'ї у роки війни близьких людей, однак за минулих п'ятнадцять років становище у країні істотно змінилося, тому збереження попередніх позицій Церкви нічим не обґрунтоване [325].

Зі вступом на посаду В. Куроєдова Рада у справах РПЦ перестала обмежуватися звичайним адмініструванням діяльності духовних семінарій і взяла курс на їх поступове закриття. Це вплинуло й на подальші методи контролю над цими навчальними закладами і на ставлення до їхніх представників. Якщо у 1940-х рр. у документації волинського уповноваженого Ради у справах РПЦ, можна було знайти неодноразові твердження про ворожу налаштованість до радянської влади тих чи інших викладачів та вихованців ВДС, то згодом така риторика фактично зникла і

знову з'явилася наприкінці 1950-х рр., коли державно-партійне керівництво шукало причини для закриття семінарії. У негативних оцінках, даних семінарії уповноваженим М. Діденком, вбачається притаманна багатьом чиновникам першого повоєнного покоління нездатність повністю позбутися привитого раніше ставлення до Церкви як до контрреволюційної організації, що об'єднує ворогів радянської держави. Протягом майже усіх 1950-х рр. владі в цілому вдавалося уникати не виважених оцінок членів релігійних організацій, зокрема представників ВДС, хоча становище Церкви в СРСР, у порівнянні з другою половиною 1940-х рр., дещо погіршилося. Наприкінці 1950-х рр. атеїстична пропаганда була значно посилена, але її акценти змістилися зі звинувачень в антирадянській діяльності на закиди поширення релігійного мракобісся, що нібито гальмувало розвиток соціалістичного суспільства. У цьому руслі проводилося й більшість заходів, спрямованих на створення негативного іміджу викладачів та учнів ВДС. Для посилення такого ефекту неодноразово оприлюднювалися певні біографічні дані тих чи інших осіб, що мало засвідчувати їх націоналістичну діяльність у минулому.

Отже, радянська влада через уповноваженого Ради у справах РПЦ активно втручалася у функціонування ВДС, намагаючись контролювати навчальний процес і не допускати до закладу небажаних для неї осіб. До кінця 1950-х рр. функціонування ВДС державно-партійні владні органи не ставили під сумнів. В окремих випадках була помітна відсутність координації між центральним апаратом Ради у справах РПЦ і місцевими радянськими та партійними структурами. У ставленні влади до семінарії характерні періодичні зміни та доповнення в інструкціях, що регулювали взаємини уповноваженого Ради із цим навчальним закладом. Із кінця 1950-х рр. ставлення влади до ВДС почало помітно погіршуватися, жорсткішим ставав контроль над вступниками.

4.2. Обмеження роботи закладу та його закриття

Від кінця 1958 р. у Раді у справах РПЦ почали обговорювати перспективи обмеження можливостей для отримання спеціальної семінарської освіти і наступного прийняття сану [345, с. 31]. Про реалізацію таких задумів йшлося і під час Всесоюзної наради уповноважених Ради у січні 1959 р., де було акцентовано увагу, зокрема, на тому, що за останній час Церкві вдалося значно покращити своє становище і розширити підготовку священнослужителів [13, с. 122].

30 листопада 1959 р. патріарх Московський і всієї Русі Олексій скаржився голові Ради у справах РПЦ Г. Карпову на безпрецедентні перешкоди у прийомі в духовні семінарії та академії [283, с. 291]. Ставало зрозумілим, що влада прагне не просто зменшити активність духовних семінарій, а ліквідувати більшість із них. Прикладом може служити ситуація, яка склалася у КДС: семінаристів було заборонено прописувати на приватних квартирах, тоді як три чверті з них мешкали у місті, адже КДС містилася у стилібаті Андріївської церкви, де не було місця для гуртожитку [200]. Торгівельні підприємства Києва отримали вказівку припинити постачання продуктів харчування для семінарійної їдальні [30, с. 71]. Подібне відбувалося і в інших містах, де функціонували духовні семінарії.

Новим прийомом в антирелігійній боротьбі стали відкриті зречення Бога осіб, тісно пов'язаних із Церквою. Одним із перших таких ренегатів став колишній викладач Саратовської духовної семінарії Є. Дулуман, який 24 березня 1957 р. у «Комсомольській правді» надрукував статтю «Як я став атеїстом» [199]. Буквально наступного дня після виходу цієї публікації із Ради у справах РПЦ у Луцьк надійшла вказівка прослідкувати, як на цей матеріал будуть реагувати викладачі і вихованці ВДС та повідомити про це Раді [176, арк. 9].

У вересні 1959 р. у Москві почав виходити новий всесоюзний рупор атеїзму журнал «Наука и религия». А ще у лютому 1958 р. у Луцьку тиражем у дві тис. примірників вийшов перший номер безкоштовного журналу

«Атеїст». Перша стаття видання мала відверту назву: «Атеїстична пропаганда має стати більш наступальною» [12]. За нашими підрахунками, тільки протягом лютого – березня 1958 р. в обласній газеті «Радянська Волинь» опубліковано сім антирелігійних матеріалів. Зокрема, з «Київської правди» було передруковано статтю молодого випускника Одеської духовної семінарії та ЛДА кандидата богослов'я Павла Дарманського «Чому я порвав з релігією?» [78]. Очевидно, це робилося з огляду на наявність у місті духовної семінарії.

21 квітня 1960 р. новий голова Ради В. Куроєдов провів Всесоюзну нараду уповноважених Ради, де виступив із великою доповіддю «Про заходи ліквідації порушення духовенством радянського законодавства про культу», в якій, зокрема, заявив, що «слід продумати питання про скорочення мережі духовних навчальних закладів» [325]. 4 травня 1960 р. під час зустрічі з патріархом він наполіг на закритті семінарій у Києві, Саратові і Ставрополі, посилаючись на незначну кількість у них семінаристів та незадовільні побутові умови.

8 червня 1960 р., підкоряючись тиску влади, Навчальний комітет РПЦ ухвалив рішення про закриття Київської семінарії та об'єднання Ставропольської і Саратовської на базі останньої, але невдовзі було закрито й Саратовську семінарію [411]. У 1963 р. у зв'язку із випуском останніх семінаристів припинила свою діяльність Мінська семінарія, якій декілька років поспіль не дозволяли проводити вступні іспити.

Представники влади спершу вагалися, яку з українських семінарій закривати першою, але були переконані, що одночасно ліквідувати їх не слід [251, с. 136]. Попередник В. Куроєдова Г. Карпов вважав, що в Україні передусім варто закрити Одеську чи Волинську семінарію, а не Київську [386, арк. 8]. Згодом республіканський уповноважений Г. Пінчук вважав несвоєчасним піднімати питання ліквідації ВДС у той самий час, коли позитивно вирішувалося питання про закриття КДС [389, арк. 25].

Про небажаність перебування навчального закладу Церкви у Луцьку обласний уповноважений Ради вперше писав ще наприкінці 1948 р. М. Діденко мотивував це тим, що Луцьк – невеличке місто без вищих навчальних закладів, що збільшує тут вплив Церкви [105, арк. 127–128]. Уповноважений вважав за доцільне перевести ВДС у Львів чи інше велике місто, а в разі неможливості цього «з міркувань політичного порядку» чиновник пропонував до 20–25 осіб зменшити допустиму кількість прийнятих на навчання, до 22 років збільшити мінімальний вік абітурієнтів, зобов'язати усіх семінаристів мешкати у приміщенні семінарії, щоб максимально ізолювати її від міста [105, арк. 128].

Наступник М. Діденка на посаді С. Богданов теж вивчав можливість закриття ВДС. У 1950 р. він писав своєму керівництву: «Кількісний склад семінарії (49 осіб на чотири класи) не дозволяє цю семінарію вважати навчальним закладом, а загальноосвітній рівень учнів не дає підстав вважати Луцьку семінарію справжньою семінарією. [...] Крім того, серед новоприйнятих виявлено двоє осіб (диякон Гунчик з Волинської області та диякон Панасюк з Ровенської області) посібників оунівських банд. Це говорить про те, що семінарія збирає у свої стіни ворожі елементи. Якщо додати до цього, що серед викладачів є небажані елементи, то є наявні дані для того, щоб закрити Луцьку семінарію» [168, арк. 64–65].

Владі було важливо знайти у ВДС своїх «дулуманів» та «дарманських», щоб дискредитувати семінарію серед громадськості. Такий учень виявився серед новоприйнятих у 1958 р. юнаків – М. Касперський, який прибув із м. Трускавця Львівської обл. У жовтні 1958 р. в «Атеїсті» було надруковано статтю «Я вернувся з темряви», де йшлося про першокурсника семінарії, який покинув навчання і влаштувався на будівництво шахти у Луганській обл. [417] Відступник стверджував, що думка залишити навчання визріла у нього під впливом випадкового продавця магазину [100, арк. 37]. Можна припустити, що розмова з «продавцем» була добре продуманою провокацією з боку влади з метою заохотити інших семінаристів за прикладом

М. Касперського залишити навчання. Публікуючи своє зречення, той і справді заявляв, що деякі інші його колишні товариші по ВДС теж мають намір залишити навчання у духовній семінарії та поступити на роботу.

Відомо, що одночасно із М. Касперським наприкінці 1950-х рр. у різних антирелігійних заходах у Волинській та Ровенській областях брали участь ще декілька колишніх вихованців ВДС, які заявили про відхід від релігії. Так, О. Богук у газеті «Радянська Волинь» опублікував статтю «Як я вирвався з бурси», де звертався до учнів ВДС: «Кидайте бурсу, яка несе людям нікчемну облуду, виходьте на світлий шлях науки і праці» [20]. Він також брав участь у вечорі атеїзму в Луцькому будинку культури [350]. П. Ковальчук разом із М. Касперським виступав на такому ж вечорі у м. Дубно [284]. Втім, ці особи залишили ВДС ще у 1950 та 1949 рр., тому не мали жодного відношення до віровідступницького руху 1950-х рр. Натомість, А. Костенко, відкритий лист якого 16 серпня 1960 р. було опубліковано у районній газеті Золотопотіцького р-ну Тернопільської обл. [226], а через місяць передруковано у «Радянській Волині» [227], вступив у ВДС у 1959 р. Тому влада, вочевидь, сподівалася, що його заклик до земляків-однокурсників із Тернопільської обл. та усіх інших вихованців Волинської семінарії «кидати чорну мантию і йти в ряди будівників комунізму» буде більш дієвим. Однак колишнім колегам по навчанню було відомо, що А. Костенко не провчився у семінарії цілий рік, як він писав у своєму відкритому листі, а був відрахований ще 21 березня 1960 р. через низьку успішність [141, арк. 56], тому навряд чи можна було розраховувати на авторитетність такої агітації.

Наприкінці 1950-х рр. та на початку 1960-х рр. ВДС за власним бажанням залишило ще декілька семінаристів, але мотиви їх вчинку залишаються нез'ясованими. Відомо, що уже після закінчення семінарії декілька її випускників, які згодом училися у духовній академії, публічно заявили про своє зречення [243; 409]. Крім цього, на початку 1960-х рр. відмовилися від сану декілька священників, які раніше закінчили ВДС, але варто відзначити, що дехто із них згодом повернувся до церковного

служіння. Про кожного випускника духовної семінарії, який чомусь ухилився від церковної роботи, уповноважені Ради по Волині та Ровенщині повідомляли у Київ і Москву [193, арк. 31]. Ймовірно, ці особи могли перевірятися на предмет можливості їх використання в антирелігійній пропаганді.

Обласна газета «Радянська Волинь» стала головною трибуною антирелігійної пропаганди. Статтями «Вище рівень атеїстичної пропаганди» [47] та «Атеїсти, в наступ!» [11] вона задавала тон наступальній лінії в боротьбі з Церквою. Багато викривальних публікацій «Радянської Волині» торкалося духовної семінарії або осіб, пов'язаних із нею. Уже їх назви говорять самі за себе: «За стінами Луцької бурси» [339], «Сюди хрестом, а туди хвостом» [287], «Біля семінарського корита» [74], «Лімузин ігумені Параскеви» [234], «Гніздо мракобісся» [225], «Годі обдурювати людей» [70], «Під личиною святоші» [286]. А республіканська газета «Радянська Україна» надрукувала фейлетон «Дзвонарі» [233], де висувалися звинувачення у бік окремих членів виконкому Луцької міської ради, які сприяли добудові ВДС та придбанню для неї транспортних засобів.

На початку 1961 р. стала розповсюджуватися збірка фейлетонів співробітника «Радянської Волині» журналіста і письменника В. Симаковича «Духовні отці та їх вихованці», що вийшла у Львові десятитисячним тиражем [337]. Більшість розділів цієї книги стосувалися викладачів та вихованців ВДС, яких звинувачено як у націоналістичних симпатіях, так і в неморальній поведінці. За короткий час у багатьох бібліотеках області було проведено читацькі конференції за матеріалами цієї збірки з метою сформуванню негативне ставлення громадськості до діяльності у Луцьку семінарії [85, арк. 21]. Тим часом В. Симакович розпочав роботу над іншою збіркою памфлетів «Без бога ясна дорога», де теж чимало уваги приділялося духовній семінарії [186].

Вболівання за «чистоту семінарських рядів» стали проявляти зовсім, здавалося б, незацікавлені установи. У серпні 1958 р. на адресу

уповноваженого Ради надійшло дві заяви Гориньградської сільради Тучинського р-ну Ровенської обл., в яких повідомлялося про аморальність місцевих юнаків, котрі виявили бажання вчитися у ВДС. Сільський голова писав: «Сільрада просить Вас у духовну семінарію приймати чесних радянських людей, а не якихось пройдох та ледарів» [132, арк. 194–195].

Подібні дії могли тільки опосередковано нашкодити ВДС. Рішучий наступ на неї розпочався із початком 1959/60 навчального року, коли місце уповноваженого Ради у справах РПЦ зайняв А. Федулов. Він взявся наполегливо реалізовувати нову антирелігійну політику держави. Незабаром після проведення вступних іспитів ректор ВДС прот. М. Тучемський написав заяву про відпустку до 1 січня 1960 р. для лікування і залишив Луцьк [9]. Можливо, рішення про усунення ректора визріло після того, як він допоміг кільком неприйнятим абітурієнтам ВДС 1959 р. вступити у Ставропольську семінарію, де не було великого конкурсу [249, с. 46–75].

Позбавивши семінарію авторитетного керівника, влада продовжила наступ на ВДС. 9 листопада 1959 р. Луцький міськкомунгосп сповістив Волинсько-Ровенське єпархіальне управління про те, що з 1 січня 1960 р. розриває договір оренди будинків №№ 3 і 5 по вул. Плеханова, які займала семінарія [178, арк. 187]. А. Федулов пояснював це тим, що в особистій бесіді з головою виконкому Луцької міськради Є. Романюком він почув, що «перед ним справедливо ставлять питання: чому два будинки віддаються в оренду духовній семінарії у той же час, як педагогічний інститут не може надати гуртожиток своїм студентам, а нововідкрите музичне училище взагалі не має приміщення для гуртожитку» [177, арк. 187]. Справжню причину цієї акції у листі до секретаря ЦК КПУ А. Скаби озвучив секретар Волинського обкому КПУ Ф. Калита, який заявив, що договір про оренду двох приміщень міською радою був розірваний «з метою послаблення матеріальної бази Луцької духовної семінарії» [83, арк. 16]. У користуванні ВДС мали залишатися лише прибудови до будинку № 5, зроблені на кошти єпархії.

Наприкінці 1959 р. уповноважений Ради провів бесіду з новим ректором ВДС архімандритом Мефодієм (Мензаком), роз'яснивши йому позицію влади щодо орендованих будинків по вул. Плеханова. Отець Мефодій вирішив боротися за приміщення, тим більше, що чинний орендний договір закінчувався тільки через рік – 31 грудня 1960 р. Він звернувся за допомогою у патріархію [179, арк. 5].

Наслідком поїздки ректора до м. Москви стало прибуття у м. Луцьк у другій половині січня 1960 р. представника Господарчого управління Московської патріархії В. О. Любимова. З його допомогою для потреб ВДС було придбано п'ятикімнатний будинок. Однак після цього уповноважений Ради викликав архієпископа Панкратія та заявив йому про незаконність купівлі нерухомості, тому 10 лютого нотаріальна контора оформила розірвання угоди купівлі-продажу [179, арк. 6–8].

Одночасно секретар Волинського обкому КПУ І. Грушецький направив секретарю ЦК КПУ М. Підгорному обґрунтування необхідності закриття ВДС. Він зазначав, що семінарія відіграє велику роль у пожвавленні релігійності населення та підігріванні націоналістичних тенденцій у краї. На думку секретаря обкому, переважна більшість викладачів ВДС виховувала у семінаристів негативне ставлення до радянської дійсності, релігійний фанатизм та реакційний світогляд. «Їх діяльність, – писав І. Грушецький, – повністю спрямована на те, щоб перетворити Луцьку семінарію у розсадник українського націоналізму, зробити її вогнищем релігійного фанатизму і ханжества. [...] Якщо в інших семінаріях є значна кількість вихованців з числа нероб і морально зіпсованих людей, з яких виходять “погані” попи, то з луцької семінарії, з переважної більшості її вихованців виходять служителі церкви з націоналістичними поглядами, політично ворожими тенденціями. [...] У зв'язку із цим Волинський обком КП України просить закрити Луцьку духовну семінарію» [82, арк. 16–18; 402, арк. 66].

Наприкінці навчального року адміністрація ВДС стала добиватися у влади дозволу на надбудову до господарчих приміщень та гаражів, а до

завершення такого будівництва ще на рік просила залишити для семінарії будинок № 5. У разі відмови у дозволі на будівництво семінарія планувала орендувати приватні приміщення для розміщення частини учнів. Однак повідомляючи про це республіканському уповноваженому Ради Г. Пінчуку, А. Федулов заявив, що «на думку місцевих партійних та радянських органів, залишати у користуванні духовної семінарії хоча б один будинок № 5 немає можливості і було би недоцільно, бо це може бути розцінене церковниками як поступка і навіть визнання справедливості їх домагань» [179, арк. 117]. Обласний уповноважений вважав, що не варто семінарії дозволяти будувати чи купувати нові приміщення, бо й без того вона, мовляв, має достатньо приміщень для організації нормального навчального процесу та надання гуртожитку для більшості вихованців.

У 1960 р. значно зменшилася кількість абітурієнтів до усіх семінарій. В Одеську семінарію, наприклад, тоді вступило тільки четверо осіб [403, арк. 19]. Із тридцяти зареєстрованих абітурієнтів у ВДС на екзамені прибуло лише десять осіб, яких усіх було зараховано на перший курс [148, арк. 39]. Не зумівши відмовити цих юнаків від вступу у ВДС, влада продовжувала вживати заходи, щоб змусити семінаристів залишити навчання. Уже наприкінці вересня двоє першокурсників стали вимагати повернути їм документи [140, арк. 126; 141, арк. 127], у жовтні до них долучилося ще двоє, а троє попросили відпустки для влаштування домашніх справ [141, арк. 122] і на навчання уже не повернулися. Таким чином, ще до листопада 1960 р. на першому курсі ВДС залишилося усього троє семінаристів.

Розібравшись зі вступниками, влада продовжила процес відбирання приміщень ВДС. Зручним плацдармом для цього став уже згадуваний фейлетон «Дзвонарі», де містилися звинувачення про обставини прибудови до ВДС двоповерхової будівлі. З боку Ради чи міської влади не було жодного зауваження під час будівництва та протягом усіх років експлуатації побудованих площ, однак для перевірки наведених у матеріалі фактів в

обкомі негайно було створено спеціальну комісію, яка визнала прибудову до вже відібраного будинку № 5 незаконною [139, арк. 151–153].

Окрему увагу звернули й на автопарк семінарії. Ще у 1954 р. для потреб ВДС у Прикарпатському військовому окрузі було придбано вантажівку «ЗІС-5», а також семінарія мала дві автомашини «Победа», з яких одна була зареєстрована на ім'я ректора, а інша – на семінарію як подарована владикою Панкратієм у 1958 р. (фактично її куплено в архієрея). Весь автотранспорт був придбаний без рішення уповноваженого Ради, але мав реєстрацію в місцевих органах міліції. А. Федулов звернувся до голови Волинського облвиконкому з проханням «через органи автоінспекції і прокуратури перевірити законність придбання та використання цих машин та вирішити питання про подальше використання незаконно придбаних машин» [139, арк. 151–153].

Поки розглядалося питання про вилучення у семінарії будівель та іншого майна, влада взялася за обслуговуючий персонал, який на початок 1960/61 навчального року налічував 21 особу. За наполяганням уповноваженого Ради семінарія була змушена скоротити їх, після чого залишилися працювати тільки бухгалтер, діловод, економ, шофер, повар з двома помічниками, дві прибиральниці, нічний сторож та різноробочий [148, арк. 10–11]. Водночас А. Федулов стверджував, що «вживаються заходи зі зменшення обслуговуючого персоналу в подальшому» [144, арк. 81].

У квітні 1961 р. з ректором ВДС зустрівся заступник уповноваженого Ради по УРСР, який поставив питання про передачу у розпорядження міської ради «зайвих для семінарії площ», які нібито були побудовані з порушенням радянського законодавства. На початку серпня архієрею про це заявив і голова Луцької міськради М. Бездушний. 7 серпня після погодження з обкомом КПУ на адреси архієпископа і ректора ВДС надійшов відповідний лист від відділу комунального господарства міськради, в якому вимагалось, щоб передача площ відбулася протягом доби відповідно нібито до «настійливих вимог трудящих про вилучення зайвої жилої та виробничої площі» [145, арк. 7].

Характерно, що в одному з листів до свого керівництва А. Федулов визнав, що міськкомунгосп допустив помилку, вимагаючи негайної передачі майна: «У цьому проявилось бажання вирішити питання про скорочення матеріальної бази семінарії шляхом прямого адміністрування» [145, арк. 4]. Обережніший у таких справах уповноважений Ради дозволив семінарії краще підготуватися до звільнення приміщень, передача яких міській раді відбулася 16 серпня.

Зупинятися на зробленому влада не збиралася. Уже 24 серпня А. Федулов заявив: «І тепер, після передачі 208 метрів площі, семінарія все ще володіє як навчальною, так і житловою площею, що перевищує норми на одного учня, встановлені для навчальних закладів країни. У той же час державні навчальні заклади, а особливо школи області та м. Луцька через відсутність приміщень змушені займатися у дві зміни, а спеціальні середні навчальні заклади не можуть забезпечити своїх студентів гуртожитком» [145, арк. 2–4].

Можна здогадатися, що для уповноваженого Ради на першому місці були не проблеми державних навчальних закладів, а те, як позбавлення семінарії матеріальної бази вплине на настрої викладачів та семінаристів. Із задоволенням А. Федулов констатував, що дії влади були сприйняті «як поступове згортання і припинення діяльності семінарії, а отже її безперспективності» [180, арк. 97].

28 липня 1961 р. у ВДС без компенсації було відібрано автотранспорт; вантажівку «ЗІЛ-5» передано Головнянському дитячому будинку Любомльського району, а легковик М-20 («Победа») отримала Обласна рада союзу спортивних товариств і організацій [143, арк. 18].

Несподіванкою для духовенства стала заява уповноваженого про неприпустимість звершення викладачами семінарії у сані священика богослужінь у кафедральному соборі. Таким чином, викладачі ВДС без власної парафії взагалі ніде не могли молитися [143, арк. 81].

Тим часом розпочалася чергова вступна кампанія, тому уповноважений заявляв, що «на даний час головна увага приділяється заходам по зриву

прийому у семінарію» [143, арк. 81]. Своє завдання він виконав, адже тільки семеро абітурієнтів були допущені до вступних іспитів у 1961 р., а на екзамені прибуло троє, яких вирішили зарахувати одразу на другий курс. Таким чином, ВДС залишилася без першого курсу. У 1961 р. у двох діючих в Україні духовних семінаріях навчалася всього 144 особи, яких готувало 25 викладачів [211, с. 540].

Московська патріархія, уже втративши три навчальні заклади із восьми, робила спроби посилити ВДС шляхом переведення сюди семінаристів із інших семінарій, однак А. Федулов заявив: «Волинський обком КПУ і облвиконком, партійні і радянські органи інших західних областей УРСР за останні два роки зробили велику роботу для відриву молоді від вступу у ВДС і для припинення її діяльності. Тому було би неправильно допустити, щоб патріархія укріпляла ВДС за рахунок переведення учнів з інших семінарій, що фактично знівелювало б усю нашу роботу» [180, арк. 99].

Більше того, уповноважений знову підняв питання про закриття ВДС: «Виходячи з того, що кількість бажаючих навчатися у духовній семінарії різко скоротилася, що в семінарію прагнуть головним чином різного роду фанатики та нелояльні елементи, виходячи з того, що у семінарії уже нема 1-го класу, а після закінчення навчального року залишиться незначна кількість учнів, а також враховуючи вимоги передової спільноти, обласних партійних і радянських органів, вважаємо доцільним і правильним поставити питання не тільки про припинення у 1962 році нового прийому у семінарію, але й про припинення взагалі її діяльності і переводу тих, хто залишиться після випуску 4-го класу, в інші семінарії» [180, арк. 98]. При цьому, як звичайно, А. Федулов прагнув не просто закрити ВДС рішенням місцевої влади, але ще й добитися згоди патріархії на це. На його переконання, «позитивне вирішення цього питання мало б надзвичайно важливе значення для підриву позицій і впливу церкви не лише на Волині, але й в інших західних областях Української республіки, де й без того він ще достатньо сильний» [180, арк. 102]. У цьому контексті цікаво, що якраз перед цим

уповноважений Ради по УРСР озвучив пропозицію ліквідувати Одеську духовну семінарію, а семінаристів з неї перевести в Луцьк [388, арк. 30].

Одним із аргументів на користь закриття ВДС А. Федулов вважав прийом на навчання так званих «осіб із нелегального сектантства ІПЦ», тобто нелегальної Істинно-Православної Церкви, яких єпископ обіцяв за чотири роки перебування у семінарії «зробити православними» [182, арк. 82–83]. Адептами підпільної ІПЦ уповноважений називав послідовників популярного на Ровенщині мандрівного проповідника Леонтія Грицана [26]. Серед його прихильників, зокрема, був В. Данилюк, який вступив у семінарію у 1961 р. [72, с. 129]. А. Федулов робив спробу відірвати В. Данилюка від навчання [415, с. 157], але той зумів закінчити семінарію.

Черговим кроком для дискредитації Церкви на Волині став судовий процес над В. Фроловим, який із 1954 р. працював шофером ВДС. Він обвинувачувався у спекуляції автомашинами. По справі проходили також намісник Почаївської лаври архімандрит Севастіан (Пилипчук) та ігуменя Мукачівського монастиря Параскева (Прокоп). Суд відбувався 13–15 лютого 1962 р. за присутності 600 осіб, причому влада організувала радіотрансляцію через місцеву мережу. Зі спланованою промовою у залі суду виступив громадський обвинувач диспетчер машинобудівного заводу Москичов, який заявив, що Фролов чесно працював у різних установах, поки не перейшов на роботу у семінарію. Закінчуючи свій виступ, де лунало багато звинувачень на адресу викладачів ВДС та семінаристів, цей представник громадськості сказав: «Я пропоную порушити клопотання про закриття у Луцьку духовної семінарії – цього розсадника мракобісся, гнізда темряви у нашому світлому радянському домі» [149, арк. 27–30].

Уже 20 лютого 1962 р. секретар обкому Ф. Калита у черговому листі до секретаря ЦК КПУ М. Підгорного звернув увагу на вищезгаданий судовий процес над шофером семінарії, наголосивши, що ВДС «є місцем зосередження різного роду спекулятивних і антисупільних елементів», що підготовлені в ній «служителі церкви [...] є небезпечними для нашої прикордонної області, де ще

не повністю ліквідований ґрунт для націоналістичних ідей, релігійного дурману і фанатизму» [84, арк. 2–3].

Навесні 1962 р. Волинський обком КПУ розробив ряд заходів для припинення діяльності у Луцьку духовної семінарії. На міському стенді «Атеїст» мали розмістити інформацію про вчинки шофера семінарії, за вихованцями ВДС вирішили закріпити «старих більшовиків і ветеранів праці» для проведення роботи «з повернення семінаристів до суспільно-корисної праці»; підготовані пропагандисти повинні були провести індивідуальну роботу з викладачами семінарії, особливо з тими, хто не має духовного сану, з метою відмовити їх від релігійної діяльності; планувалося переконати вільнонайманих працівників ВДС перейти на іншу роботу. При цьому, влада обіцяла сприяти у працевлаштуванні звільненим за власним бажанням викладачам та іншим працівникам. Показово, що більшість перелічених заходів передбачалося провести впродовж весни 1962 р., тобто наприкінці чергового навчального року [84, арк. 4–6].

3 травня 1962 р. відділ пропаганди і агітації Волинського обкому КПУ надіслав у Ровенський, Тернопільський, Станіславський та Львівський обкоми партії списки та адреси учнів другого та третього курсів ВДС, з якими під час літніх канікул прохалося організувати «відповідну роботу на предмет відриву семінаристів від духовної семінарії, що сприятиме обмеженню діяльності Луцької духовної семінарії» [84, арк. 27–32].

Ще в березні 1962 р. Г. Пінчук повідомив секретарю ЦК КПУ А. Скабі, що питання про закриття ВДС після закінчення навчального року погоджене з Радою. При цьому усіх семінаристів планувалося перевести в Одеську духовну семінарію, але жоден викладач ВДС не повинен був продовжити там роботу [404, арк. 8].

15 травня 1962 р. у «Радянській Волині» надрукували статтю «Гніздо мракобісся» [225], яка, за словами А. Федулова, викликала «велику зацікавленість у громадськості міста». На луцьких підприємствах було організовано збори трудових колективів, на яких приймали резолюції з

вимогою припинити «діяльність розсадника мракобісся, пристанища для лицемірів та дармоїдів у місті» [149, арк. 92].

Одночасно Луцький міський фінвідділ увів для усіх викладачів ВДС податок на прибуток за збільшеною ставкою. Серед викладацького і обслуговуючого персоналу ВДС склалася думка, що семінарія невдовзі буде ліквідована, адже проводяться заходи для її закриття. В одній із бесід ректор ВДС архім. Мефодій (Мензак) с пересердя сказав уповноваженому Ради: «Може й не треба проводити нового прийому у семінарію, бо все одно вона довго не проіснує». На це А. Федулов блискавично відреагував, запропонувавши ректору звернутися з таким проханням у Навчальний комітет РПЦ [150, арк. 51].

Навесні 1962 р. більшість викладачів та вихованців ВДС, схоже, уже не вірили у те, що у новому навчальному році семінарія продовжить свою роботу. За словами секретаря єпархіального управління прот. Миколи Струменського, адміністрація ВДС навіть почала готуватися до ліквідації, складаючи описи та іншу документацію [149, арк. 92]. У липні архімандрит Мефодій (Мензак) їздив до патріархії, де йому було повідомлено про призначення Волинсько-Ровенським єпископом. Повернувшись, він повідомив А. Федулову, що «все складається так, що семінарія припиняє свою діяльність» [149, арк. 133].

Зважаючи на хитке становище навчального закладу, волинський уповноважений почав самовпевнено заявляти, що «адміністрація семінарії і викладацький склад змирилися з думкою про те, що вона припинить свою діяльність уже в цьому році». У листі до В. Куроєдова 8 серпня 1962 р. він поставив питання про позитивне вирішення питання про закриття ВДС і переведення її вихованців в іншу семінарію. При цьому А. Федулов переконував, що «таке вирішення питання у жодній мірі не наносить шкоди роботі із припинення діяльності й інших семінарій, оскільки 22 особи із 27 складають семінаристи четвертого курсу». Цим же листом уповноважений повідомляв і про те, що «обласні партійні та радянські органи теж вважають,

що семінарія припинить свою діяльність та звільнить приміщення, яке вона займає, бо із врахуванням цієї площі вирішується питання про відкриття у м. Луцьку філіалу Львівського державного університету і розширення Луцького педагогічного інституту» [181, арк. 59–61]. Крім того, завідділом пропаганди та агітації ЦК КПУ Г. Шевель у серпні 1962 р. наголошував на незручності розташування семінарії у центрі міста, поруч із багатьма державними установами, що нібито заважає їм у роботі [395, арк. 61–63]. Одночасно «Радянська Волинь» опублікувала звернення декількох лікарів та батьків хворих дітей із закликом «припинити діяльність кубла мракобісся, де навчається купка проповідників темряви, а приміщення семінарії передати під лікувальний заклад для дітей» [316].

Однак 6 серпня 1962 р. інспектор ВДС прот. Петро Влодек рішенням Навчального комітету РПЦ був затверджений її новим ректором і семінарія продовжила працювати [150, арк. 80]. Показово, що уповноважений пропонував, якщо семінарія не буде ліквідована, нового ректора у неї не призначати [149, арк. 107].

Новина про продовження роботи ВДС неприємно вразила Волинський обком КПУ, секретар якого 16 серпня 1962 р. звинуватив Раду у справах РПЦ у тому, що там «не вживають відповідних заходів до вирішення цього важливого питання» [84, арк. 113]. Однак партійні функціонери все ще сподівалися, що у найближчому майбутньому семінарію все ж буде закрито, про що підтверджує виступ секретаря Волинського обкому КПУ В. Ричка 27 вересня 1962 р. на пленумі Луцького міськкому КПУ. Він заявив: «Я маю змогу повідомити, що вирішується одне важливе питання, над яким працювала тривалий час партійна організація області. Це закриття духовної семінарії в Луцьку. Питання вирішується позитивно. Треба, щоб актив міської партійної організації, глибоко розуміючи значення цього заходу, вміло, політично правильно, з партійною принциповістю реагував на можливі вихватки окремих фанатиків, які працюють в цій семінарії. Це

велика перемога на ідеологічному фронті і це оздоровить обстановку в обласному центрі» [92, арк. 144].

Новопризначеному ректору ВДС довелося зіштовхнутися із незвичайною для семінарії обставиною: влада повністю зірвала набір нових учнів, хоча бажаючі отримати духовну освіту були. Голова Ради у справах РПЦ В. Куроєдов стверджував, що протягом 1960–1962 рр. із 590 осіб, які подали заяви про вступ у духовні семінарії, 490 у результаті індивідуальної роботи, проведеної із ними партійними та комсомольськими організаціями, відмовилися від своїх намірів стати священиками [413, с. 371].

Сподівання органів влади на те, що семінарію залишить частина вихованців старших курсів не виправдалися. Марними виявилися й надії Г. Пінчука на роботу партійних та комсомольських організацій Луцька, спрямовану на відрив молоді від семінарії [391, арк. 1]. Його заступник М. Гладаревський ставив завдання добитися не тільки закриття ВДС, але розірвання з релігією хоча б частини її учнів [390, арк. 41]. Однак восени 1962 р. усі семінаристи повернулися до навчання у Луцьк, що дало змогу продовжити навчання на третьому й четвертому курсах.

На початку 1963 р. влада відмовила адміністрації ВДС у централізованому постачанні продуктів харчування. Без наслідків залишилося і прохання про повернення легкового автомобіля [151, арк. 3].

Осторонь процесів, пов'язаних із намаганнями ліквідувати ВДС, не залишалися й радянські спецслужби. Так, заступник голови КДБ при РМ УРСР С. Крикун у січні 1963 р. писав: «На даний час є реальні передумови до самоліквідації семінарії в Луцьку [...]. УКДБ областей республіки має провести роботу з підбору на перший курс агентів органів КДБ або підшукати нових агентів із числа осіб, які виявляють бажання навчатися у семінарії» [67].

Після того, як влітку 1963 р. семінарію залишив 21 випускник, у ній залишилося тільки п'ять семінаристів, переведених на четвертий курс. З ними владні органи провели бесіди з метою, щоб вони покинули навчання. А.

Федулов мусив визнати, що «проведена робота з відриву від семінарії результатів не дала». За активний спротив такій «роботі» на п'ятнадцять діб був засуджений семінарист М. Чайковський. Відбуваючи покарання, він «декілька днів відмовлявся приймати їжу, заявляючи, що “страждає за Христа, за віру” і готовий померти за це» [151, арк. 93–94].

На черговій Всесоюзній нараді уповноважених Ради за участю заступників голів і секретарів облвиконкомів та крайвиконкомів 25 червня 1963 р. В. Куроєдов заявив, що «Мінська і Волинська семінарії, мабуть, припинять свою діяльність у найближчий час» [183, арк. 5]. Під час цієї ж наради голова Ради вказав на важливість того, щоб не знайшлося бажаючих вступати у ВДС [374, арк. 6].

Сподіваючись на це ж, 11 травня 1963 р. голова Волинського облвиконкому Ю. Ярощук писав В. Куроєдову: «Відкладення рішення про припинення діяльності семінарії далі недоцільне, бо це активізує деяких церковників і передусім викладацький склад самої семінарії, і важко буде зашкодити прийому в семінарію на новий навчальний рік. До того ж семінарія уже отримала від свого центру нові умови прийому у семінарію, що значно полегшують можливості набору. Тим більше важко буде перешкодити цьому, враховуючи ще глибоку релігійність населення Західних областей УРСР» [392, арк. 7].

Адміністрація ВДС повідомила Навчальний комітет РПЦ, що з 1 вересня 1962 р. до 1 серпня 1963 р. до семінарії надійшло 37 запитів від осіб, які бажали в ній навчатися. Заяви з усіма необхідними документами подали дванадцять осіб. Навчені, очевидно, обізнаним духовенством, майже усі вони привезли документи особисто 30–31 липня, а відразу після цього знялися з обліку за місцем проживання і виїхали, щоб їх не знайшли за вказаною адресою [151, арк. 64]. Ті, хто подавав документи раніше, незабаром забирали їх назад. На 10 липня, наприклад, у ВДС було вісім абітурієнтів, але А. Федулов відверто заявляв, що усі вони «за невеликої роботи з ними на місцях навряд чи будуть являти якусь небезпеку» [151, арк. 118]. Подаючи

список абітурієнтів зі Львівщини місцевому уповноваженому, А. Федулов писав: «Прошу через відповідні органи відмовити їх від вступу на навчання у семінарію у м. Луцьку і роз'яснити, що ця семінарія припиняє свою діяльність і набір не проводить» [151, арк. 123].

Хоча уповноважений запевняв, що «партійні і радянські органи приймуть усі необхідні міри для того, щоб семінарія не змогла набрати нових учнів», було зрозуміло, що повністю зірвати набір у ВДС не вдасться. Тому А. Федулов зустрівся із ректором семінарії прот. П. Влодеком, щоб переконати його у неможливості прийняття із різних причин усіх абітурієнтів. Також він зустрівся із єпископом Мефодієм. Той сказав, що не має жодного впливу на ректора, котрий підпорядковується тільки Навчальному комітету РПЦ. Крім цього, архієрей розповів, що під час перебування у м. Москві він особисто проінформував патріарха Олексія про те, що у семінарії залишилося лише п'ять учнів, яких було б доцільніше перевести в інші семінарії. На це патріарх нібито відповів: «Безглуздо зараз навіть говорити про закриття семінарії. Якщо у вас нема студентів, то ми їх дамо вам». Також єпископ сказав, що духовними навчальними закладами в СРСР наполегливо цікавляться представники закордонного духовенства, а один єпископ із Румунії, який незабаром мав бути у Польщі на виборах глави Польської Православної Церкви, на зворотному шляху хоче заїхати до Мефодія і познайомитися з роботою семінарії» [182, арк. 78–80].

Розраховуючи все ж таки вирішити питання про закриття семінарії до початку 1963/1964 навчального року, у липні 1963 р. Г. Пінчук навіть прохав ЦК КПУ дати вказівку Одеському облвиконкому прописати в Одесі тих семінаристів, які будуть переведені із ВДС [392, арк. 1]. Із такими сподіваннями А. Федулов разом із прибулим заступником Ради по УРСР планував ще раз відвідати архієрея, але той несподівано для усіх виїхав у м. Чернівці, що вкрай обурило уповноваженого [182, арк. 82–83]. Загалом влада була незадоволена позицією єпископа Мефодія у питанні ліквідації ВДС [280, с. 157].

Черговий раз не зумівши добитися закриття семінарії, уповноважений робив усе для того, щоб мінімізувати прийом у неї. У серпні одразу шість парафіяльних священників відмовилися від рекомендацій, наданих ними абітурієнтам [152, арк. 115], а відповідно до правил документи абітурієнтів без рекомендацій священника не приймали. Наприклад, настоятель Свято-Успенського собору м. Володимир-Волинський 22 липня рекомендував М. Блащука як глибоковіруючого юнака [307], а вже 3 серпня відкликав свою рекомендацію, заявляючи про те, що вона була видана «поспішно і помилково» [295]. Через це ж не були прийняті й документи у мешканця Харкова В. Собка [302].

Наприкінці літа 1963 р. на адресу ВДС прийшло два листи начебто від вступників з вимогою повернути подані документи. Однак, звіривши почерки, ректор побачив, що вони відрізнялися від тих, якими були написані попередні заяви абітурієнтів. Згодом вияснилося, що жодних подібних листів ці юнаки не писали.

Навчальний комітет РПЦ робив спроби прислати для продовження навчання у м. Луцьк кількох вихованців із інших семінарій [151, арк. 154], але 15 серпня 1963 р. А. Федулов заявив, що «усі особи, які будуть переведені з інших навчальних закладів, не отримають прописку у місті Луцьку» [151, арк. 50].

Таким чином, у 1963 р. ВДС змогла зарахувати на навчання чотирьох юнаків, а ще один був поновлений на четвертому курсі після служби в армії. Ці факти засвідчували, що семінарія у м. Луцьку може діяти, не дивлячись на всі перешкоди з боку влади. Уповноважений був переконаний, що «в подальшому, якщо семінарія буде продовжувати свою роботу, не допустити нового набору буде ще важче» [151, арк. 165].

Не зумівши припинити роботу семінарії, місцева влада вирішила знову відібрати у неї частину приміщень. Повідомляючи ректора про необхідність чергового звільнення «зайвих площ», голова міськвиконкому зазначив, що підставами цього є порушення існуючих норм для навчальних закладів, а

також постанова уряду про вилучення зайвої жилої площі у приватних домовласників, а семінарія, як релігійний заклад, що не має прав юридичної особи, взагалі не може бути власником, а лише користувачем. Відтак, 30 серпня 1963 р. виконком Луцької міської ради прийняв рішення про вилучення у ВДС 444,1 кв. м. (усього другого поверху будівлі), на основі того, що «ця площа є зайвою, бо духовна семінарія на 5 учнів станом на кінець 1962/63 навчального року і 3–5 учнів, яких передбачається набрати у 1963 році, займає площу 1030 кв. м.» [151, арк. 93–94]. Адміністрація семінарії запевнила Навчальний комітет РПЦ, що ВДС зможе продовжити свою роботу у новому навчальному році [152, арк. 170].

Однак несподівано виявилось, що влада не у всіх випадках вважала, що у ВДС має багато зайвої площі. Коли адміністрація навчального закладу почала робити спроби прописати у ВДС першокурсників та продовжити прописку вихованців четвертого курсу, то отримала відмову на тій підставі, що семінарія не має достатньої площі для цього. Ситуація виглядала нелогічною, бо у ВДС залишалося 233 кв. метри житлової площі на десятьох учнів [155, арк. 6].

Тільки 12 грудня 1963 р. частина семінаристів отримала прописку у ВДС, причому два першокурсники були прописані всього на три місяці, а ще двоє отримали відмову. Свої дії працівники паспортного столу пояснювали тим, що І. Мигаль та Б. Кравецький не мають направлення у семінарію з місця попередньої роботи [155, арк. 6]. Усі, хто проживав у семінарії без прописки, штрафувалися [184, арк. 27].

Влітку 1964 р. після завершення екзаменів отримали дипломи та виїхали з Луцька шість випускників ВДС. Тим часом, у семінарію надходили запити бажаючих здобути духовну освіту. У липні 1964 р. їх виявилось уже майже тридцять [308]. Уповноважений зауважував, що адміністрація семінарії та її викладачі ведуть відкриту роботу зі збереження у Луцьку семінарії та організації нового набору. Йому стало відомо, що деяким особам, які бажають вступити у семінарію, там радили збирати необхідні документи,

влаштуватися у Луцьку чи поряд із ним на роботу, прописатися там, а заяву і документи надати у семінарію особисто в останній день прийому заяв.

На 1 серпня 1964 р. у ВДС було подано вісім повністю оформлених вступних заяв. При цьому ректор семінарії відмовлявся виконувати рекомендації уповноваженого щодо відмови у прийомі тим, хто з якихось причин не відповідав формальним вимогам [153, арк. 128–129]. Сподівалися на продовження роботи семінарії також викладачі, котрі відмовлялися від парафій, бажаючи залишитися на педагогічній роботі [393, арк. 13].

У цей час Волинський обком партії продовжував листування з вищими партійними і державними органами щодо необхідності закриття ВДС. Секретар обкому О. Швидак 6 червня 1964 р., ігноруючи відомості про наявність у семінарії абітурієнтів, писав завідувачому ідеологічним відділом ЦК КПУ Г. Шевелю, що у ВДС є тільки два семінаристи, яких переконують покинути навчання. Для викладачів у священному сані, за словами О. Швидака, існувала можливість реєстрації в області для парафіяльного служіння, а більшість світських викладачів мали намір виїхати на батьківщину [86, арк. 16–17].

Доленосним для ВДС стало засідання Навчального комітету РПЦ, що відбулося 15 серпня 1964 р. Після слухання доповіді ректора ВДС про стан семінарії та обговорення ситуації у ній було вирішено ліквідувати ВДС шляхом злиття її із Одеською семінарією. Туди були переведені усі наявні учні ВДС, а також переслані документи нових абітурієнтів, архів семінарії мав бути переданий патріархії. Викладачі направлялися у розпорядження єпископа Волинського і Ровенського Мефодія [153, арк. 142–144]. Завдяки зарахуванню абітурієнтів із ВДС у 1964 р. на перший курс ОДС у було прийнято 24 особи, що дало змогу значно укріпити цей навчальний заклад [281, с. 96].

Цікаво, що незадовго до закриття ВДС голова Ради В. Куроедов заявив, що, враховуючи міжнародні обставини, зараз вигідно хоча б номінально мати дві духовні семінарії в Україні [394, арк. 1].

У м. Луцьку було утворено ліквідаційну комісію, в яку увійшли ректор, інспектор, секретар правління та бухгалтер семінарії. Уповноважений А. Федулов оперативно пообіцяв допомогти із виділенням вагону для речей, що мали бути відправлені в Одеську семінарію. Деяке майно забрали у кафедральний собор та єпархіальне управління, кухонне начиння передали Корецькому жіночому монастирю.

Після остаточного закриття ВДС ідеологічний відділ обкому КПУ підготував довідку «про роботу партійних організацій, спрямовану на припинення діяльності Луцької духовної семінарії». До цієї роботи «були залучені найбільш кваліфіковані атеїсти Луцька [...], які систематично працювали з найбільш впливовими викладачами і одночасно вели роботу серед семінаристів». Важливу роль у цьому напрямку, на думку завідуючого ідеологічним відділом обкому, відіграла серія статей, надрукованих в обласній та районних газетах. Активно використовувалося й радіо, де часто виступали колишні семінаристи та священники. Особи, пов'язані із семінарією, були у центрі уваги багатьох лекцій та бесід, проведених на фактично усіх підприємствах Луцька, що підривало серед віруючих авторитет семінарії. Великий резонанс у громадськості викликав суд над шофером та завгоспом ВДС [86, арк. 59–61].

Важко дати однозначну відповідь на питання, чи стало закриття ВДС несподіванкою для її викладачів, зважаючи на те, що до останнього в Луцьку приймали документи від абітурієнтів. З огляду на те, що остаточне рішення про закриття навчального закладу Церква ухвалила тільки після закінчення прийому документів, а не одразу після завершення навчального року, можна зробити припущення, що у патріархії сподівалися на те, що семінарія зможе прийняти достатню кількість першокурсників, що б вдихнуло у неї нове життя. Натомість, виявилось, що влада відмовлялася визнавати право на навчання двох із чотирьох осіб, переведених на другий курс, а із восьми претендентів на перший курс четверо не могли бути зараховані через порушення правил.

З іншого боку, серед наявних документів є датований 26 червнем 1964 р. рахунок на продаж Луцькому музичному училищу семінарських меблів: сотні стільців, двадцяти класних столів, двадцяти ліжок, п'ятдесяти тумб. А інший документ засвідчує, що у травні – червні 1964 р. із ВДС за розпорядженням Навчального комітету РПЦ, датованим ще 3 січня 1964 р., на адресу МДА було вислано багато семінарського інвентарю, серед якого постільна білизна, комплект музичних інструментів, кіноапарат тощо. Беручи до уваги ці документи, можна зробити висновок, що на продовження функціонування ВДС у патріархії не сподівалися.

Отже, місцеві уповноважені Ради робили спроби домогтися закриття ВДС ще наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр., але це не відображало тодішньої позиції вищого державного керівництва. Системне обмеження владою роботи ВДС розпочалося у другій половині 1950-х рр. У 1960 р. місцева влада поставила питання про закриття навчального закладу, що відповідало новій антицерковній політиці партійно-державної верхівки СРСР. Над реалізацією цієї мети компартійні і державні органи працювали чотири роки і досягли її влітку 1964 р.

Висновки до розділу 4

Контроль радянської влади над функціонуванням ВДС здійснювався за посередництвом Ради у справах РПЦ, волинські обласні уповноважені якої час від часу відвідували навчальний заклад, контактували із його представниками, перевіряли різну документацію. У своїх діях уповноважені керувалися вказівками Ради, яка декілька разів вносила корективи у свої інструкції. Якщо спершу уповноваженим заборонялося без особливих причин відвідувати семінарію, встановлювати контакти з особами, які не входили у склад адміністрації ВДС, та контролювати навчальний процес, то згодом їм рекомендувалося бувати у семінарії частіше та спілкуватися з усіма викладачами й семінаристами, встановлюючи тісні зв'язки із тими особами,

через які можна буде впливати на заклад. Частина викладачів та учнів ВДС були пов'язані ще й з органами безпеки, де виконували функції інформаторів.

Загалом до останньої чверті 1950-х рр. влада не перешкоджала роботі ВДС, хоча й обмежувала активність навчального закладу, впливала на навчально-виховний процес та використовувала його в ідеологічній пропаганді. Прикладами такого втручання можна назвати призов семінаристів у збройні сили, контроль за кадровим забезпеченням, за бібліотечним фондом ВДС, залучення представників семінарії до різноманітних державних заходів, організацію проведення у семінарії різних політичних лекцій тощо.

Постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. задала тон новій державній релігійній політиці. З цього часу влада почала проводити систематичні заходи для послаблення ВДС, добиваючись, таким способом, її закриття. Серед основних методів тиску на навчальний заклад слід назвати спроби зриву вступних кампаній, необґрунтовану критику її викладачів та семінаристів у місцевій пресі, поступове вилучення у ВДС навчальних і житлових приміщень та іншої власності. Починаючи із 1960 р., у Волинську семінарію вступало лише по декілька осіб, а у 1962 р. вступників не виявилось взагалі, оскільки можливим абітурієнтам перешкоджали реалізувати свій вибір. Ряд опублікованих в обласній газеті «Радянська Волинь» матеріалів про ВДС та її представників були покликані сформувати серед місцевої громадськості негативне ставлення до семінарії. Частина таких публікацій мала на меті відірвати від навчання наявних у закладі семінаристів, однак такі спроби слід вважати невдалими.

Попри увесь тиск на ВДС, владі не вдалося добитися її ліквідації так легко, як це сталося із іншими чотирма семінаріями, що припинили роботу протягом 1960–1963 рр. Волинське єпархіальне керівництво та адміністрація ВДС відмовлялися ставати на шлях закриття навчального закладу і виявляли готовність продовжувати його роботу у будь-яких умовах. Водночас деякі спроби укріпити семінарію на початку 1960-х рр. зробила й Московська

патріархія, хоча Рада у справах РПЦ не дала реалізувати плани підтримки ВДС. Боротьба за існування семінарії закінчилася для Церкви у серпні 1964 р., коли Навчальний комітет РПЦ вирішив ліквідувати ВДС шляхом її об'єднання із Одеською семінарією.

ВИСНОВКИ

Наведений у дисертації фактичний матеріал дає змогу зробити наступні висновки та узагальнення.

1. Історіографію теми дисертації складають різнопланові наукові роботи, пов'язані з дослідженням історії Церкви і богословської освіти в СРСР у 1945–1964 рр. Важлива роль належить також розвідкам, присвяченим суспільно-політичному життю на Волині в означуваний період, в яких певне місце займає висвітлення релігійних процесів в області, у тому числі вплив влади на розвиток ВДС.

Деякі проблеми функціонування ВДС у радянські роки знайшли висвітлення в історичній літературі, однак комплексної розробки тема досі не отримала. Детального аналізу та узагальнення потребували такі питання, як вплив державних органів на кадрову політику і формування учнівського колективу ВДС, на розгортання навчально-виховного процесу у ній, трансформація ставлення місцевої влади до функціонування семінарії протягом дев'ятнадцяти років, контроль за навчальним закладом з боку уповноваженого Ради.

Наявна джерельна база дає змогу провести комплексне дослідження розвитку богословської освіти у радянському тоталітарному суспільстві на матеріалі ВДС. Її основу склали документи, які зберігаються у фондах Державного архіву Волинської області. Їх опрацювання дозволило вирішити більшість завдань, поставлених у дисертації. Окремі аспекти функціонування ВДС вдалося розкрити за матеріалами із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву СБУ, Державного архіву Рівненської області, а також на підставі документів поточного архіву ВДС, спогадів її колишніх викладачів і учнів.

2. Констатовано, що процес відновлення на Волині структури Московської патріархії тривав протягом усього 1944 р. Основними проблемами церковного життя на Волині після її визволення від окупантів

були: відсутність діючих органів єпархіального управління та велика кількість вакантних парафій через загибель або втечу разом із німцями деяких місцевих духовних осіб. Також одразу після відновлення органів радянської влади почалися репресії проти запідозрених у співпраці з нацистами та націоналістичним підпіллям священнослужителів, що збільшувало кількість незайнятих парафій. Вирішувати кадрову проблему у Волинсько-Ровенській єпархії, на яку розповсюдила свою юрисдикцію Московська патріархія, було доручено присланому у середині 1944 р. єпископу Миколі (Чуфаровському). У самотійному прийнятті рішень його обмежував уповноважений Ради у справах РПЦ, котрий був призначений в область у грудні 1944 р.

3. Відзначено, що ініціатором відкриття у Луцьку дворічних богословсько-пастирських курсів для підготовки місцевого кліру став єпископ Микола (Чуфаровський). Дозвіл на функціонування таких курсів у деяких містах СРСР дала центральна влада. Особисту позицію архієрея не варто вважати єдиною причиною появи у післявоєнний період такого навчального закладу в єпархіальному центрі Волині. Володіючи, порівняно з іншими регіонами країни, все ще значним кадровим потенціалом, єпархія мала змогу забезпечити навчальний заклад викладачами із вищою богословською освітою. Курси запрацювали восени 1945 р., їх слухачами стало сорок вихідців із Волинсько-Ровенської єпархії. Велику увагу роботі навчального закладу приділяв уповноважений Ради, котрий прагнув розширити навчальний план у ньому за рахунок вивчення суспільствознавчих дисциплін. У серпні 1946 р. рішенням Навчального комітету РПЦ курси були перетворені у Волинську духовну семінарію.

4. Досліджено, що протягом усього періоду функціонування ВДС джерело її фінансування зазнавало змін. Спершу усі витрати, пов'язані з відкриттям та роботою ВДС, взяло на себе Волинсько-Ровенське єпархіальне управління. Наприкінці 1940-х рр., за розпорядженням патріархії, незначні дотації для ВДС почали виділяти сусідні Житомирська та Кам'янець-

Подільська єпархії. Сама ж Московська патріархія стала брати участь у наповненні бюджету семінарії на початку 1950-х рр., а від 1952/1953 навчального року патріархія повністю взяла навчальний заклад під свою опіку, що залишалося незмінним до закриття ВДС. Завдяки централізованому матеріальному забезпеченню єпархіальне керівництво зуміло значно розширити навчальні площі закладу, усіх вихованців забезпечити стипендією, харчуванням, уніформою та навчальними посібниками. Також з'ясовано, що розвиток матеріальної бази ВДС залежав і від місцевої влади, яка до 1958 р. загалом сприяла вирішенню різних побутових питань семінарії, а потім почала створювати перешкоди нормальному функціонуванню закладу.

5. Аналіз навчально-виховного процесу у ВДС дає підстави стверджувати, що він був спрямований на підготовку духовенства радянського типу: в усьому лояльного до системи, слухняного до вказівок влади та позбавленого національних рис. З метою поширення серед майбутніх священнослужителів комуністичної ідеології до традиційних для богословської освіти дисциплін у навчальний план було введено предмет «Конституція СРСР». Методами виховання лояльного до режиму духовенства було проведення лекцій на політичні теми, участь викладачів і учнів у загальнодержавних заходах, заохочення до читання агітаційних друкованих матеріалів та співу радянських пісень. Для бібліотеки ВДС постійно закуповувалася радянська література, серед якої були багатотомні видання творів комуністичних ідеологів та агітаційні матеріали. Копіювання у духовній семінарії радянської моделі навчально-виховної роботи свідчить про намагання Церкви інкорпоруватися у суспільні процеси, що відбувалися в СРСР, і позиціювати себе як органічну частину існуючого ладу.

Значним чинником радянзації ВДС слід визнати й переведення навчального закладу на російську мову, що не відповідало потребам україномовних учнів, але було покликане знизити національну самосвідомість західноукраїнської молоді, котра переважала у семінарії.

Важливо відзначити, що україномовним богословсько-освітній заклад у Луцьку був тільки у 1945/46 навчальному році, коли Московський духовний центр мав найменший вплив на його функціонування. Однак уже тоді уповноважений Ради у справах РПЦ вважав викладання українською мовою проявом нелояльності до радянської влади. Переходу на російську мову викладання у ВДС сприяв і Навчальний комітет РПЦ, який поступово уніфікував навчальні програми в усіх семінаріях СРСР. Оскільки вихованці ВДС майже не володіли російською мовою і тому не могли успішно засвоїти необхідний матеріал, адміністрація звертала особливу увагу на вивчення російської мови, а не богословських дисциплін.

Уніфікація навчального процесу у семінаріях РПЦ привела до того, що у ВДС вивчали дисципліни, як не мали практичного значення для священнослужителів в умовах Західної України. До таких належала історія російського старообрядницького розколу. Натомість у навчальних планах не знайшлося місця поглибленому вивченню порівняльного богослов'я, де колишні уніати, яких було у ВДС досить багато, могли б детальніше ознайомитися з відмінностями між православним і католицьким віровченнями. Викладачі ВДС звертали увагу на такий стан речей, однак Навчальний комітет РПЦ на зауваження не зважав.

Можна стверджувати, що спрямування процесу навчання і виховання у ВДС на підготовку духовних кадрів, повністю прихильних до влади та позбавлених національної самосвідомості, для влади визначало доцільність функціонування семінарії, а для Церкви було проявом своєрідного компромісу із системою за право готувати кадрове поповнення.

6. З'ясовано, що протягом 1945–1964 рр. у семінарії навчалося понад п'ятсот вихованців, 293 з яких її закінчили. За той же час 36 осіб працювали викладачами ВДС, більшість із яких були священнослужителями Волинсько-Ровенської єпархії. Зауважено, що від 1952 р. Навчальний комітет РПЦ став призначати викладачами ВДС випускників духовних академій, з яких лише троє не були етнічними українцями. На момент закриття ВДС дев'ять з

одинадцяти її викладачів походили із Волині. Місцевими уродженцями була й майже вся адміністрація семінарії. Серед усіх керівників навчального закладу слід виділити її першого ректора прот. М. Тучемського, котрий очолював курси, а потім семінарію від 1945 до 1959 р., зумівши налаштувати у ВДС навчально-виховний процес, використовуючи власний педагогічний досвід, отриманий у Віленській семінарії.

Серед учнів семінарії місцеві мешканці переважали тільки у 1940-х рр. та на початку 1950-х рр., згодом ВДС стали наповнювати, головним чином, вихідці із Галичини, більшість із яких були колишніми уніатами. Майже усі вони після навчання у Луцьку поверталися на церковну роботу на батьківщину, з огляду на що ВДС стала своєрідним плацдармом для усунення впливу Греко-католицької церкви, нелегальні осередки якої продовжували діяти. Однак можна стверджувати, що цього завдання ВДС не виконала, оскільки переважна більшість її випускників із Львівсько-Тернопільської чи Івано-Франківської єпархії у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. повернулися у лоно відроджуваної УГКЦ.

7. Відзначено, що від часу відкриття навчального закладу у Луцьку органи місцевої влади виражали недовіру призначеним сюди викладачам та особам, котрі виявили бажання здобувати богословську освіту. Уповноважений постійно стверджував, що більшість викладачів та вихованців ВДС вороже ставляться до існуючого ладу. Попри намагання Церкви підкреслювати свою лояльність до радянської влади, остання все ж вважала, що ВДС громадила «шкідливі елементи», котрим не можна довіряти.

Наголошено, що місцева влада приділяла велику увагу педагогічним кадрам, які викладали у ВДС, а також учням семінарії, сподіваючись на підготовку у ВДС ідеологічно «правильного» духовенства. Звільнення з роботи кількох викладачів семінарії і відрахування низки семінаристів свідчить про вияви незгоди з існуючою системою навчання. Визначено, що основними формами такої нелояльності серед викладачів було викладання

українською мовою, активність у вербуванні молоді у навчальний заклад, окремі факти з біографії, які свідчили про несприйняття радянської влади. Причиною відрахувань семінаристів могла бути як участь у національно-визвольному русі їх самих чи близьких родичів, так і антирадянські висловлювання під час навчання. Виявлення таких випадків не викликало труднощів для радянських спецслужб, оскільки, як встановлено у процесі дослідження, деякі викладачі та семінаристи були завербовані органами держбезпеки. Приклад інспектора семінарії прот. М. Варжанського свідчить, що неухильне виконання рекомендацій влади було запорукою постійного кар'єрного росту лояльних священнослужителів.

Показано, що особи, на котрих падала підозра з боку влади, залишалися без моральної підтримки адміністрації ВДС, яка здебільшого прагнула дистанціюватися від них, щоб не викликати недовіру до всього навчального закладу. Залишається невстановленим, чи керівництво семінарії завжди отримувало відповідні рекомендації від уповноваженого щодо звільнення викладача або відрахування семінарста, чи воно зі своєї ініціативи позбавлялось неугодних владі. Однак те, що притаманне радянському режиму переслідування інакомислячих практикувалось у ВДС, свідчить про певне зближення інтересів Церкви і влади та обслуговування її інтересів з боку Церкви.

8. З'ясовано, що протягом усіх років функціонування ВДС органи радянської влади ретельно контролювали усі процеси, що відбувалися у семінарії. Першочерговий обов'язок такого контролю був покладений на уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області, посаду якого у досліджуваній час послідовно займали три особи: М. Діденко, С. Богданов та А. Федулов. Аналіз інструкцій Ради свідчить про поетапне посилення контролю системи над мережею богословських закладів СРСР. Характерною рисою цього часу слід назвати рекомендацію уповноваженим встановлювати контакти з викладачами та учнями ВДС, через яких можна впливати на навчальний заклад. Можна стверджувати, що подібні відносини між

уповноваженими та представниками семінарії носили неформальний характер, позаяк жодних списків таких осіб чи згадок про них у документах знайти не вдалося. Нема підстав пов'язувати конфідентів уповноваженого із інформаторами КДБ, оскільки члени та уповноважені Ради не могли бути ознайомленими із напрацюваннями органів безпеки, хоча й можна припустити, що окремі представники навчального закладу співпрацювали з обома структурами.

9. Доведено, що попри втручання у роботу семінарії, до осені 1958 р. центральна влада загалом не ставила великих перешкод її функціонуванню, хоча деякі негативні тенденції були помічені. Рубіжним документом слід прийняти постанову ЦК КПРС «Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПСС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”» від 4 жовтня 1958 р. Від часу її оприлюднення антирелігійна боротьба у країні значно посилилася. Влада тоді взяла курс на скорочення мережі існуючих в СРСР церковних навчальних закладів, що вилилося у поетапне закриття більшості духовних семінарій. Найбільшу стійкість виявили у ВДС, представники якої протистояли тиску системи упродовж п'яти навчальних років.

З'ясовано, що, реалізуючи план ліквідації ВДС, органи місцевої влади діяли шляхом незаконного вилучення у неї навчальних та житлових приміщень, зриву вступних кампаній, шельмування представників семінарії у пресі тощо. Така практика мала на меті сформувати серед місцевої громадськості негативне ставлення до ВДС та змусити викладачів і вихованців залишити її. Однак є підстави стверджувати, що цими діями влада не досягла вагомих успіхів, адже майже нікого не змогла відірвати від навчального процесу в семінарії.

Зауважено, що у боротьбі за подальше існування семінарії її адміністрації прагнуло допомогти керівництво Московської патріархії, однак Рада рішуче протистояла будь-яким спробам посилити ВДС. Уникаючи прямого адміністрування, влада, як і у випадках закриття інших семінарій,

змусила Навчальний комітет РПЦ ліквідувати ВДС власним рішенням, прийнятим 15 серпня 1964 р. Формальне об'єднання Волинської духовної семінарії із Одеською на базі останньої завершило болісний для Церкви процес звуження мережі навчальних закладів РПЦ, яких відтоді залишилося тільки три.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоник В. Минская Духовная Семинария в годы ее первого возрождения. *Труды Минской духовной академии*. Жировицы, 2002. № 1. С. 25–44.

Архів Волинського єпархіального управління УПЦ

2. Особова справа прот. Влодека Петра, 156 арк.
3. Особова справа прот. Назарука Миколи, 92 арк.
4. Особова справа прот. Негоди Валентина, 136 арк.

Архів Луцько-Волинського єпархіального управління УПЦ КП

5. Лист Навчального комітету РПЦ від 4 лютого 1959 р., 4 арк.
6. Лист Навчального комітету РПЦ від 26 травня 1959 р., 6 арк.
7. Особова справа прот. Порущка Євгена, 111 арк.
8. Особова справа прот. Тучемського Миколи, 222 арк.
9. Особова справа прот. Ясенчука Дем'яна, 127 арк.
10. Архиеп. Виленский и Литовский Антоний [некролог]. *Журнал Московской Патриархии*. 1971. № 11. С. 24–25.
11. Атеїсти, в наступ! *Радянська Волинь*. 1960. № 214. С 1.
12. Атеїстична пропаганда має стати більш наступальною. *Атеїст*. Луцьк, 1958. № 1. С. 3–4.
13. Баран В. Влада і Церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках. *Сучасність*. Київ, 1995. № 5. С. 113–128.
14. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. 448 с.
15. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1948–1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.
16. Баран В. Україна : новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. 670 с.
17. Башук В. Полвека у престола Божия. *Русский дом*. 2012. № 11. С. 4–5.

18. Білінський Я. Стан Української православної церкви в УРСР. *Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття Хрищення Руси-України*. Мюнхен, 1988/1989. С. 334–348.
19. Бог живет в любящем сердце. *Курские епархиальные ведомости*. 2014. №3–4. С. 6.
20. Богук О. Як я вирвався з бурси. *Радянська Волинь*. 1959. № 62. С. 4.
21. Бондарчук П. М Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ : Інститут історії України, 2009. 381 с.
22. Бортніков В. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009 рр.) Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. 384 с.
23. Борщевич В. Автономна Церква на Волині. Луцьк : РВВ ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. 98 с.
24. Борщевич В. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція. Луцьк : РВВ ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. 584 с.
25. Борщевич В. Волинський Пом'яник. Рівне, 2004. 408 с.
26. Борщевич В. Мандрівний проповідник Леонтій Грицан і його послідовники. *Сумський історико-архівний журнал*. 2008. № 4–5. С. 185–195.
27. Борщевич В. Посол Євген Богуславський у політичному і церковно-громадському житті Волині. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВНУ*. Луцьк, 2008. № 14. С. 111–117.
28. Борщевич В. Православна духовна верства Волині в добу радянського тоталітаризму. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки*. 2009. № 14. С. 174–189.
29. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). Луцьк, 2000. 254 с.

30. Булига І. Православні конфесії в системі державно-церковних змін на Волині завершального періоду Другої світової війни. *Волинський благовісник*. 2015. № 3. С. 79–86.
31. Бурега В. Київська духовна академія і семінарія. 400 років. Київ : Видавничий відділ УПЦ, 2015. 104 с.
32. В Волинской духовной семинарии. *Журнал Московской Патриархии*. 1954. № 8. С. 63.
33. В Волинской духовной семинарии. *Журнал Московской Патриархии*. 1955. № 11. С. 17.
34. Варичев Е. Православная церковь. История и социальная сущность. Москва: Советская Россия, 1982, 192 с.
35. Василий Васильцев. *Православная энциклопедия*. Москва, 2004. Т.VII. С. 78–79.
36. Василюк Андрей, иером. История Минской духовной семинарии периода первого возрождения в послевоенные годы (1947–1964 гг.) в документах архива МинДС. *ΧΡΟΝΟΣ. Церковно-исторический альманах*. Минск, 2015. № 2. С. 97–134.
37. Васильева О. Русская Православная Церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. Москва : Издат. центр ИРИ РАН, 2001. 214 с.
38. Ветрова М. Волинська Духовна Семінарія у 50–60-х роках ХХ століття : закриття навчального закладу в контексті антирелігійної кампанії М. Хрущова. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 2006. Вип. 11. С.130–136.
39. Веденеев Д. Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Москва : Алгоритм, 2016. 496 с.
40. Веденеев Д. Духовные учебные заведения Украины как объект оперативной разработки спецслужб (по документальным материалам МГБ-КГБ УССР 1940-х – 1950-х гг.). *Труди Київської духовної академії*. Київ, 2015. № 23. С.244–264.

41. Веденеев Д. Оперативна розробка радянськими спецслужбами архієпископа Кримського Луки (Войно-Ясенецького) у світлі маловідомих архівних документів. *Труди Київської духовної академії*. Київ, 2017. № 27. С. 237–249.
42. Веденеев Д., Лисенко О. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2012. Вип. 4. С. 104–126.
43. Веденеев В., Лисенко О. «Самый образованный священник Западной Украины...» Радянські спецслужби й о. Гавриїл Костельник у 1939–1948 роках. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ, 2016. Вип. 18. С. 120–165.
44. Вічна пам'ять померлим [Вислоцький Олексій, протоієрей]. *Православний вісник*. 1987. № 7. С. 7.
45. Вечная память почившим [Коршун Григорий, протоієрей]. *Журнал Московской Патриархии*. 1982. № 5. С.30.
46. Вісник репресій в Україні. Нью-Йорк. 1981. Вип. 4. 31 с.
47. Вище рівень атеїстичної пропаганди. *Радянська Волинь*. 1959. № 150. С. 1.
48. «Выделены, проверены с соответствующим образом подготовлены»: Документы об участии церковных организаций в VI Всемирном фестивале молодежи и студентов 1957 г. в Москве. URL: // http://www.alexander_yakovlev.org/almanah/inside/almanah-intro/1024540 (дата звернення 27.11.2017).
49. Высокопреосвященный Гермоген, архиепископ Краснодарский и Кубанский [некролог]. *Журнал Московской Патриархии*. 1980. № 5. С.16– 17.
50. Вышиванюк А., Цыпин В., прот. Особенности государственно-церковных отношений на Украине в 1944–1947 годы. *Ежегодная богословская конференция ПСТБИ. Материалы*. Москва, 1998. С.261–267.

51. Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939–1958 (Дискуссионные аспекты) / под. ред. М. И. Одинцова. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2003. 380 с.
52. Влодек П., прот. Буду трудитися, наскільки вистачить сили. *Дзвони Волині*. 2010. № 9. С. 6–7.
53. Влодек П., прот. Православ'я на Волині. Луцьк : Надстир'я, 1996. 36 с.
54. Влодек П., прот. Треба було з нічого створювати семінарію. *Вісник прес-служби УПЦ*. Київ, 2001. № 3. С. 21–23.
55. Влодек П., прот. У роки хрущовських гонінь претензій до студентів і викладачів Духовної семінарії не мало тільки похоронне бюро. *Офіційний вісник УПЦ*. Київ, 2006. № 58. С. 43–46.
56. Вовк О. Місце і роль націоналістичних клерикалів в планах реакції. Київ : Наукова думка, 1984. 140 с.
57. Войналович В. Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 24–38.
58. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років : політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
59. Волинська духовна семінарія 1796–2006. Луцьк, 2006. 16 с.
60. Ворон О. Християнські конфесії на Рівненщині у 50–70-х роках ХХ століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. 2012. Випуск 23. С. 295–310.
61. Гаврилюк О. Радянська економічна і духовна життя західноукраїнського села у другій пол. 40-х – поч. 50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Чернівці, 1996. 16 с.

62. Гаврин Филарет, игум. Православная Церковь в Украине в 1943–1945 гг. *Труди Київської духовної академії*. Київ, 2012. № 16. С. 332–354.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

63. Спр. 75682-фп. Справа зі звинувачення Тимощука Пилипа Мусійовича, 25 січня 1945 р. – 29 липня 1994 р., 125 арк.

64. Спр. 75845-фп. Справа зі звинувачення Ковальчука Петра Йосиповича, 3 лютого 1949 р. – 20 квітня 1992 р., 58 арк.

65. Спр. 75846-фп. Справа зі звинувачення Брука Івана Микитовича, 18 березня 1947 р. – 10 грудня 1991 р., 206 арк.

66. Спр. 75894-фп. Справа зі звинувачення Богуславського Євгена Семеновича, 3 листопада 1949 р. – 1 червня 1950 р., 176 арк.

67. Ф. 2. Спр. 2831. Оп. 27 (1960) 5. Т. 1: Справа № 78 зі звітами по церковниках і сектантах за 1956 рік, 1 грудня 1956 р. – 1 січня 1957 р.

68. Ф. 16. Спр. 0934. Оп. 2 (1966) 1.Т. 1: Справа № 2, т. 1 із вказівками КДБ при РМ УРСР, 2 січня 1963 р. – 30 грудня 1963 р.

69. Глушман І. Міцніє велика священицька родина. *Замкова гора*. 2013. № 23. С. 8.

70. Годі обдурювати людей. *Радянська Волинь*. 1962. № 124. С. 4.

71. Гордун С., свящ. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год (краткий исторический обзор). *Журнал Московской Патриархии*. 1993. № 2. С. 11–24.

72. Гордун С., свящ. Русская Православная Церковь при святейших Патриархах Сергии и Алексии. *Вестник русского студенческого христианского движения*. Париж–Нью-Йорк–Москва, 1990. № 158. С. 82–142.

73. Грекулов Е. Православная церковь – враг просвещения. Москва : Наука, 1962. 192 с.

74. Грон В., Гнірко П. Біля семінарського корита. *Радянська Волинь*. 1961. № 96. С. 4.

75. Данилець Ю., Козак О. Жизнь и деятельность архиепископа Варлаама (Борисевича) (1899–1975 гг.). *Pravoslavny biblicky zbornik*. Горлице, 2017. № 2. С. 96–128.

76. Данилець Ю. Випускник ВДС архімандрит Василій (Петьовка) (1933–2002 рр.) як церковний діяч. *Історія та сучасність православ'я на Волині : матеріали VII науково-практичної конференції (Луцьк, 8 листопада 2016 р.)*. Луцьк, 2016. С. 53–60.

77. Данилець Ю. Випускник ВДС архімандрит Сергій (Цьока) (1927–2004 рр.) – дослідник історії Православної Церкви на Закарпатті. *Історія та сучасність Православ'я на Волині : матеріали VI науково-практичної конференції (Луцьк, 12 листопада 2015 р.)*. Луцьк, 2015. С. 28–33.

78. Дарманський П. Чому я порвав з релігією? *Радянська Волинь*. 1958. № 42. С. 3.

Державний архів Волинської області

Ф. 4666.

оп. 2.

79. Спр. 3117. Справа зі звинувачення Мисечка Василя Корнійовича, 11 жовтня 1949 р. – 5 липня 1990 р., 261 арк.

80. Спр. 4161. Справа зі звинувачення Ліхнякевича Івана Васильовича, 20 лютого 1944 р. – 30 січня 1997 р., 133 арк.

Ф. П-1. Волинський обком КПУ. 1939–1941, 1944–1991 рр.

оп. 2.

81. Спр. 454. Листи, інформації, довідки, інструкції, списки делегацій та інші директиви з питань ідеологічної роботи, 3 січня 1959 р. – 5 грудня 1959 р., 192 арк.

82. Спр. 473. Інформації, листи та інші матеріали з питань ідеологічної роботи, 11 січня 1960 р. – 27 грудня 1960 р., 95 арк.

83. Спр. 491. Звіти, листи, інформації та інші документи з питань ідеологічної роботи, 4 січня 1961 р. – 28 листопада 1961 р., 142 арк.

84. Спр. 507. Листи, довідки, інформації та інші документи з питань ідеологічної роботи, 11 січня 1962 р. – 25 грудня 1962 р., 187 арк.

85. Спр. 523. Інформації в ЦК КП України, довідки, звіти, пропозиції з питань ідеологічної роботи, 3 січня 1963 р. 28 грудня 1963 р., 52 арк.

86. Спр. 538. Інформації, довідки, списки з питань ідеологічної роботи, 11 лютого 1964 р. – 27 грудня 1964 р., 79 арк.

оп. 3

87. Спр. 703. Звіти, доповідні записки уповноваженого Ради у справах церкви, автобіографії служителів культу та ін., 2 березня 1945 р. – 5 листопада 1945 р., 34 арк.

оп. 4.

88. Спр. 170. Інформації в ЦК КПУ про атеїстичну роботу, 18 січня 1958 р. – 18 грудня 1958 р., 76 арк.

Ф. П-32. Луцький міськком КПУ. 1940–1941, 1944–1991 рр.

оп. 1.

89. Спр. 328. 14 січня 1947 р. – 21 грудня 1947 р., 265 арк.

90. Спр. 385. Справа про прийняття у члени КПРС тов. Мамчура Йосипа Михайловича, 26 березня 1947 р. – 13 травня 1947 р., 6 арк.

оп. 2.

91. Спр. 303. Справа на кандидата у члени КПРС тов. Герєги Олександра Андрійовича, 18 листопада 1953 р. – 15 грудня 1953 р., 4 арк.

92. Спр. 4021. Протоколи засідання пленумів міськкому КПУ, 27 березня 1962 р. – 27 грудня 1962 р., 315 с.

Ф. Р-393. Відділ у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації. 1944–2005 рр.

оп. 1.

93. Спр. 1. Директивні вказівки Уповноваженого Ради у справах православної церкви при РНК УРСР, облвиконкому, 14 грудня 1944 р. – 15 серпня 1945 р., 63 арк.

94. Спр. 2. Відомості про діяльність церкви і діяльність духовенства за 1945 рік, 167 арк.
95. Спр. 7. Анкети на вступників у Волинську духовну семінарію за 1945 рік, 286 арк.
96. Спр. 10. Навчальні плани і програми богословських курсів у Луцьку за 1946 рік, 12 грудня 1945 р. – 28 листопада 1946 р., 181 арк.
97. Спр. 11. Відомості про патріотичну діяльність духовенства області за 1946 рік, 172 арк.
- оп. 2.
98. Спр. 2. Журнали педагогічних зібрань правління Волинської православної духовної семінарії; анкети слухачів і викладачів семінарії, 25 жовтня 1946 р. – 28 листопада 1947 р., 91 арк.
99. Спр. 3. Навчальні плани і програми Волинської православної духовної семінарії на 1946/47 навчальний рік, 251 арк.
100. Спр. 4. Річний текстовий звіт Волинської православної семінарії у м. Луцьку за 1946/47 навчальний рік, 40 арк.
101. Спр. 7. Журнал вихідної кореспонденції, 6 січня 1947 р. – 22 грудня 1947 р., 21 арк.
102. Спр. 10. Листування з Уповноваженими у справах Руської православної церкви при РМ СРСР, УРСР, райміськвиконкомами про стан церков, особовий склад духовенства та ін., 5 січня 1948 р. – 24 грудня 1948 р., 248 арк.
103. Спр. 11. Листування з єпархіальним управлінням про стан і діяльність церков області, 10 березня 1948 р. – 11 січня 1949 р., 285 арк.
104. Спр. 13. Журнали педагогічних зібрань правління Волинської православної духовної семінарії, списки слухачів семінарії, річні текстові і статзвіти, 1 січня 1948 р. – 25 жовтня 1948 р., 181 арк.
105. Спр. 18. Журнали педагогічних зібрань правління семінарії, списки учнів семінарії, 21 січня 1949 р. – 31 грудня 1949 р., 65 арк.

106. Спр. 19. Списки і анкети на тих, хто подав заяви для вступу у православну духовну семінарію в 1949 році, 41 арк.
107. Спр. 20. Річний текстовий звіт про діяльність семінарії за 1948/49 навчальний рік, 36 арк.
108. Спр. 25. Списки і анкети на тих, хто подав заяви для вступу у православну духовну семінарію у 1950 році, 54 арк.
109. Спр. 26. Річний текстовий звіт духовної семінарії за 1949/50 навчальний рік, 36 арк.
110. Спр. 29. Відомості про склад учнів духовної семінарії за 1951 рік, 64 арк.
111. Спр. 31. Річний текстовий звіт православної духовної семінарії за 1950/1951 навчальний рік, 29 арк.
112. Спр. 36. Журнали педагогічних зібрань правління духовної семінарії і списки тих, хто подав заяви для вступу в семінарію у 1952 році, 48 арк.
113. Спр. 37. Річний текстовий звіт про діяльність духовної семінарії за 1951/1952 навчальний рік, 30 арк.
114. Спр. 40. Копії журналів педагогічного зібрання правління духовної семінарії в м. Луцьк, 17 січня 1953 р. – 24 грудня 1953 р., 53 арк.
115. Спр. 41. Річний звіт Волинської духовної семінарії в Луцьку за 1952–1953 навчальний рік, 22 червня 1955 р., 26 арк.
116. Спр. 42. Списки, анкети на вступників та учнів Волинської православної духовної семінарії в м. Луцьку, 5 серпня – 30 листопада 1953 р., 26 арк.
117. Спр. 44. Копії журналів педагогічного зібрання правління Волинської духовної семінарії в м. Луцьку, 6 січня 1954 р. – 18 грудня 1954 р., 82 арк.
118. Спр. 45. Звіт про Волинську православну духовну семінарію в м. Луцьку за 1953–1954 навчальний рік., 3 липня 1954 р., 35 арк.

119. Спр. 46. Списки, анкети на вступників та учнів Волинської духовної семінарії і матеріали, листування по них, 12 січня 1954 р. – 2 грудня 1954 р., 110 арк.
120. Спр. 49. Копії журналів педагогічного зібрання правління Волинської духовної семінарії, 18 лютого 1955 р. – 28 грудня 1955 р., 86 арк.
121. Спр. 50. Відомості про Волинську духовну семінарію про підготовку до початку 1955–1956 навчального року, 26 вересня 1955 р., 55 арк.
122. Спр. 51. Звіт Волинської духовної семінарії в м. Луцьку за 1954–1955 навчальний рік, 22 червня 1955 р., 91 арк.
123. Спр. 55. Копії журналів педагогічного зібрання правління Волинської православної духовної семінарії, 31 січня 1956 р. – 10 листопада 1956 р., 86 арк.
124. Спр. 57. Відомості Волинської духовної семінарії про підготовку до початку 1956 навчального року, 56 арк.
125. Спр. 58. Звіт Волинської духовної семінарії за 1955/1956 навчальний рік, 23 липня 1956 р., 112 арк.
126. Спр. 62. Копії журналів педагогічного зібрання правління Волинської духовної семінарії в м. Луцьку, 2 січня 1957 р. – 3 грудня 1957 р., 107 арк.
127. Спр. 63. Списки, анкети на вступників та учнів Волинської духовної семінарії в м. Луцьку та матеріали до них, 29 травня 1957 р. – 31 травня 1957 р., 273 арк.
128. Спр. 64. Списки учнів Волинської духовної семінарії станом на 1.10.1957 р. і заявники на вступ у число учнів Волинської духовної семінарії у 1957 р., 1 жовтня 1957 р., 64 арк.
129. Спр. 66. Звіт духовної семінарії за 1956/1957 рік, 21 червня 1957 р., 121 арк.
130. Спр. 68. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим на місцях, 20 січня 1958 р. – 27 грудня 1958 р., 107 арк.

131. Спр. 69. Копії журналів педагогічного зібрання правління Волинської православної духовної семінарії, 11 січня 1958 р. – 25 грудня 1958 р., 72 арк.

132. Спр. 70. Списки, анкети на вступників та учнів Волинської духовної семінарії в м. Луцьку та інші матеріали, листування по них, 4 червня 1958 р. – 14 жовтня 1958 р., 213 арк.

133. Спр. 71. Звіт Волинської духовної семінарії за 1957/1958 рік, 14 червня 1958 р., 119 арк.

134. Спр. 74. Постанови місцевих органів державної влади і партійних органів, що стосуються до діяльності уповноваженого Ради на місцях, 15 січня 1959 р. – 28 серпня 1959 р., 15 арк.

135. Спр. 75. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим на місцях, 6 січня 1959 р. – 27 грудня 1959 р., 171 арк.

136. Спр. 76. Копії журналів педагогічного зібрання правління Волинської духовної семінарії, 14 січня 1959 р. – 30 грудня 1959 р., 117 арк.

137. Спр. 78. Списки, анкети на вступників та учнів Волинської духовної семінарії та інші матеріали, листування по них (Том 2), 8 липня 1959 р. – 16 грудня 1959 р., 224 арк.

138. Спр. 81. Постанови місцевих органів державної влади і партійних органів, що відносяться до діяльності уповноваженого на місцях, 3 травня 1960 р. – 28 листопада 1960 р., 5 арк.

139. Спр. 82. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноважених на місцях, 3 січня 1960 р. – 27 грудня 1960 р., 205 арк.

140. Спр. 83. Списки, анкети на вступників та учнів Волинської духовної семінарії та інші матеріали, листування по них, 11 травня 1960 р. – 16 грудня 1960 р., 152 арк.

141. Спр. 84. Копії журналів педагогічного зібрання правління Волинської духовної семінарії, 22 січня 1960 р. – 16 листопада 1960 р., 133 арк.

142. Спр. 85. Річний звіт Волинської духовної семінарії, 15 липня 1960 р., 123 арк.

143. Спр. 87. Постанови місцевих органів державної влади і партійних органів, що відносяться до діяльності уповноваженого Ради на місцях, 6 квітня 1961 р. – 20 жовтня 1961 р., 33 арк.

144. Спр. 88. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим на місцях (Том 1), 2 січня 1961 р. – 8 серпня 1961 р., 98 арк.

145. Спр. 89. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим на місцях (Том 2), 21 серпня 1961 р. – 26 грудня 1961 р., 94 арк.

146. Спр. 90. Списки, анкети на вступників та учнів Волинської духовної семінарії та інші матеріали, листування по них, 15 червня 1961 р. – 13 листопада 1961 р., 70 арк.

147. Спр. 91. Копії журналів педагогічного зібрання правління Волинської духовної семінарії, 5 січня 1961 р. – 31 жовтня 1961 р., 82 арк.

148. Спр. 92. Звіт Волинської духовної семінарії, 14 червня 1961 р., 113 арк.

149. Спр. 95. Директивні вказівки, запити і вказівки Ради, зведені матеріали обліку релігійних об'єднань, характеристики на учнів духовної семінарії, інформації та повідомлення раді про духовну семінарію, релігійні об'єднання та служителів культу, 9 січня 1962 р. – 3 грудня 1962 р., 147 арк.

150. Спр. 98. Журнальні постанови педагогічного зібрання, списки осіб, що навчалися у семінарії з 1945 по 1962 рік, відомості про підготовку духовної семінарії до нового 1962/63 навч. року, 3 січня 1962 р. – 12 листопада 1962 р., 133 арк.

151. Спр. 100. Директивні вказівки і запити Ради, матеріали на зняття з реєстрації релігійних громад, інформації та повідомлення Раді та її уповноваженим в областях про стан і діяльність релігійних об'єднань в області, 23 січня 1963 р. – 30 листопада 1963 р., 348 арк.

152. Спр. 101. Журнали педагогічного зібрання, звіт Волинської духовної семінарії за 1962/1963 навч. рік, відомості про підготовку до 1963/1964 навч. року, 1 січня 1963 р. – 2 грудня 1963 р., 160 арк.

153. Спр. 103. Директивні Ради, листування з Радою та її уповноваженими в областях про вступників у духовну семінарію та інші питання, що стосуються діяльності релігійних закладів та служителів культу, 3 січня 1964 р. – 23 грудня 1964 р., 198 арк.

154. Спр. 104. Інформації, доповідні записки, довідки Обкому КПУ та облвиконкому про стан і діяльність релігійних об'єднань в області, 25 березня 1964 р. – 24 жовтня 1964 р., 28 арк.

155. Спр. 105. Журнали педагогічного зібрання правління, звіт Волинської духовної семінарії за 1963/1964 навч. рік, фінансовий звіт за 1962/1963 навч. рік, прислані уповноваженому у 1964 році, 14 січня 1964 р. – 6 липня 1964 р., 113 арк.

156. Спр. 138. Списки священнослужителів Волинської єпархії станом на 1 червня 1969 р., 43 арк.

оп. 3.

157. Спр. 1. Листування с РНК СРСР і УРСР, міськрайвиконкомом у справах церкви, 20 травня 1944 р. – 31 грудня 1944 р., 74 арк.

158. Спр. 2. Листування з РНК УРСР, ОК КП(б)У, міськрайвиконкомом про кількість церков, їх діяльність та ін., 4 січня 1945 р. – 31 грудня 1945 р., 106 арк.

159. Спр. 3. Листування з РНК УРСР, ОК КП(б)У, райвиконкомом про кількість церков, про семінарію та ін., 4 листопада 1945 р. – 9 січня 1946 р., 51 арк.

160. Спр. 4. Листування з РНК УРСР, райвиконкомом у справах руської православної церкви, 6 січня 1946 р. – 18 грудня 1946 р., 133 арк.

161. Спр. 5. Листування з РНК УРСР, райвиконкомом у справах руської православної церкви, 28 лютого 1946 р. – 23 листопада 1946 р., 257 арк.

162. Спр. 6. Розпорядження Уповноважених Рад у справах руської православної церкви при РМ СРСР та УРСР, 15 лютого 1947 р. – 23 грудня 1947 р., 152 арк.

163. Спр. 7. Листування з РМ УРСР та ОК КП(б)У про церкви, монастирі та ін., 15 лютого 1947 р. – 23 грудня 1947 р., 152 арк.

164. Спр. 9. Листування з Радою Міністрів УРСР, ОК КП(б)У та райвиконкомом про діяльність церков, священнослужителів та ін., 2 січня 1948 р. – 3 грудня 1948 р., 200 арк.

165. Спр. 10. Розпорядження уповноважених Ради руської православної церкви при РМ СРСР та УРСР, 19 січня 1949 р. – 30 грудня 1949 р., 51 арк.

166. Спр. 11. Листування з РМ УРСР, ОК КП(б)У та райвиконкомом про діяльність церков, семінарії та ін., 11 січня 1949 р. – 1 січня 1950 р., 162 арк.

167. Спр. 12. Розпорядження і директиви Ради у справах руської православної церкви при РМ СРСР та УРСР, 7 січня 1950 р. – 23 лютого 1950 р., 94 арк.

168. Спр. 13. Звіти та інформації про діяльність церков і семінарій, 5 квітня 1950 р. – 5 листопада 1950 р., 94 арк.

169. Спр. 15. Звіти та інформації уповноваженого, 8 січня 1951 р. – 31 грудня 1951 р., 156 арк.

170. Спр. 16. Розпорядження і директиви Рад у справах руської православної церкви при РМ СРСР та УРСР, 2 січня 1952 р. – 30 грудня 1952 р., 65 арк.

171. Спр. 17. Звіти та інформаційні доповіді уповноваженого, 8 січня 1952 р. – 29 грудня 1952 р., 221 арк.

172. Спр. 18. Директивні листи Уповноваженого Ради у справах руської православної церкви, кварталні звіти і листування з питань православної церкви, 19 січня 1953 р. – 7 грудня 1953 р., 208 арк.

173. Спр. 19. Директивні листи Уповноваженого Ради у справах руської православної церкви, кварталні звіти і листування з питань православної церкви, 14 січня 1954 р. – 23 жовтня 1954 р., 325 арк.

174. Спр. 20. Директивні вказівки, кварталні звіти і листування з питань православної церкви, 1 січня 1955 р. – 10 листопада 1955 р., 264 арк.

175. Спр. 21 Директивні вказівки Уповноваженого Ради у справах руської православної церкви, кварталні звіти і листування з питань православної церкви, 7 січня 1956 р. – 24 грудня 1956 р., 200 арк.

176. Спр. 22. Директивні вказівки Уповноваженого Ради у справах руської православної церкви, кварталні звіти і листування з питань православної церкви, 7 січня 1957 р. – 23 грудня 1957 р., 242 арк.

177. Спр. 23. Директивні вказівки Уповноваженого Ради у справах руської православної церкви, кварталні звіти і листування з питань православної церкви, 3 січня 1958 р. – 19 грудня 1958 р., 268 арк.

178. Спр. 24. Директивні вказівки Уповноваженого Ради у справах руської православної церкви, кварталні звіти і листування з питань православної церкви, 3 січня 1959 р. – 12 грудня 1959 р., 193 арк.

179. Спр. 25. Листування у справах руської православної церкви, 5 січня 1960 р. – 31 грудня 1960 р., 146 арк.

180. Спр. 26. Листування у справах руської православної церкви, 9 січня 1961 р. – 19 грудня 1961 р., 113 арк.

181. Спр. 27. Директивні вказівки Ради у справах руської православної церкви, 21 січня 1962 р. – 15 грудня 1962 р., 119 арк.

182. Спр. 28. Листування з Радою у справах руської православної церкви, 18 січня 1963 р. – 14 жовтня 1963 р., 98 арк.

183. Спр. 29. Доповідь голови Ради у справах руської православної церкви при РМ СРСР В. Куроедова на Всесоюзній нараді Уповноважених Ради з участю заст. голів та секретарів облвиконкомів і крайкомів «Про завдання з посиленню контролю за дотриманням законодавства про культу у світлі рішень червневого Пленуму ЦК КПРС», 22 арк.

184. Спр. 30. Листування з Радою у справах руської православної церкви, 6 січня 1964 р. – 29 грудня 1964 р., 129 арк.

185. Спр. 31. Листування з Радою у справах руської православної церкви, 6 січня 1965 р. – 8 грудня 1965 р., 34 арк.

Ф. Р-3147. Симакович В. О. Особовий фонд. 1921–1973 рр.

оп. 1.

186. Спр. 63. «Без бога ясна дорога». Памфлети. Машинопис. Другий варіант, 1965 р., 150 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. Р-204. Виконком Рівненської обласної ради депутатів трудящих

оп. 11.

187. Спр. 11. Доповідь про діяльність єпархіального управління, вказівки єпархіального архієрея, списки священників та церковнослужителів, 15 січня 1946 р. – 26 грудня 1946 р., 39 арк.

188. Спр. 72. Листування з Архієпископом Волинським і Ровенським про призначення та переміщення священнослужителів РПЦ, відомості про виконання треб по Ровенській області, 12 січня 1952 р. – 20 грудня 1952 р.), 73 арк.

189. Спр. 82. Листування із Радою, республіканським уповноваженим у справах РПЦ і місцевими радянськими органами з питань, що стосуються церкви, 2 січня 1954 р. – 22 грудня 1954 р., 280 арк.

190. Спр. 94. Довідки, відомості уповноваженого Ради про склад, діяльність та прибутки парафій РПЦ, монастирів та духовенства Ровенській області, 2 січня 1956 р. – 28 грудня 1956 р., 147 арк.

191. Спр. 116. Листування з Радою і уповноваженим Ради у справах РПЦ при раді Міністрів, партійними і радянськими органами про діяльність релігійних об'єднань, 2 січня 1959 р. – 31 грудня 1959 р., 315 арк.

192. Спр. 537. Листування з архієпископом Волинським і Ровенським з питань призначення, переміщення служителів культу, 1962 р., 53 арк.

193. Спр. 564. Листування з Радою Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР, партійними і радянськими органами про діяльність релігійних об'єднань, 1964 р., 188 арк.

оп. 12.

194. Спр. 152. Листування з Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР з питань стану релігійності і діяльності релігійних громад та організацій, 3 січня 1967 р. – 29 грудня 1967 р., 203 арк.

195. Деяния Собора Преосвященных Архиепископов Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. №1. С. 17–18.

196. Дмитрук К. Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії. Київ : Політвидав, 1977. 46 с.

197. Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. Київ : Наукова думка, 1976. 383 с.

198. Дмитрук К. Свастика на сутанах. Київ : Політвидав, 1973. 344 с.

199. Дулуман Е. Как я стал атеистом. *Комсомольская правда*. 1957. 24 марта. С. 2.

200. Дьяконов А. Митрополит Николай (Кутепов) : время служения в Киевской духовной семинарии (1958–1959 гг.). *Труды Київської духовної академії*. Київ, 2011. № 15. С. 167–172.

201. Захарович А. Сучасний стан Православної церкви в Україні. *Український самостійник*. Мюнхен, 1964. № 11. С. 25–29; № 12. С. 40–45.

202. Зінкевич Д. Протоіерей Ярослав Антонюк. Володимир-Волинський, 2009. 64 с.

203. Івасюта М. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 316 с.

Інтерв'ю

204. Інтерв'ю з Р. М. Вислоцькою (1932–2018). Записано автором 02.03.2013 р.

205. Інтерв'ю з І. А. Вучканом (1932 р. нар.). Записано автором 17.07.2016 р.
206. Інтерв'ю з Н. К. Єрмолатієм (1929–2014). Записано автором 07.10.2013 р.
207. Інтерв'ю з В. Д. Негодою (1929–2016). Записано автором 12.11.2012 р.
208. Інтерв'ю з М. В. Рибчинським (1939 р. нар.). Записано автором 22.11.2015 р.
209. Історія Волині / за ред. О. Михайлюка та інш. Львів : Вища школа, 1988. 240 с.
210. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Волинська область / гол. ред. П. Троньк. Київ : УРЕ, 1970. 746 с.
211. Історія релігії в Україні / за ред. А. Колодного, П. Яроцького. Київ : Знання, 1999. 736 с.
212. Історія релігії в Україні : В 10 томах. Том 3 : Православ'я України / за ред. А. М. Колодного. Київ : Світ знань, 1999. 560 с.
213. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. Смолій Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. 632 с.; Т. 2. 653 с.
214. Из Волынской епархии. Акт по случаю окончания ученого года в семинарии. *Журнал Московской Патриархии*. 1948. № 9. С. 69.
215. Из доклада Епископа Питирима (Свиридова), командированного на Волынь по обследованию церковных дел. *Журнал Московской Патриархии*. 1944. № 8. С. 36.
216. Итоги ученого года в Волынской духовной. *Журнал Московской Патриархии*. 1955. № 7. С. 26.
217. К 50-летию служения протоиерея Стефана Середнего. *Московские епархиальные ведомости*. 2014. № 3–4. С. 21–22.
218. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 426 с.

219. Катаев А. Духовные школы Русской Православной Церкви в 1943–1949 годах. *Вестник церковной истории*. Москва, 2006. № 1. С. 177–190.
220. Кашеваров А. Экономический аспект антицерковной кампании советского государства 1958–1964 гг. *Новейшая история России*. – Санкт-Петербург, 2011. №1. С. 123–129.
221. Киреев А., протод. Епархии и архиереи Русской Православной Церкви в 1943–2005 годах . Москва, 2005. 544 с.
222. Ковальчак Г. Індустріальний розвиток західних областей України в період комуністичного будівництва. Київ : Наукова думка, 1973. 128 с.
223. Конюхов Д. А. Православное образование в России после 1917 г. и в СССР. *Человек и образование*. 2011. № 2. С. 50–54.
224. Корзун Стефан, еп. История Минской духовной семинарии. *Вестник Белорусского экзархата*. Минск, 1990. № 3. С. 27–32.
225. Косенко Л., Скоренко К., Гальчук А. Гніздо мракобісся. *Радянська Волинь*. 1962. № 97. С. 4.
226. Костенко А. Чому я покинув Луцьку духовну семінарію. *Вперед*. 1960. № 97. С. 4.
227. Костенко А. Чому я покинув Луцьку духовну семінарію. *Радянська Волинь*. 1960. № 185. С. 4.
228. Кот Н. Ілля Якович Хорунжий – перший повоєнний директор Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів. *Літопис Волині*. Луцьк, 2011. Ч. 10. С. 66–70.
229. Кошарний І. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво в возз'єднаних областях УРСР (1939–1958 рр.). Львів: Вища школа, 1975, 238 с.
230. Кравчук І., прот. Спогади священнослужителя. *Волинський православний вісник*. Луцьк, 1998. Ч 2. С. 124–127.
231. Красников Н., Русское православие, государство и культура. Москва : Знание, 1989. 64 с.

232. Краснощеков К. свящ. Из истории Саратовской Православной Духовной семинарии. *Труды Саратовской православной духовной семинарии*. Саратов, 2008. С. 3–44.
233. Кропива М. Дзвонарі. *Радянська Україна*. 7 жовтня 1960 р. С. 4.
234. Ксенченко Л. Лімузин ігумені Параскеви. *Радянська Волинь*. 1962. № 38. С. 4.
235. Кудь В. Фронтіві операції із визволення Волині в 1944 році. *Волинь у Другій світовій війні*. Луцьк : Видавництво обласної друкарні, 2005. С. 140–179.
236. Куліш-Лукашевич І. Пам'ять непідвладна часу. Рівне : О. Зень, 2015. 100 с.
237. Кучерепа М. Історія Волині : 1939–1941. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. 456 с.
238. Лагодич М. свящ. Спроба відкриття православної семінарії у Львові (1945–55). *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії та семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Львів, 2005. № 4 (9). С. 61–68.
239. Ластовський В. Використання наукової термінології у дослідженнях з історії церкви: постановка питання. *Вісник Черкаського університету*. 2005. Вип. 66. С. 11–15.
240. Ленартович О. Національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. *Волинь у Другій світовій війні*. Луцьк : Видавництво обласної друкарні, 2005. С. 53–71.
241. Ленартович О. Селянство Західної України в національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. Луцьк : Ковельська міська друкарня, 1998. 154 с.
242. Лисенко О. Церковне життя в Україні, 1943–1946. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. 403 с.
243. Маланчук В. Во тьму и канут. *Огонек*. 1964. № 18. С. 29–30.

244. Мартинюк В. Приєднання греко-католицьких парафій до Православної Церкви на Волині у 1945–1946 роках. *Історія та сучасність Православ'я на Волині : матеріали IV науково-практичної конференції*. Луцьк : Видавничий відділ Волинської єпархії УПЦ, 2013. С. 224–228.

245. Мартинюк Е. Деякі методологічні проблеми історії релігії в Україні *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу (Львів 3–4 травня 1993 р.)*. Київ – Львів, 1993. С. 76–77.

246. Марченко А., прот. Религиозная политика Советского государства в годы правления Н.С. Хрущева и ее влияние на церковную жизнь в СССР. Москва : Изд. Крутицкого монастыря; Общ. любителей церковной истории, 2010. 338 с.

247. Масловский В. В борьбе с врагами социализма (очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950). Львов : Высшая школа, 1984. 187 с.

248. Матюшин С., диак. Духовное образование в России при Н. С. Хрущеве (1954–1964 гг.). *Церковь и время*. Москва, 2001. № 1. С. 296–322.

249. Мельничук-Мартинюк С., прот. Мої спогади без прикрас. Луцьк : Надстир'я; Ключі, 2013. 160 с.

250. Милусь В. Волинська духовна семінарія в Луцьку (1946–1964 рр.). Луцьк : Волинські обереги, 2001. 62 с.

251. Милусь В. З історії Волинської духовної семінарії. *Волинська Духовна семінарія (до 20-річчя відродження) : збірник матеріалів науково-практичної конференції з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волинської Духовної семінарії*. Луцьк, 2010. С. 111–141.

252. Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках ХХ століття. Луцьк : Волинянин, 2008. 228 с.

253. Мищак І. Сучасна історіографія суспільно-політичних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років. *Наукові записки Інституту політичних і*

етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 4. 2010. С. 426–436.

254. Моліс М., прот. 1000-ліття Православ'я на Волині. Дубно, 1992. 150 с.

255. Монченко С. Державне управління в західних областях України у післявоєнний період: політико-адміністративний аспект (1944–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Львів, 2004. 20 с.

256. Моренчук А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей). Луцьк : ВНУ ім. Л. Українки, 2009. 195 с.

257. Мочкін С. Законодавча база антирелігійної кампанії другої половини 1940-х – початку 196-х рр. у Радянському Союзі : формування, зміст, результати. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Серія : Історичні науки*. 2015. № 7. С. 57–62.

258. Н. М. Тучемский [некролог]. *Журнал Московской Патриархии*. 1963. № 4. С. 26–28.

259. На Тернопільщині служить священик-повстанець. URL: <http://uanews.te.ua/society/2015/12/21/51977.html> (дата звернення: 14.02.2017).

260. Назначения на архиерейские кафедры. *Журнал Московской Патриархии*. 1944. № 7. С. 7–9.

261. Наречение и хиротония архим. Антония (Варжанского) во еп. Виленского и Литовского. *Журнал Московской Патриархии*. 1963. № 10. С. 10–11.

262. Наречение и хиротония архимандрита Никанора (Юхимюка) во епископа Подольского. *Журнал Московской Патриархии*. 1980. № 2. С. 13–16.

263. Наречение и хиротония архимандрита Феодосия (Дикунa) во епископа Переяслав-Хмельницкого, викария Киевской епархии. *Журнал Московской Патриархии*. 1967. № 8. С. 12–16.

264. Начало ученого года в Волынской духовной семинарии. *Журнал Московской Патриархии*. 1958. № 11. С.21.
265. Начало ученого года в Волынской духовной семинарии. *Журнал Московской Патриархии*. 1959. № 10. С. 39.
266. «Не лякайся! Від цього часу будеш ловити людей!» URL: <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/ne-ljakaisja-vid-cogo-chasu-budesh-loviti-ljudei/> (дата звернення: 22.10.2016).
267. Оголошення про вступ до Православної Духовної Семінарії в м. Львові. *Єпархіальний вісник*. Львів, 1947. № 1. С. 33.
268. Одинцов М. Власть и религия в годы войны. (Государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.). Москва :Рос. об-ние исслед. религии, 2005. 540 с.
269. Одинцов М. Русская Православная Церковь накануне и в эпоху сталинского социализма 1917–1953 гг. М. : РОССПЭН, 2014. 424 с.
270. Окончание учебного года в Волынской Духовной Семинарии. *Журнал Московской Патриархии*. 1950. № 7. С. 35.
271. Окончание учебного года в Волынской духовной семинарии. *Журнал Московской Патриархии*. 1957. № 7. С. 32–33.
272. Онищенко А. О роли и значении Совета по делам Русской Православной Церкви в 1943–1953 годах. *Церковь и время*. 2011. № 2. С. 133–156.
273. Осташевський В., прот. Записки про пройдене. Львів, 1994. № 6. 8 с.
274. Офіційний некролог та прихована дійсність. *Свобода*. 1978. № 185. С. 2–3.
275. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). Київ, 1993. 50 с.
276. Памяти митрофорного протоиерея Иоанна Романюка. URL: http://www.kerpc.ru/news/by_nid/3587/view (дата звернення: 02.12.2017)

277. Патій Степан Миколайович [некролог]. *Дзвони Волині*. 1997. № 3. С. 4.
278. Патлань С. Життєвий шлях протоієрея Валентина Негоди. *Історія та сучасність Православ'я на Волині : матеріали науково-практичної конференції (12–14 листопада 2013 р.)*. Луцьк, 2013. С. 194–203.
279. Патриарх Сергей и его духовное наследство. Москва : Издание Московской Патриархии, 1947. 416 с.
280. Пащенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги». *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 141–160.
281. Пащенко В. Православ'я в Новітній історії України. Ч. 2. Полтава : АСМІ, 2001. 736 с.
282. Письма патриарха Алексия I в совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг. / под ред. Н. А. Кривовой. Москва : РОССПЭН, 2009. Т. 1. 847 с.
283. Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1954–1970 гг. / под ред. Н.А. Кривовой. Москва : РОССПЭН, 2010. Т. 2. 671 с.
284. Пивоварчук А. Чому я порвав з церквою. *Радянська Волинь*. 4 серпня 1959 р. С. 4.
285. Подвигом добрым подвизался еси. Памяти архиеп. Кировоградского и Александрийского Василия (Васильцева). Москва : Пробел, 2000. 112 с.
286. Полянський Л. Під личиною святоші. *Радянська Волинь*. 1962. № 125. С. 3.
287. Полянський Л. Сюди хрестом, а туди хвостом. *Радянська Волинь*. 1960. № 36. С. 4.

288. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. Москва : Республика, 1995. 512 с.

289. Потапова П. Политика советского государства в отношении Церкви в 1940–1980 гг. (нормативно-правовые основы регулирования). *Ленинградский юридический журнал*. 2007. № 7. С. 166–178.

Поточний архів Волинської духовної семінарії

290. Акт передачі справ от 12 вересня 1962 г., 1 арк.

291. Акт перевірки малоцінного інвентарю від 11 червня 1963 г., 6 арк.

292. Бібліотечний каталог ВДС, 48 арк.

293. В Навчальний Комітет при Священному Синоді від 2 жовтня 1946 г., 1 арк.

294. Річний акт у Волинській духовній семінарії (машинопис), 2 арк.

295. Заява у ВДС прот. М. Саковського від 3 серпня 1963 р., 1 арк.

296. Книга почесних гостей ВДС, 32 арк.

297. Лист архієп. Миколи Чуфаровського від 12 липня 1955 р., 2 арк.

298. Лист правління ВДС ректору МДА прот. М. Ружицькому від 9 червня 1964 р., 1 арк.

299. Меню їдальні духовної семінарії, 1 арк.

300. Звіт Волинської духовної семінарії за 1957/1958 навчальний рік, 119 арк.

301. Звіт Волинської духовної семінарії за 1961/1962 навчальний рік, 96 арк.

302. Повідомлення правління ВДС Собку В. В. від 16 серпня 1963 р., 1 арк.

303. Положення про богословсько-пастирські курси Волинсько-Ровенської єпархії у м. Луцьку, 36 арк.

304. Програма урочистого зібрання Волинської Духовної Семінарії, присвяченого 44-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції (2 листопада 1961 р., м. Луцьк), 2 арк.

305. Проповіді, промови і повчання на неділі і свята (машинопис), 233 арк.
306. Протокол педагогічної ради від 4 вересня 1946 р., 3 арк.
307. Рекомендація Блащуку М. В. від 22 липня 1963 р., 1 арк.
308. Список осіб, які подали запити про вступ у ВДС до 1/VII–64 р., 2 арк.
309. Список рекомендованої художньої літератури для читання, 1 арк.
310. Ставки зарплати керівництву і службовцям Інституту, прийняті нині в м. Москві, 1 арк.

Поточний архів Луцької Свято-Покровської церкви

311. Лист Луцького міського фінвідділу від 12 жовтня 1944 р., 1 арк.
312. Розпорядження єпархіального управління від 13 листопада 1945 р., 1 арк.
313. Розпорядження єпархіального управління від 27 листопада 1945 р., 1 арк.
314. Правила приёма в духовные академии; Правила приёма в духовные семинарии. *Журнал Московской Патриархии*. 1950. № 5. С. 76–79.
315. Празднование 35-летнего юбилея настоятеля Холмского православного прихода, митрофорного протоиерея о. Стефана Грушко, 8–21 сентября 1931 г. *Воскресное чтение*. 1931. № 43. С. 611–613.
316. Приміщення семінарії – під лікувальний заклад. *Радянська Волинь*. 1962. № 154. С. 3.
317. Протоіерей Валентин Негода [некролог]. *Дзвони Волині*. 2015. № 11. С. 8–9.
318. Протоіерей Ігор Колобов [некролог]. *Дзвони Волині*. 2013. № 11. С. 9.
319. Протоіерей Сергій Чорномиз. *Православный взгляд*. Тернопіль, 2010. № 3. С. 85–92.
320. Протоіерей Василий Башук [некролог]. *Журнал Московской Патриархии*. 2004. № 1. С. 64–67.

321. Протоиерей Никодим Ермолатий [некролог]. *Курские епархиальные ведомости*. 2014. № 24–25. С. 7.
322. Протоиерей Николай Кобец [некролог]. *Журнал Московской Патриархии*. 2006. № 1. С. 11.
323. Процюк Ю., прот. Десятиріччя Волинської духовної семінарії. *Православний вісник*. Львів, 1956. № 3. С. 67–68.
324. Прошла конференция, посвященная 170-летию Одесской духовной семинарии. URL: http://pravoslavnye.org.ua/2008/12/15122008_odessa_proshla_konferentsiya_posvyashchennaya_170letiyu_odesskoj_duhovnoy_seminarii/ (дата звернення: 05.08. 2017).
325. Проявлять бдительность, своевременно пресекать антисоветские выпады духовенства. Доклад председателя Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР В.А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных. 1960 г. *Исторический архив*. 1999. № 2. С. 64–91.
326. Реабілітовані історією : Волинська область / редколегія тому : голова – О. І. Курилюк, відп. секретар; М. М. Кучерепа та ін. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Кн. 1. 976 с.
327. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2010. 210 с.
328. Римаренко Ю. Буржуазный национализм и клерикализм. Киев : Политиздат Украины, 1986. 138 с.
329. Рожко В. Волинська духовна семінарія. Луцьк : «Медіа», 2004. 256 с.
330. Рожко В. Новітні мученики Святого Українського православ'я на історичній Волині. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 436 с.
331. РПЦ в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью / сост. Г. Штриккер. Москва : ПРОПИЛЕИ, 1995. Кн. 2. 462 с.

332. Русская Православная Церковь. Москва : Издательство Московской Патриархии, 1980. 256 с.
333. Русская православная церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сборник документов / под ред. В. П. Козлова. Москва : Изд-во Крутицкого подворья, 2009. 779 с.
334. Саратовская православная духовная семинария. История и современность / под ред. О. Новиковой. Саратов, 2010. 180 с.
335. Свистун В. Волинська духовна семінарія в радянський період (1945–1964). *Луцький замок*. 2007. № 28. С. 12.
336. Сеньків М. Історіографія колективізації західноукраїнського села (1940 – поч. 50-х рр. ХХ ст.). *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету*. Вип. 8. Дрогобич, 2001. С.186 –195.
337. Симакович В. Духовні отці та їх вихованці. Львів, 1960. 83 с.
338. Симанский Алексей, Патриарх Московский и всея Руси. Слова, речи, послания, обращения, доклады, статьи (1941–1948). Москва : Издание Московской Патриархии, 1948. 248 с.
339. Скоренко С. За стінами Луцької бурси. *Радянська Волинь*.1960. № 54. С. 4.
340. Смирнов В., прот. Святейший Патриарх Алексей и Московские Духовные школы. *Московская духовная академия. 300 лет (1685–1985). Богословские труды. Юбилейный сборник*. Москва, 1986. С. 148–165.
341. Соколюк З. Церква й держава в СРСР, зокрема в УРСР. *Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття Хрищення Руси-України*. Мюнхен, 1988/1989. С. 792–821.
342. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. 415 с.
343. Сорока Ю. Сучасна українська історіографія історії західноукраїнських земель 1940-х – 1950-х років. *Вісник Київського*

національного університету ім. Тараса Шевченка. *Історія*. 2011. Вип. 105. С. 48–52.

344. Сорокин В., прот. 60-летие возрождения духовных школ в Санкт-Петербурге. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург, 2006. № 26. С. 4–36.

345. Сосковец Л. Положение Русской Православной Церкви в период «хрущевской оттепели». *Вестник Томского государственного университета*. 2001. № 4. С. 29–35.

346. Сохацька О. Філагрій Камінський, смиренний богомолець із Кам'янця-Подільського. *Українська культура*. 2001. № 2. С. 14–15.

347. Стоцький Я. Діахронія відродження парафій УГКЦ в західних областях України (1989–1991 рр.) (на прикладі Тернопільської області). *Наукові записки тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2015. Вип. 1. Ч. 3. С. 52–73.

348. Сущук О. Радянські і державно-політичні органи та релігія і церква у Волинській області (1944–1953). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2008. Вип. 10. С. 204–212.

349. Ткачук В. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях у перше повоєнне десятиріччя (1944 – 1955): автореф. ... канд. іст. наук 6 07.00.01. Львів, 1998. 18 с.

350. Ткачук Ф. Людина прозріла. *Радянська Волинь*. 1959. № 104. С. 3.

351. Торжество открытия ЛДАиС 8 октября 1946 года. Речь Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия I на акте в ЛДА 14 октября 1946 года. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург, 2006. № 27. С.100–113.

352. Третяк Л. Освітній рівень православного духовенства Волинсько-Ровенської єпархії в 1945–1964 рр. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. Львів, 2010. Вип. 1. С. 811–818.

353. Третяк Л. Парафіяльна мережа Волинсько-Ровенської єпархії РПЦ в 1945–1964 рр. *Наукові записки Національного університету*

«Острозька академія». Сер. : *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 254–261.

354. Третяк Л. Територіальне та соціальне походження духовенства Волинсько-Ровенської єпархії 1950-1960-х рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 275–284.

355. Трофимчик А. «Песня о Сталине» в... церкви. URL: <http://www.istpravda.ru/bel/digest/1040/> (дата звернення: 11.08. 2017).

356. Федчук О., прот. Бібліотека Волинської духовної семінарії у 1945–1964 роках. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років. Вип. 54 : матеріали LIV Волинської наукової історично-краєзнавчої конференції, присвяченої 75-річчю ВДОУНБ ім. Олени Пчілки*. Луцьк, 2015. С. 21–23.

357. Федчук О., прот. Виховна робота у Волинській духовній семінарії (1945–1964 рр.). *Cerkiewny Wiestnik*. Warszawa, 2016. № 2. S. 56–63.

358. Федчук О., прот. Волинська духовна семінарія (1945–1964). Луцьк : ПП Іванюк, 2013. 260 с.

359. Федчук О., прот. Вплив радянської влади на формування студентського складу Волинської духовної семінарії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2017. Вип. 5 (354). С. 73–79.

360. Федчук О., прот. Динаміка змін у викладацькому складі Волинської духовної семінарії (1945–1964 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. Вип. 13 (338). С. 86–92.

361. Федчук О., прот. Закриття Волинської духовної семінарії у 1964 році. *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції (Луцьк, 11 листопада 2014 р.)*. Луцьк, 2014. С. 113–120.

362. Федчук О., прот. Іншоепархіальні студенти у Волинській духовній семінарії (1945–1964 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2015. Вип. 7 (308). С. 68–73.

363. Федчук О., прот. Луцькі богословсько-пастирські курси в 1945/1946 навчальному році. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2015. Вип. 5 (306). С. 92–97.

364. Федчук О., прот. Музичне виховання та кліросний послух у Волинській духовній семінарії (1945–1964). *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали IV науково-практичної конференції (Луцьк, 15–16 листопада 2012 р.).* Луцьк, 2013. С. 158–163.

365. Федчук О., прот. Русифікація Волинської духовної семінарії у роки радянської влади (1945–1964 рр.). *Краєзнавство.* 2015. Вип. 3–4 (92–93). С. 139–143.

366. Фенич В. Методологічні проблеми дослідження державно-церковних відносин в Україні на сучасному етапі. *Вісник Київського університету. Історичні науки.* 2002. Вип. 63–64. С. 56–58.

367. Філоненко М. Православ'я у пошуках історичного самовиправдання. Київ : Знання, 1987. 48 с.

368. Хроніка. Перший випуск духовної семінарії в Одесі. *Єпархіальний вісник.* Львів, 1947. № 9. С. 287.

369. Цап М., прот. Протоієрей Миколай Тучемський – ректор Волинської духовної семінарії в 1945–1959 рр. : (120 років від народження і 50-ліття з дня смерті). *Волинські єпархіальні відомості.* 2013. № 12. С. 8.

370. Цап М., прот. Протопресвітер Стефан Грушко – один із найвідоміших волинських священиків. *Волинські єпархіальні відомості.* 2008. № 11–12. С. 8.

371. Цап М., прот. Роль архієпископа Волинсько-Ровенського Мефодія (Мензака) в діяльності Волинської духовної семінарії (1959–1964 рр.). *Наукові*

записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Релігієзнавство. 2016. Вип. 1. С. 91–105.

372. Цап М., прот. Роль єпископа Миколая (Чуфаровського) у заснуванні Волинської духовної семінарії. *Роль особистості в Церкві : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Луцьк : Видавництво ВПБА, 2016. С. 277–308.

Центральний державний архів вищих органів влади України

Ф. 4648. Уповноважений Ради у справах Руської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР.

оп. 1.

373. Спр. 195. Заяви і скарги віруючих про відкриття церков і молитовних будинків та листування з їх розгляду, 1959 р., Том 1 (по областях УРСР від букви «В» до «З»), 412 арк.

374. Спр. 375. Інформації Уповноваженим Ради по УРСР у вищій урядові та партійні органи УРСР, 1963 р., 231 арк.

оп. 3.

375. Спр. 4. Інформаційні звіти Уповноважених Ради по Вінницькій – Полтавській областях, 1944 р., Том 1, 205 арк.

376. Спр. 8. Інформації уповноваженого Ради по УРСР та обласних уповноважених Ради про хід підготовки і возз'єднання уніатської церкви з руською православною церквою у Західних областях України, 1945 р., 166 арк.

377. Спр. 10. Інформаційні звіти уповноважених Ради по Вінницькій – Житомирській областях, 1945 р., Том 1, 227 арк.

378. Спр. 16. Документи про відкриття пастирсько-богословських курсів у Волинській, Київській, Львівській та Одеській областях (інформації, списки учнів і викладачів, план занять), 1945 р., 53 арк.

379. Спр. 92. Документи про діяльність Луцької, Київської та Одеської духовних семінарій (інформації, списки учнів і викладачів), 1950 р., 93 арк.

380. Спр. 158. Документи про діяльність Луцької та Одеської духовних семінарій (інформації, доповідні записки, списки учнів та викладачів), 1954 р., 192 арк.

381. Спр. 167. Інформаційні звіти Уповноважених Ради по Вінницькій – Житомирській областях, 1955 р., Т. 1, 253 арк.

382. Спр. 176. Документи про стан та діяльність Луцької, Одеської і Київської духовних семінарій (інформації, довідки, статвідомості, списки учнів і викладачів), 1955 р., Т. 1, 153 арк.

383. Спр. 178. Виписки з протоколів засідань Ради у справах руської православної церкви при РМ СРСР за звітами обласних Уповноважених Ради, доповідні записки про результати перевірки їх роботи і про ознайомлення з діяльністю монастирів і духовних семінарій, звітні доповіді, 1955 р., 162 арк.

384. Спр. 208. Інформації, доповідні записки та довідки у вищій урядовій та партійній органах УРСР, про стан та діяльність релігійних організацій у республіці, 1958 р., 99 арк.

385. Спр. 220. Виписки з протоколів засідань Ради у справах РПЦ при РМ СРСР за звітами про роботу Уповноважених Ради по Полтавській і Харківській областях, доповідні про результати перевірки уповноважених Ради по Волинській, Дрогобицькій і Полтавській областях, 1958 р., 72 арк.

386. Спр. 234. Документи про стан та діяльність Київської та Одеської духовних семінарій (довідки, статінформація, списки учнів, протоколи засідань педзібрань), 1959 р., Том 1, 122 арк.

387. Спр. 235. Документи про стан та діяльність Луцької духовної семінарії (довідки, інформації, списки та характеристики учнів і викладачів), 1959 р., Т. 2, 164 арк.

388. Спр. 239. Інформаційні звіти, 1960 р., 36 арк.

389. Спр. 252. Документи про стан і діяльність Луцької та Одеської духовних семінарій (інформації, статвідомості, характеристики та списки учнів), 1960 р., 234 арк.

390. Спр. 272. Інформації, доповідні записки та довідки у вищі урядові та партійні органи УРСР, про стан та діяльність релігійних організацій у республіці, 1962 р., 107 арк.

391. Спр. 281. Документи про стан і діяльність Луцької та Одеської духовних семінарій (інформації, статвідомості, списки і характеристики учнів та викладачів), 1962 р., 119 арк.

392. Спр. 292. Документи про стан та діяльність Луцької та Одеської духовних семінарій (довідки, інформації, списки учнів та викладачів), 1963 р., 153 арк.

393. Спр. 303. Інформації, довідки від уповноважених Ради по Вінницькій – Одеській областях, про релігійну обстановку, про процеси та явища, що відбуваються у релігійних організаціях, 1964 р., Т. 1, 196 арк.

394. Спр. 305. Документи про стан та діяльність Луцької та Одеської духовних семінарій (інформації, довідки, списки, характеристики викладачів та учнів). Листування з питань прийому у Московську духовну семінарію, 1964 р., 234 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 8.

395. Спр. 3020. Матеріали до протоколу №16 засідання Секретаріату ЦК КП України, 1962 р., 233 арк.

оп. 23.

396. Спр. 1639. Інформації, звіти, довідки і листування з питань роботи Уповноваженого Ради у справах релігійних культів і возз'єднання греко-католицької церкви із православною, 1945 р., 185 арк.

397. Спр. 5667. Питання віросповідання. Церкви і молитовні будинки, 1949 р., 417 арк.

оп. 24.

398. Спр. 2741. Питання науково-атеїстичної пропаганди. Питання віросповідання, церкви, молитовні будинки. Питання Уповноваженого Ради у справах релігійних культів і православної церкви по УРСР, 1953 р., 449 арк.

399. Спр. 4927. Листи в ЦК КПРС, довідки відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ, інформації, листи обкомів КПУ, Уповноваженого Ради у справах РПЦ і релігійних культів – про церкви, про релігійні свята, сектантські релігійні товариства та інші питання, 1958, 328 арк.

400. Спр. 4494. Довідки відділів ЦК КП України, інформації обкомів КП України, уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при РМ СРСР по УРСР і уповноважених у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР – про релігійні свята, сектантські релігійні об'єднання та інші питання, 1957 р., 366 арк.

401. Спр. 5028. Питання науково-атеїстичної пропаганди. Питання віросповідання, церкви, молитовні будинки. Питання Уповноваженого Ради у справах релігійних культів і православної церкви по УРСР, 1956 р., 402 арк.

402. Спр. 5116. Довідки відділу пропаганди та агітації ЦК КП України, постанови, листи інформації обкомів КП України, уповноважених Ради у справах руської православної церкви при РМ СРСР по УРСР та Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР – про закриття монастирів, про церкви та інші питання, 1960 р., 331 арк.

403. Спр. 5407. Довідки відділу пропаганди та агітації ЦК КП України, інформації, доповідні записки, листи обкомів КП України, уповноважених ради у справах релігійних культів при РМ УРСР, у справах руської православної церкви при РМ СРСР по УРСР – з питань науково-атеїстичної пропаганди. Про закриття монастирів і з інших питань, 1961 р., 157 арк.

404. Спр. 5488. Довідки відділів ЦК України, листи, інформації, звіти Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР та інших організацій – про роботу релігійних культів, про стан науково-

атеїстичної пропаганди, про сектантські об'єднання на Україні та інших питань, 1961 р., 259 арк.

405. Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700–2005). Москва : Изд-во Сретенского м-ря, 2010. 816 с.

406. Чамахуд П., свящ. Обставини закриття Волинської духовної семінарії у 1964 р. *Труди Київської духовної академії*. Київ, 2017. № 27. С. 264–266.

407. Чернега П. Відновлення радянської влади на західноукраїнських землях у період у період визволення їх Червоною армією (1944 – 1945 рр.). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 15 квітня 2010 р.* Київ, 2010. С. 570–573.

408. Шабала Я. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст. : передумови, перебіг та наслідки. Луцьк : Терен, 2012. 360 с.

409. Швець К. Від віри – до знання. *Радянська Волинь*. 1960. № 52. С. 3–4.

410. Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду. *Правда*. 1954. № 205. С. 1.

411. Шишкин Е., свящ. Ставропольская Духовная Семинария в 1946–1960 годах. Доклад на научной конференции «История христианского просвещения и духовного образования в России». Москва, 27 декабря 2010 г. URL: http://history-mda.ru/konf_25_26_dek_2010/stavropolskaya_duhov_112.html (дата звернення: 08.17. 2016).

412. Шкаровский М. Возрождение духовных школ Петербурга в 1945–1955 гг. *Труди Київської духовної академії*. Київ, 2010. № 13. С. 332–354.

413. Шкаровский М. Русская Православная Церковь в ХХ веке. Москва : Вече, 2010. 480 с.

414. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків : Акта, 2011. 468 с.

415. Шумило С. В катакомбах. Православное подполье в СССР. Луцк : Терен, 2011. 272 с.
416. Ювілей пастиря. *Православне Полісся*. 2002. № 5. С. 2.
417. Я вернувся з темряви. *Атеїст*. Луцьк, 1958. № 4. С. 22–24.
418. Якуніна К. Становище православних громад і духовенства Волинсько-Рівненської єпархії у 1944–1953 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Історичне релігієзнавство*. 2011. Вип. 5. С. 241–250.
419. Ярема Р., свящ. Власть и церковь накануне Львовского церковного собора (1944–1946 гг.). Москва, 2005. 60 с.
420. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття. Луцьк : Надстир'я, 1995. 176 с.
421. Ясенчук Дамиан Адамович, протоиерей [некролог]. *Журнал Московской Патриархии*. 1975. №12. С. 36.
422. Sosna G., Troc-Sosna A. Hierarchia i kler Kościoła prawosławnego w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej w XIX–XXI wieku. Ryboly, 2012. 1008 s.

ДОДАТКИ

Додаток А. Словник термінів

Архімандрит – чернечий чин, яким за посадою чи в якості нагороди відзначають окремих монахів, котрі перебувають у священницькому сані.

Благочинний – адміністративна посадова особа в сані священника, якій підпорядковується усе духовенство певної округи.

Благочиння – частина парафій на території єпархії на чолі із благочинним.

Вікарій єпархії – єпископ-помічник, котрий допомагає правлячому архієрею керувати єпархією і залежить від нього.

Гомілетика – наука про церковну проповідь.

Догматичне богослов'я – наука, що в систематичному порядку розкриває зміст основних християнських віровчительних істин (догматів), які визнаються всією спільнотою православної церкви.

Духівник семінарії – священник, на якого покладено обов'язки сповідати семінаристів.

Знаменний наспів – основний вид давньоруського богослужбового співу. Назву бере від так званих «знамен», що використовувалися для позначення нотних знаків на письмі.

Катехісис – предмет, що містить науку про основні положення християнського віровчення.

Літургіка – предмет, що вивчає усі види православного церковного богослужіння.

Місцєблюститель патріаршого престолу – особа, на яку покладено виконання патріарших обов'язків до часу обрання патріарха.

Моральне богослов'я – наука, що викладає та обґрунтовує норми християнської етики.

Навчальний комітет РПЦ – синодальна установа РПЦ, що здійснює загальне керівництво і координацію діяльності навчальних закладів РПЦ.

Основне богослов'я – наука, що розкриває та обґрунтовує головні християнські істини.

Пастирське богослов'я – наука, яка пояснює життя і діяльність священика як служителя Церкви.

Патріарший екзарх – керівник окремого церковного округу Московської патріархії.

Порівняльне богослов'я – наука, що займається критичним оглядом відступлень від Православної Церкви у віровченні сучасних інославнох християнських спільнот.

Священний Синод РПЦ – орган управління РПЦ у період між Архієрейськими Соборами.

Стилобат – нижній цокольний поверх ступінчатих будівель.

Додаток Б. Біограми керівництва Волинської духовної семінарії

Ректор ВДС у 1945–1959 рр. протоієрей Микола Тучемський

Протоієрей Микола Михайлович Тучемський народився 12 грудня 1893 р. у с. Малий Скнит Заславського повіту Волинської губернії у сім'ї священика. У 1914 р. він закінчив Волинську духовну семінарію, а у 1918 р. – Петроградську духовну академію зі званням кандидата богослов'я. Після завершення навчання молодий богослов був призначений помічником інспектора Катеринославської духовної семінарії, де працював до часу ліквідації семінарії у грудні 1919 р.

Від січня 1921 р. до 31 серпня 1923 р. М. Тучемський викладав в Острозькій чоловічій гімназії. 7 грудня 1924 р. він був призначений викладачем ВДС, а 1 січня 1925 р. – інспектором Віленської духовної семінарії. 24 січня 1925 р. єпископ Люблінський Антоній (Марценко), тодішній ректор цієї семінарії, рукопоکлав М. Тучемського у диякони, а наступного дня – у священики. Тучемському доручили викладати моральне і пастирське богослов'я. Із 1 січня 1926 р. він почав виконувати обов'язки ректора Віленської семінарії, а у 1927 р. був затверджений на цій посаді. Священик також був членом Віленської духовної консисторії та виконував обов'язки настоятеля Свято-Троїцького монастиря у м. Вільно.

Після закриття Віленської семінарії наприкінці 1939 р. о. Микола став благочинним Свято-Духівського монастиря, а з березня 1942 р. – настоятелем Свято-Троїцького храму с. Гориньград поблизу м. Ровно, де раніше служив тєсть.

У 1945 р. єпископом Волинським і Ровенським Миколаєм (Чуфаровським) М. Тучемський був призначений ректором нововідкритих ЛБПК, а у 1946 р. став ректором ВДС. Якийсь час він залишався парафіяльним священиком у с. Гориньград, а у 1948 р. був призначений настоятелем Луцького кафедрального Свято-Троїцького собору. Отець

ректор викладав у семінарії Новий Завіт, а також грецьку мову. У 1955 р. з нагоди десятилітнього ювілею ВДС його нагороджено найвищою священницькою відзнакою – правом носіння другого хреста з прикрасами.

Претензії до роботи о. Миколи неодноразово виявляв уповноважений Ради у справах РПЦ, вважаючи його націоналістом. Восени 1959 р. світська влада змусила прот. М. Тучемського залишити викладацьку роботу нібито з приводу погіршення стану здоров'я, хоча справжньою причиною було бажання позбавити ВДС авторитетного керівника, якого у цей час почали звинувачувати у підтримці окупантів у роки війни. У 1960 р. керівництво ВДС робило спроби повернути колишнього ректора у семінарію, але уповноважений Ради цього не допустив.

Останні роки життя о. Микола з дружиною мешкав у с. Гориньград. 13 січня 1963 р. він помер. Прот. Миколу Тучемського було поховано на сільському кладовищі.

Джерело: [8; 82, арк. 16; 87, арк. 19 – 20; 96, арк. 16, 57–58; 141, арк. 3; 252, с. 158; 258; 337, с. 16; 358, с. 172; 360, с. 88].

Ректор ВДС у 1959–1962 рр.

архімандрит Мефодій (Мензак)

Архієпископ Мефодій (Михайло Миколайович Мензак) народився 28 жовтня 1914 р. у с. Руський Банилів на Буковині у селянській сім'ї. У шістнадцятирічному віці він став послушником одного зі скитів, що належав до Буковинської митрополії, а у 1932 р. був переведений у Хрещатинський Іоанно-Богословський монастир. Чернечий постриг над Мензаком звершено у 1942 р. і того ж року він став ієродияконом. 22 квітня 1945 р. єпископом Чернівецьким і Буковинським Феодосієм (Коверницьким) ієродиякон Мефодій був рукопокладений у сан ієромонаха та призначений настоятелем Михайло-Архангельського храму с. Підлісне Чернівецької обл.

У 1952 р. ієромонаха Мефодія було зараховано на третій курс МДС. Вищу духовну освіту він здобув у МДА. У роки навчання священник був

благочинним храму академії. У 1958 р. о. Мефодій здобув ступінь кандидата богослов'я, підготувавши дослідження «Любов до Христа як основа моральності». Упродовж року він був професорським стипендіатом та помічником інспектора й викладачем літургії в МДА, згодом переведений на посаду інспектора Саратовської духовної семінарії, а 9 грудня 1959 р. призначений ректором ВДС замість прот. М. Тучемського. 19 грудня 1959 р. ігумен Мефодій був зведений у сан архімандрита. Новий ректор теж викладав у семінарії Новий Завіт. Через вилучення державою семінарських площ і відмову у дозволі єпархії придбати житло для ректора він був змушений мешкати у ректорському кабінеті.

Після виходу за штат архієпископа Панкратія (Кашперука) Московська патріархія призначила Волинсько-Ровенським архієреєм Мефодія (Мензака). Єпископська хіротонія відбулася 29 серпня 1962 р.

22 грудня 1964 р. єпископа Мефодія було переведено на Чернівецько-Буковинську кафедру. 7 грудня 1967 р. він став єпископом Вологодським і Великоустюжським, а 2 лютого 1972 р. був зведений у сан архієпископа та призначений керуючим Омсько-Тюменською єпархією.

Віруючі різних єпархій згадували владика як чуйну і доступну людину. Священики теж цінували простоту архіпастиря. До них він був уважний і всіляко захищав від несправедливих звинувачень. Омський уповноважений Ради Д. Іванов так характеризував архієпископа Мефодія: «За час перебування у єпархії, як її керівник, він показав себе досвідченим, умілим і ревним служителем церкви. Уся його духовна та практична діяльність спрямована на те, щоб всіляко зберегти і укріпити церкву, покращувати і посилювати її релігійний вплив, забезпечити йому, як владіці, угодні на парафіях порядки та задоволення ними потреб віруючих. Не можна, у зв'язку із цим, не відмітити того, що у цьому відношенні він свого добився. Ніяких скарг, незадоволення його поведінкою з боку віруючих і служителів культу, що було масовим до нього, не надходить, навпроти, про нього усі відгукуються позитивно, як про великого і достойного в його становищі

служителя. Слід зауважити і про те, що у своїй поведінці відносно Законодавства про культу «Мефодій» займає лояльну позицію».

У ніч на 23 жовтня 1974 р. архієпископа Мефодія (Мензака) було жорстоко вбито за нез'ясованих обставин у будинку єпархіального управління. Відспівування убитого архіпастиря було звершене в м. Омську 26 жовтня, а поховано його, за бажанням родини, у рідному селі на Буковині. Суд над ймовірним убивцею відбувся через шість років після злочину, однак той свою вину не визнавав.

Джерело: [141, арк. 3, 7; 149, арк. 133; 179, арк. 6; 371].

Ректор ВДС у 1962–1964 рр.

протоієрей Петро Влодек

Протоієрей Петро Афанасійович Влодек народився 9 січня 1924 р. у с. Оженин Острозького повіту у сім'ї учителя, який після звільнення з роботи польською владою виконував обов'язки псаломщика у місцевій церкві. Початкову освіту хлопець здобув у рідному селі, а неповну середню школу закінчив у 1936 р. у с. Хорів.

Протягом 1942–1943 рр. П. Влодек навчався на пастирських курсах, що діяли у м. Почаєві. Коли наблизився фронт, учнів курсів розпустили, бо надійшла звістка, що їх можуть вивезти на примусові роботи у Німеччину.

Після звільнення від окупантів с. Оженин Петра було мобілізовано на фронт. За участь у бойових діях солдат П. Влодек був нагороджений медалями «За взяття Берліна» та «За перемогу над Німеччиною».

Повернувшись у 1946 р. із армії, П. Влодек мав намір рукоположитися у сан священника, сподіваючись, що освіти, отриманої на курсах у м. Почаєві, достатньо. Однак Волинсько-Ровенський єпископ направив Петра для здобуття повної середньої богословської освіти у ВДС, де його зарахували відразу на третій курс. У 1948 р. П. Влодек успішно закінчив ВДС.

Протягом 1948–1952 рр. Петро навчався у МДА, яку закінчив кандидатом богослов'я, захистивши роботу на тему «Церковні та суспільні

умови виникнення Брестської унії у Південно-Західній Русі та Галичині». На засіданні Навчального комітету РПЦ від 29 липня 1952 р. вирішено направити П. Влодека викладачем церковної історії у ВДС.

22 січня 1953 р. Петро Влодек одружився із Ольгою Самійлівною Березицькою. 25 лютого 1956 р. єпископом Волинським і Ровенським Палладієм (Камінським) П. Влодек був рукопокладений у сан диякона, а наступного дня – у священника. Своєї парафії священник П. Влодек не мав, а звершував богослужіння у Луцькому Свято-Троїцькому соборі.

2 квітня 1957 р. патріарх затвердив постанову Навчального комітету РПЦ про призначення священника П. Влодека тимчасово виконуючим обов'язки інспектора ВДС. Затвердження його на цій посаді на постійній основі відбулося 3 квітня 1959 р. Ректором ВДС о. Петру Влодек став у серпні 1962 р.

Після закриття ВДС 15 серпня 1964 р. прот. П. Влодек рішенням Навчального комітету РПЦ був направлений у розпорядження єпископа Волинського і Ровенського Мефодія, який 26 серпня призначив священника настоятелем кафедрального Свято-Троїцького собору у Луцьку.

9 червня 1970 р. на засіданні Священного Синоду РПЦ було вирішено командувати прот. Петра Влодека у розпорядження архієпископа Берлінського і Середньоевропейського Володимира, екзарха Середньої Європи. Уже 17 червня 1970 р. священника призначено ключарем Свято-Воскресенського кафедрального собору у Берліні та одночасно завідуючим канцелярією екзархату. На цих посадах він перебував до 15 жовтня 1976 р. Виконуючи свої пастирські обов'язки, о. Петру відвідував чимало парафій у німецьких містах: Дрездені, Лейпцигу, Потсдамі, Веймарі та інших.

Після повернення на Батьківщину 25 березня 1977 р. о. Петро був призначений тимчасовим настоятелем Свято-Володимирського кафедрального собору у Києві та виконувачем обов'язки керуючого справами Українського екзархату. Парафіяни Луцького Свято-Троїцького собору зверталися до Московського патріарха Пимена (Ізвекова) із проханням про

повернення о. Влодека настоятелем собору. 26 жовтня 1977 р. Київський митрополит Філарет (Денисенко) надіслав архієпископу Волинському Даміану (Марчуку) відпускну грамоту прот. Петра Влодека, а 11 листопада 1977 р. священник отримав указ про своє призначення настоятелем Луцького собору.

5 січня 1979 р. священник був направлений у Канаду, де опікувався шістьма парафіями РПЦ, розташованими навколо м. Едмонтон. Парафіянами о. Петра були переважно фермери українського походження.

Рішенням Священного Синоду РПЦ від 23 березня 1987 р. у зв'язку із закінченням терміну відрядження прот. Петро Влодек був звільнений від пастирського служіння у патріарших парафіях у Канаді та направлений у розпорядження єпископа Волинського і Ровенського Варлаама (Іллющенка), який призначив священника кліриком Луцького Свято-Троїцького собору, а 5 жовтня 1987 р. – його ключарем.

У 1989 р. була відкрита Київська духовна семінарія, ректором якої й було призначено прот. Петра Влодека. На цій посаді йому довелося займатися не тільки організацією навчального процесу, але благоустроєм приміщень, виділених для навчального закладу.

Через два роки о. Петра призначено проректором ВДС, що відновила свою діяльність у м. Луцьку. Ректором навчального закладу став єпископ Варфоломій (Вашук), хоча фактичне керівництво було покладене на о. Петра.

У серпні 1992 р. прихильники УПЦ КП зайняли Свято-Троїцький собор, приміщення єпархіального управління та духовної семінарії, що були розташовані поруч. ВДС УПЦ, ректором якої якраз у той час став прот. П. Влодек, продовжила роботу у маленькій сторожці біля Луцького Свято-Покровського храму, а з 1993 р. – у переданій Волинською облдержадміністрацією будівлі колишнього домініканського монастиря. Тут проведено чималі ремонтні роботи, якими опікувався ректор. У новому приміщенні зусиллями о. Петра влаштовано храм на честь святих рівноапостольних братів Мефодія і Кирила, в якому він став настоятелем.

За роки ректорства у відродженій ВДС прот. Петру Влодеку вдалося розбудувати чималий навчальний заклад, в якому щороку навчалось понад сто вихованців, не враховуючи дівчат із регентського відділення. У 1994 р. вийшов друком перший в Україні «Закон Божий», автором якого став прот. Петро Влодек. Крім цього, священник написав ще ряд книг катехізаторського змісту, що були особливо цінними у пострадянські часи, коли люди прагнули більше дізнатися про віру та Церкву, а задовольнити цей попит не було чим. Саме ректор переклав на українську мову та впорядкував майже усі конспекти лекцій з різних семінарійних предметів, якими тривалий час користувалися вихованці ВДС.

Через хвороби й вік священник подав прохання про звільнення його з посади ректора ВДС, яке було задоволене Священним Синодом УПЦ 13 липня 2006 р. Одночасно прот. Петру Влодеку присвоєно звання «Почесний ректор Волинської духовної семінарії».

12 грудня 2009 р. у рамках святкування 20-річчя відродження КДС у Києво-Печерській лаврі прот. Петру Влодеку було вручено хрест доктора богослов'я та диплом про присвоєння наукового ступеню доктора богослов'я «Honoris causa». Рішенням Волинської обласної ради у 2010 р. він став почесним громадянином області.

Якийсь час отець Петро ще залишався на викладацькій роботі у семінарії та був настоятелем семінарського храму. 13 червня 2012 р. священника звільнено з посади настоятеля на його прохання, але служити у рідному Кирило-Мефодіївському храмі він продовжував і далі.

Навесні 2015 р. померла дружина о. Петра. На той час священник уже не міг звершувати богослужіння, але з допомогою рідних він майже кожного недільного та святкового дня приходив у храм, причащаючись Святих Христових Тайн. Тільки в останні місяці життя заслужений священнослужитель уже не знаходив у собі сил залишати домівку.

Прот. Петро Влодек помер на 94-му році життя 7 жовтня 2017 р. Наступного дня його тіло було перенесене у семінарський Кирило-

Мефодіївський храм, де 9 жовтня відбулося відспівування пастиря. Тіло священника було віддане землі на кладовищі у с. Липини поблизу м. Луцька.

Джерело: [2; 52; 54; 55; 104, арк. 113; 114, арк. 31; 150, арк. 80; 153, арк. 142; 358, с. 99].

Інспектор ВДС у 1946–1950 рр. протоієрей Василь Осташевський

Протоієрей Василь Іванович Осташевський народився 25 грудня 1912 р. у с. Кордишів Кременецького повіту у сім'ї священника. Протягом 1925–1933 рр. він навчався у Брестській приватній російській гімназії, після чого вступив на юридичний факультет Варшавського університету, провчившись там два роки. У 1935 р. вступив на богословський факультет Варшавського університету, який закінчив у 1939 р.

29 квітня 1937 р., архієпископом Пінським і Поліським Олександром (Іноземцевим) у м. Пінську В. Осташевський був рукопокладений у священний сан та призначений настоятелем Свято-Параскевської церкви с. Оріхово (нині Малоритського р-ну Брестської обл.). 1 вересня 1937 р. його переведено у Свято-Успенський храм м. Клесів Сарненського повіту.

Перейшовши у Варшавсько-Холмську єпархію, 4 травня 1939 р. о. Василь отримав призначення настоятеля Свято-Миколаївської парафії у м. Томашеві Люблінського воєводства, а 1 липня став окружним благочинним із суміщенням функцій окружного місіонера.

На цій службі священник перебував недовго – у вересні 1939 р. В. Осташевський виїхав до батька у с. Обгів (нині с. Соснівка Дубенського р-ну Рівненської обл.). До квітня 1941 р. о. Василь залишався священником без парафії, аж поки керуючий єпархією митрополит Волинський і Луцький Миколай (Ярушевич) не призначив його помічником настоятеля Свято-Хрестовоздвиженської церкви с. Обгів. 9 жовтня 1944 р. указом єпископа Миколая (Чуфаровського) священник став настоятелем цієї ж парафії, замінивши батька.

25 вересня 1945 р. священник В. Осташевський був призначений настоятелем Луцького Свято-Хрестовоздвиженського храму і тоді ж став благочинним храмів Луцької округи. 15 травня 1946 р. його було переведено ключарем Луцького кафедрального Свято-Троїцького собору.

Одразу після відкриття ЛБПК о. Василь почав викладати там катехізіс, догматичне та основне богослов'я, у 1946 р. – ще й моральне богослов'я та латинську мову, а у 1947 р. – російську мову.

Протоієрей В. Осташевський став першим секретарем правління навчального закладу у 1945 р., а 25 жовтня 1946 р. Навчальний комітет РПЦ затвердив його інспектором ВДС. На цій посаді священник залишався до кінця 1949/50 навчального року. 23 липня 1950 р. у зв'язку із переведенням у Львівську єпархію патріарх Олексій своєю резолюцією звільнив о. Василя з посади інспектора та викладача ВДС.

20 вересня 1950 р. прот. В. Осташевський був призначений другим священником Свято-Преображенської церкви м. Львова, а в наступному році він став настоятелем цієї ж церкви. 14 червня 1960 р. священника переведено кліриком Свято-Георгіївського храму м. Львова.

За якийсь час В. Осташевський виїхав у Калінінську (нині Тверську) обл., де 24 жовтня 1962 р. був призначений настоятелем Свято-Богоявленського собору м. Вишній Волочок. У травні 1965 р. він очолив місцеве благочиння. 27 квітня 1967 р. о. Василь був призначений секретарем Калінінського єпархіального управління.

Повернувшись на Львівщину, у 1978 р. В. Осташевський став настоятелем Львівської Свято-Георгіївської церкви, залишаючись на цій посаді до кінця життя. З 29 вересня 1992 р. о. Василь – духівник Львівської єпархії УПЦ. Також він був ректором катехізаторських курсів при Львівському єпархіальному управлінні. Священник помер 15 травня 2007 р. Поховано його у м. Львові.

Джерело: [87, арк. 17; 96, арк. 53–54; 161, арк. 147, 192; 163, арк. 151; 169, арк. 11; 273; 422, s. 640].

**Інспектор ВДС у 1950–1953 рр.
протоіерей Леонід Малюжкович**

Протоіерей Леонід Андроникович Малюжкович народився у 1906 р. в сім'ї священика. У 1924 р. він закінчив Луцьку гімназію, а у 1929 р. – богословський факультет Варшавського університету, отримавши науковий ступінь магістра богослов'я. У 1934 р. Л. Малюжкович рукопокладений у сан священика. У Волинську єпархію він перевівся 23 лютого 1935 р., коли був призначений настоятелем церкви с. Вілія Здолбунівського повіту. 8 жовтня 1935 р. він став законовчителем української гімназії у Рівному, а 12 листопада 1935 р. – поновлений настоятелем у с. Вілії. У 1937 р. священик переведений настоятелем Свято-Троїцького храму у м. Степані, де прослужив до 1950 р. Отцю Л. Малюжковичу було доручено виконувати обов'язки благочинного Степанського р-ну.

15 серпня 1950 р. Московський патріарх затвердив рішення Навчального комітету РПЦ про призначення прот. Леоніда Малюжковича інспектором ВДС. Йому було доручено викладати Новий Завіт, практичне керівництво для пастиря, гомілету та російську мову.

Постановою Навчального комітету від 23 липня 1953 р. о. Леоніда звільнено із духовної семінарії, переведено у м. Рівне, де він був настоятелем Свято-Успенського храму, а протягом 1961–1974 рр. – Свято-Троїцького храму. Протоіерей Леонід Малюжкович раптово помер 15 лютого 1975 р. Поховано його у Рівному.

Джерело: [111, арк. 3; 114, арк. 28; 422, с. 538].

**Інспектор ВДС у 1953–1955 рр.
ігумен Філагрій (Камінський)**

Архімандрит Філагрій (Пилип Гнатович Камінський) народився 15 липня 1908 р. у с. Соломна на Поділлі у селянській сім'ї. У 12-річному віці хлопець відданий батьком до школи у Волочиськ, однак через голод не довчився там і повернувся у рідне село. Уже у 15-річному віці залишив дім і пішов у

Бершадський монастир на Вінничині, де пробув до 1925 р., коли обитель закрили. Повернувшись на два роки до батьків, юнак співав та регентував у місцевому храмі. У 1930 р., коли розпочалася колективізація, сім'ю Камінських розкуркулили. Колишнього послушника було повідомлено, що його хочуть арештувати. Не зволікаючи, 28 вересня 1930 р. Пилип перейшов кордон і опинився на території Польщі. Там певний час втікачу довелося батракувати, а згодом місцеві православні священнослужителі надали йому необхідну допомогу і у 1933 р. П. Камінський прийняв постриг у Яблочинському Свято-Онуфрієвому монастирі, де пробув до 1942 р. 25 червня 1933 р. монах став ієродияконом, а 7 січня 1936 р. – ієромонахом. У Яблочині о. Філагрій, маючи хороші регентські здібності, навчався на курсах псаломщиків. Він співав у хорі, але виконував й інші послухи. Час від часу священник делегувався для виконання пастирських обов'язків в різні парафії.

Під час війни ієромонах Філагрій прибув у рідне село. Якийсь час він служив там священником, пізніше – у м. Сатанів. У 1944 р. о. Камінський опинився на Буковині, ще за якийсь час – у Почаївській лаврі (як регент), потім у м. Львові, де отримав документи для вступу у семінарію.

У 1948 р. ігумен Філагрій був прийнятий на останній курс ЛДС, а потім – в ЛДА, яку й закінчив у 1953 р., захистивши дипломну роботу на тему «Огляд руської паломницької літератури про Святу Землю».

Після здобуття вищої богословської освіти рішенням Навчального комітету РПЦ від 23 липня 1953 р. ігумен Філагрій був направлений інспектором ВДС. Місцева влада неприхильно поставилася до такого призначення: органи внутрішніх справ відмовили священнику у прописці в м. Луцьку, мотивуючи це тим, що у 1930 р. він нелегально перейшов із СРСР у Польщу. Справу вдалося залагодити й ігумен Філагрій залишився у семінарії. Він викладав гомілетіку та був класним керівником.

У 1955 р. постановою Навчального комітету РПЦ ігумена Філагрія (Камінського) було звільнено із ВДС і направлено у розпорядження митрополита Ленінградського і Новгородського Григорія (Чукова).

На якийсь час о. Камінський став насельником Трійце-Сергієвої лаври, але через холодний клімат і ревматизм суглобів у 1956 р. ігумен попросив про переведення на скит Почаївської лаври. У 1957 р. він став настоятелем Свято-Покровського храму м. Ніжин Чернігівської обл. Хвороба ніг продовжувала турбувати священика, тому у 1960 р. він перевівся у Сухумську єпархію Грузинської Православної Церкви, де призначений настоятелем молитовного будинку м. Гудаута. У 1970 р. о. Філагрій знову був прийнятий у Московську патріархію, осів на Хмельниччині, але залишався за штатом. Час від час він обслуговував місцеві парафії, де не було настоятеля. Останні роки свого життя священик мешкав у м. Кам'янці-Подільському. Помер архімандрит Філагрій (Камінський) 17 грудня 2007 р. Похований на міському кладовищі м. Кам'янець-Подільського.

Джерело: [114, арк. 28; 117, арк. 57; 120, арк. 47; 172, арк. 66, 175, 184; 346; 422, s. 233].

Інспектор ВДС у 1955–1957 рр.

протоієрей Михайло Варжавнський

Архієпископ Антоній (Михайло Антонович Варжанський) народився 16 січня 1890 р. у сім'ї псаломщика с. Лопатичі Житомирського повіту. Він учився у Житомирському духовному училищі, а у 1909 р. закінчив загальноосвітній клас ВДС. У 1911 р. вступив у неврологічний інститут столиці Російської імперії, залишаючись там п'ять семестрів. У 1915 р. Михайло вступив на історико-філологічний факультет Юр'ївського університету, де провчився до початку 1917 р. У серпні 1917 р. він закінчив Костянтинівське військове піхотне училище у Києві, де, отримавши чин прапорщика, був залишений інструктором зі стройової підготовки.

На початку 1918 р. Михайло повернувся на Волинь і став працювати інспектором вищого початкового училища у с. Тернівка (Новоград-Волинський р-н Житомирської обл.), а потім на такій же посаді – у м. Варковичі (Дубенський р-н Рівненської обл.). Після утвердження

польської влади М. Варжанському довелося залишити посаду, оскільки він ще не мав польського громадянства. З березня 1922 р. Михайло став служити псаломщиком на різних парафіях Волині, першою із яких стало с. Мала Мощаниця Здолбунівського повіту.

Відомо, що 25 січня 1935 р. М. Варжанського було переведено з с. Аршичин Дубенського повіту в с. Озденіж Луцького повіту. Далі він призначався у сс. Носовичі-Судобицю (8 квітня 1935 р.), Тараканів Дубенського повіту (20 липня 1935 р.), знову Носовичі-Судобицю, Мирогощу Дубенського повіту (7 жовтня 1935 р.), Добратин Дубенського повіту (23 липня 1936 р.), Жолоби Кременецького повіту (1 січня 1937 р.). Перебуваючи на посаді псаломщика, М. Варжанський одночасно виконував обов'язки законовчителя у місцевих початкових школах.

7 липня 1937 р. архієпископом Волинським і Кременецьким Олексієм (Громадським) М. Варжанський був рукопокладений у сан диякона, а 12 липня – у сан священника. 5 серпня 1937 р. о. Михайло отримав указ виконувати пастирські обов'язки у с. Бодячів Горохівського повіту, де залишався до 1946 р.

У 1946 р. прот. М. Варжанський був призначений настоятелем Свято-Покровської церкви м. Луцька, де прослужив до 1953 р. Тоді ж він став викладачем ВДС, де отримав право читати лекції зі Старого Завіту та церковнослов'янської мови, а також призначений секретарем правління семінарії, виконуючи ці обов'язки до осені 1947 р. Згодом священник призначений класним керівником та викладачем історії РПЦ.

У 1949 р. за вказівкою Навчального комітету РПЦ в М. Варжанського було позбавлено можливості викладати церковні предмети через відсутність вищої богословської освіти. З того часу о. Михайло викладав філологічні предмети – церковнослов'янську, російську, грецьку, німецьку мови, а також деякий час церковний устав.

У листопаді 1953 р. священника звільнено від обов'язків класного керівника у ВДС та настоятеля Луцької Покровської церкви у зв'язку із

призначенням виконувати обов'язки інспектора семінарії. Через відсутність в о. Михайла вищої богословської освіти Навчальний комітет РПЦ не затверджував його інспектором на постійній основі. Цю посаду М. Варжанський займав до квітня 1957 р.

Восени 1958 р. Відділ зовнішніх церковних зносин Московського патріархату за згодою Ради у справах РПЦ направив прот. М. Варжанського на закордонну роботу, призначивши його настоятелем храму преподобного Симеона Дивногорця у м. Дрездені. Незабаром священник став благочинним німецьких парафій та секретарем єпископа Берлінського і Німецького Іоанна (Вендланда), патріаршого екзарха у Середній Європі.

У серпні 1961 р. М. Варжанський повернувся на Батьківщину, деякий час лікувався, а у січні 1962 р. призначений ректором Одеської духовної семінарії. Цікаво, що цього разу вища церковна влада уже не мала заперечень із приводу того, що в о. Михайла відсутня належна освіта.

3 серпня 1963 р. було ухвалено постанову Священного Синоду РПЦ: «Ректору Одеської духовної семінарії прот. Михайлу Варжанському, після постригу у чернецтво та зведення у сан архімандрита, визначено бути єпископом Віленським і Литовським». Чернечий постриг, під час якого о. Михайлу було дане ім'я Антоній, відбувся у Троїце-Сергієвій лаврі, а незабаром митрополит Херсонський та Одеський Борис (Вік) звів ієромонаха Антонія у сан архімандрита. 25 серпня 1963 р. 73-річний о. Антоній став єпископом і того ж дня зведений у сан архієпископа.

28 травня 1971 р. архієпископ Антоній (Варжанський) помер. Владика був похований в архієрейській усипальниці Свято-Духового монастиря у Вільнюсі.

Джерело: [10; 98, арк. 6, 34, 75; 99, арк. 238–239; 104, арк. 178; 105, арк. 15; 114, арк. 41; 120, арк. 47; 126, арк. 33; 131, арк. 62, 67; 147, арк. 19–20; 261; 422, s. 917].

**Інспектор ВДС у 1962–1964 рр.
протоієрей Дем'ян Ясенчук**

Протоієрей Дем'ян Адамович Ясенчук народився 3 листопада 1901 р. у с. Вітоніж Луцького повіту у селянській сім'ї. У 1919 р. він закінчив 7 класів Луцької гімназії, і протягом 1920–1923 рр. учителював у народних школах Дубенського повіту. У 1926 р. Дем'ян Ясенчук за першим розрядом закінчив ВДС у Кременці, а у 1930 р. – богословський факультет Варшавського університету. 8 серпня 1926 р. Дем'ян Ясенчук одружився.

Ще під час навчання у м. Варшаві 2 червня 1927 р. Д. Ясенчук митрополитом Варшавським Діонісієм (Валединським) був рукопокладений у сан диякона, після чого служив при церкві в інтернаті для студентів-богословів. 23 березня 1928 р. його номіновано на священицьке місце у церкві у с. Боголюбів поблизу Луцька, а 15 липня того ж року відбулася священицька хіротонія, яку звершив єпископ Кременецький Симон (Івановський). У с. Боголюбів отець Дем'ян прослужив до 29 серпня 1932 р., коли був переведений у с. Радомишль Луцького повіту, де залишався до 1943 р. У благочинні священик виконував обов'язки місіонера.

З травня до жовтня 1943 р. священик служив у с. Посягва Гощанського р-ну. Він стверджував, що Луцький р-н був змушений залишити з наказу німецьких окупантів як нелояльний до них. У Гощанському р-ні нібито виконував обов'язки благочинного.

У 1944 р., після визволення Луцького р-ну від окупантів, знову став настоятелем у с. Боголюбів. 25 жовтня 1946 р. Ясенчука переведено у с. Чернче Луцького р-ну. У 1947 р. о. Дем'яна призначено настоятелем Свято-Пантелеймонівського храму с. Гнідава на околиці Луцька, де він прослужив до кінця 1958 р. Із вересня 1950 р. до серпня 1952 р. священик виконував обов'язки благочинного храмів Луцького району.

У 1946 р. архієрейським розпорядженням священику Д. Ясенчуку було доручено викладати у ВДС. На нього поклали викладання Нового Завіту, катехізису, гомілетики та історії і викриттю розколу. У різний час йому

довелося викладати ще догматичне, моральне, основне і порівняльне богослов'я, практичне керівництво для пастирів тощо. Як викладач гомілетики, о. Ясенчук керував проповідницькою практикою старшокурсників. У 1947 р. Д. Ясенчука призначено одним із класних керівників у семінарії, також він став представником педагогічного зібрання у розпорядчому зібранні правління семінарії. Наприкінці 1958 р. прот. Д. Ясенчук був призначений секретарем правління ВДС із одночасним звільненням від парафіяльного служіння.

Перед початком 1962/63 навчального року новим ректором ВДС став прот. Петро Влодек, який до цього виконував обов'язки інспектора семінарії. На звільнену інспекторську вакансію він запропонував призначити прот. Д. Ясенчука, з чим погодилися у Навчальному комітеті РПЦ. Призначення о. Дем'яна підтримав і Московський патріарх Олексій.

Після закриття семінарії прот. Д. Ясенчук став понадштатним священиком у Луцькому кафедральному соборі. Новопризначеним на Волинь архієпископом Даміаном (Марчуком) у 1967 р. він характеризувався так: «Дуже дисциплінований та старанний священик. Тактовний, врівноважений і люб'язний у спілкуванні з усіма. Користується загальною повагою у парафіян та духовенства».

У червні 1972 р. архієрей задовольнив прохання Д. Ясенчука про звільнення його за штат через вік і хвороби. Однак вже у серпні священик знову виявив бажання продовжити парафіяльне служіння й був призначений у с. Пожарки Рожищенського р-ну. Через декілька місяців його переведено настоятелем Свято-Покровської церкви м. Луцька. Відчуваючи постійне погіршення здоров'я, священик знову почав звертатися до архієпископа Даміана про звільнення його за штат. Прохання священика було задоволене 29 березня 1974 р., а вже 22 жовтня цього року він помер.

Джерело: [9; 96, арк. 172; 98, арк. 73; 99, арк. 238–239; 104, арк. 121; 147, арк. 69; 150, арк. 56, 78, 80; 161, арк. 147, 194–195; 166, арк. 27; 421; 422, с. 336].

Архієпископ Василій (Васильцев)

Архієпископ Василій (Всеволод Степанович Васильцев) народився 23 травня 1928 р. у с. Мідське Сарненського повіту у сім'ї священника. У 1947 р. Всеволод вступив на навчання у ВДС, виявившись єдиним серед усіх абітурієнтів, хто того року був прийнятий одразу на третій курс семінарії. Уже тоді ректор ВДС відзначав, що цей хлопець дуже здібний до богословських наук. Через два роки В. Васильцев одним із найкращих закінчив ВДС і був прийнятий у МДА.

Здобувши у 1953 р. науковий ступінь кандидата богослов'я за роботу «Уніатство у Південно-Західній Русі за час святительської діяльності Київського митрополита Петра Могили», Всеволод був направлений на роботу до ВДС, де одразу став одним із класних керівників. Цей послух він виконував протягом усіх років роботи у семінарії. У ВДС В. Васильцев викладав Старий Завіт, основне богослов'я, церковний спів.

У 1957 р. Всеволод Степанович був звільнений із викладацької роботи і поїхав до батька, який тоді служив у кафедральному храмі м. Петрозаводська. У Карелії він став працювати регентом церковного хору, у цьому ж році одружився на Агафії Данилівні Омелянюк.

У листопаді 1958 р. єпископом Астраханським і Сталінградським Сергієм (Ларіним) В. Васильцев був рукопокладений у диякона, після чого призначений у Свято-Миколаївську церкву м. Камишин Волгоградської обл. Гарний голос молодого служителя Церкви спонукав архієрея не поспішати зі священницькою хіротонією, адже такого хорошого диякона важко було знайти. Лише 18 жовтня 1964 р. єпископом Саратовським і Волгоградським Варфоломеєм (Гондаровським) диякон Всеволод рукопокладений у священний сан із призначенням у Свято-Троїцький кафедральний собор м. Саратова. У 1965 р. священник переведений настоятелем Свято-Духівського собору м. Саратова, де став служити й батько. Тут розкрився

проповідницький дар о. Всеволода, він організував один із найкращих хорів у єпархії. У вересні 1965 р. священник став благочинним.

У 1971 р. у В. Васильцева померла дружина, напівсиротами залишилися двоє малолітніх дітей. Незабаром після ряду публікацій у місцевій пресі, спрямованих проти о. Всеволода та особливо його батька, їх обох було знято із реєстрації і позбавлено місця служіння – священників звинувачували у націоналізмі, співпраці з німецькими окупантами та порушенні законодавства про культу.

Залагодивши конфлікт із владою, архієрей призначив о. Всеволода кліриком Саратовського кафедрального собору, хоча староста храму й заперечував проти цього, заявляючи, що штат собору повністю укомплектований. Архієрей був змушений особисто звертатися до місцевого уповноваженого Ради, із яким було домовлено, що В. Васильцев може служити у соборі й без укладення договору зі старостою, всупереч порядкам того часу. У 1973 р. прот. В. Васильцев знову призначений благочинним. У грудні 1985 р. архієпископ призначив священника регентом архієрейського хору. У 1988 р. о. Всеволод став настоятелем та старостою Свято-Троїцького кафедрального собору.

13 вересня 1989 р. Священний Синод РПЦ, членом якого тоді був і архієпископ Саратовський Пимен, котрий постійно підтримував В. Васильцева і подавав у Синод прохання щодо його архієрейства ще у 1972 р., визначив прот. Всеволоду Васильцеву після чернечого постригу, що відбувся у Києво-Печерській лаврі, бути архієпископом Кіровоградським і Миколаївським. Архієрейську хіротонію звершено у Володимирському соборі м. Києва 1 грудня 1989 р.

У червні 1992 р. було утворено окрему Миколаївську єпархію, тому єпископ Василій отримав титул «Кіровоградського і Новомиргородського», а у 1994 р., після зведення у сан архієпископа, – «Кіровоградського і Олександрійського».

У 1996 р. здоров'я архієпископа стало погіршуватися, однак він і далі звершував богослужіння та брав участь у єпархіальному житті. 5 листопада 1998 року Священний Синод УПЦ за станом здоров'я звільнив владику від виконання архієрейських обов'язків. Вже 21 листопада 1998 р. архієпископ Василій (Васильцев) помер. Похований він у м. Кіровограді (нині Кропивницький) поряд зі Свято-Преображенським собором.

Джерело: [35; 95, арк. 98; 98, арк. 57; 107, арк. 26; 114, арк. 28, 37; 117, арк. 57; 120, арк. 55; 126, арк. 74; 285]

Архієпископ Никанор (Юхимюк)

Архієпископ Никанор (Микола Іванович Юхимюк) народився 28 серпня 1935 р. у с. Пашева Дубенського повіту у селянській сім'ї. У 1952 р. після закінчення семирічки він вперше подав документи у ВДС, однак через неповноліття не був прийнятий. Тоді юнак влаштувався працювати у будівельний трест, а у 1954 р. його призвано в армію.

Відслуживши, М. Юхимюк повернувся на роботу у будівельний трест – шофером на залізобетонний завод у м. Луцьку, а влітку 1957 р. вступив у ВДС. Священик с. Пашева, який давав М. Юхимюку рекомендацію у семінарію, писав, що той бере участь у церковних службах, прислуговує у вівтарі, співає та читає у хорі. Під час навчання у семінарії Микола був іподияконом в архієпископа Волинського і Ровенського Панкратія (Кашперука).

У 1961 р. М. Юхимюк закінчив навчання у ВДС. Наступного року він вступив у МДА. Завершивши перший курс академії, не одружуючись, Микола був рукопокладений у дияконський сан єпископом Волинським і Ровенським Мефодієм (Мензаком), перейшовши на заочне відділення МДА. Влітку 1965 р. цей же архієрей, який уже перебував на Чернівецькій кафедрі, висвятив М. Юхимюка у сан священика і призначив на одну із парафій Чернівецької єпархії. 2 лютого 1967 р. у Свято-Троїцькій лаврі відбувся чернечий постриг священика М. Юхимюка, який і далі продовжив служіння

на парафіях Буковини. У 1969 р. він закінчив МДА і удостоївся наукового ступеня кандидата богослов'я за дослідження «Історія освячення мира і чини миропомазання на Русі». Незабаром ієромонах Никанор був призначений настоятелем Свято-Миколаївського кафедрального собору м. Чернівці.

Постановою Священного Синоду РПЦ від 16 листопада 1979 р. Никанору (Юхимюку) було визначено бути єпископом Подільським, вікарієм Московської єпархії. 30 листопада 1979 р. архімандрит Никанор у Свято-Троїцькій лаврі був хіротонізований у сан єпископа і на прохання митрополита Празького Дорофея відправлений у юрисдикцію Чехословацької Православної Церкви. У Чехословаччині владика був єпископом Михаловським (1980–1982) та Оломоуцьким і Брненським (1982–1987). Кафедра в м. Оломоуці до цього була незайнятою із 1959 р., оскільки влада не дозволяла призначити сюди єпископа. Тому владиці Никанору прийшлося багато потрудитися для відновлення єпархії. В м. Оломоуці дислокувався великий контингент радянських військовослужбовців, яких єпископ Никанор сприймав як свою паству. Коли він розпочав хрестити офіцерів та солдатів, КДБ став спонукати архієрея покинути місце служіння. 29 листопада 1987 р. владика отримав відпускну грамоту від митрополита Празького і всієї Чехословаччини Дорофея та вийшов за штат, повернувшись в Україну. У липні 1989 р. Священний Синод РПЦ призначив єпископа Никанора керуючим Сумсько-Охтирською єпархією, яка до цього три десятиліття управлялася Чернігівськими єпископами. Тому й тут архіпастирю довелося працювати над влаштуванням органів єпархіального управління. 22 червня 1993 р. владика став архієпископом Кам'янець-Подільським і Городоцьким. Помер він 4 квітня 1997 р. і був похований у рідному селі на Рівненщині.

Джерело: [127, арк. 160; 147, арк. 11, 51; 262].

Додаток Г.

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Федчук О. Волинська духовна семінарія (1945–1964). Луцьк : ПП Іванюк, 2013. 260 с.
2. Федчук О. Луцькі богословсько-пастирські курси в 1945/1946 навчальному році. Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2015. Вип. 5 (306). С. 92–97.
3. Федчук О. Іншоепархіальні студенти у Волинській духовній семінарії (1945–1964 рр.). Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. 2015. Вип. 7 (308). С. 68–73.
4. Федчук О. Русифікація Волинської духовної семінарії у роки радянської влади (1945–1964 рр.). Краєзнавство. Київ, 2015. Вип. 3–4 (92–93). С. 139–143.
5. Федчук О. Динаміка змін у викладацькому складі Волинської духовної семінарії (1945–1964 рр.). Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. 2016. Вип. 13 (338). С. 86–92.
6. Федчук О. Вплив радянської влади на формування студентського складу Волинської духовної семінарії. Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. 2017. Вип. 5 (354). С. 73–79.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Федчук О. Музичне виховання та кліросний послух у Волинській духовній семінарії (1945–1964). Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали IV науково-практичної конференції (Луцьк, 15–16 листопада 2012 р.). Луцьк, 2013. С. 158–163.

8. Федчук О. Ректор ВДС протоієрей Микола Тучемський. Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали IV науково-практичної конференції (Луцьк, 12–14 листопада 2013 р.). Луцьк, 2013. С. 144–151.

9. Федчук О. Закриття Волинської духовної семінарії у 1964 році. Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції (Луцьк, 11 листопада 2014 р.). Луцьк, 2014. С. 113–120.

10. Федчук О. Волинська духовна семінарія (1945–1964) у наукових дослідженнях. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Науковий збірник. Випуск 52. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (Луцьк, 20 листопада 2014 р.). Луцьк, 2014. С. 129–133.

11. Федчук О. Архієреї – викладачі та учні Волинської духовної семінарії (1945–1964). Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник. Вип. XI: матеріали XI наук. конф. «Любартівські читання», присвяченої 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку (м. Луцьк, 22 травня 2015 р.). Луцьк, 2015. С. 438–446.

12. Федчук О. Бібліотека Волинської духовної семінарії у 1945–1964 роках. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років. Вип. 54 : матеріали LIV Волинської наукової історично-краєзнавчої конференції, присвяченої 75-річчю ВДОУНБ ім. Олени Пчілки. Луцьк, 2015. С. 21–23.

13. Федчук О. Представники Закарпаття у Волинській духовній семінарії (1945–1964). Наукові записки богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. архімандрита Василя (Проніна). Мукачеве, 2015. № 4. С. 546–555.

14. Федчук О. Виховна робота у Волинській духовній семінарії (1945–1964 pp.). *Cerkiewny Wiestnik*. Warszawa, 2016. № 2. S. 56–63.